

PROTEKTORAT BÖHMEN UND MÄHREN

Übersichtskarte nach Arbeitsamtsbezirken: Stand 1. 1. 1943

Maßstab 1 : 1.000.000

NUR FÜR DEN INNEREN DIENSTGEBRAUCH DES L.V.A.

- REICHSGRENZEN
- LANDESGRENZEN
- GRENZEN DER ARBEITSAMTSBEZIRKE
- GRENZEN DER ZWEIFSTELLEN
- HAUPTSTADT

**KANCELÁŘ PRO OBĚTI NACISMU
ČESKO-NĚMECKÝ FOND BUDOUCNOSTI**

**BÜRO FÜR OPFER
DES NATIONALSOZIALISMUS
DEUTSCH-TSCHECHISCHER ZUKUNFTSFONDS**

**„NEPŘICHÁZÍ-LI PRÁCE K TOBĚ...“
„KOMMT DIE ARBEIT NICHT ZU DIR...“**

**RŮZNÉ PODOBY NUCENÉ PRÁCE
VE STUDIÍCH A DOKUMENTECH**

**VERSCHIEDENE FORMEN DER ZWANGSARBEIT
IN STUDIEN UND DOKUMENTEN**

**KOLEKTIV PRACOVNÍKŮ KANCELÁŘE PRO OBĚTI NACISMU
AUTORENKOLLEKTIV DES BÜROS FÜR OPFER DES NATIONALSOZIALISMUS**

PRAHA 2003

© *ČESKO-NĚMECKÝ FOND BUDOUCNOSTI - KANCELÁŘ PRO OBĚTI NACISMU*

© *PŘEKLAD ANDREAS WEBER*

ÚVODNÍ SLOVO

Vzpomínám si, jak obtížně před několika lety vznikala kritéria pro odškodnění osob přinucených k práci pro Německou říši či vězněných v táborech a věznicích po celé okupované Evropě. Zdálo se skoro nemožné, že s odstupem často i více než šedesáti let od oněch událostí se ještě podaří získat dokumenty, jež by mohly perzekuce dostatečně a hodnověrně doložit. I řady přímých svědků povážlivě prořídly, vždyť svůj nárok na odškodnění mohla uplatnit již jen méně než desetina poškozených, která se této možnosti dožila. Přesto se během krátké doby podařilo pracovníkům Kanceláře pro oběti nacismu Česko-německého fondu budoucnosti shromáždit tisíce originálních dokladů, osobních svědectví a vzpomínek, jež bylo možno porovnat s dokumenty ve fondech domácích i zahraničních archivů a s odbornou literaturou. Vznikla tak unikátní databáze, jejíž vypovídací hodnota značně přesáhla původní záměr. Tým mladých pracovníků kanceláře, který toto dílo shromáždil a odborně utřídil, nabyt během oné doby takových odborných zkušeností, že dnes již patří k důstojným následníkům profesora Mainuše, zakladatele českého výzkumu nucených prací.

Bývá-li spravedlnost zpodobňována jako slepá dívka, tak její sestřenka, historická spravedlnost, je obvykle i napůl němá. Tím vzácnější bývají chvíle, kdy promluví. Jednou ze šťastných výjimek je tento sborník prací, které vznikly při zpracovávání databáze obětí nucené práce a dalších druhů perzekuce. Lze si jen přát, aby tento zasvěcený pohled do temných zákoutí nedávné historie nezůstal osamocen, neboť bohatství získané dokumentace přímo vybízí k dalším takovým krokům. Je to důležité nejen pro uctění a zachování památky obětí, ale i pro tolik potřebné poučení generací jejich potomků.

*Doc. PhDr. Mečislav Borák, CSc.,
pracovník Slezského ústavu – Slezského zemského muzea,
člen odvolací komise při Kanceláři pro oběti nacismu ČNFB*

EINLEITUNG

Ich erinnere mich noch, wie schwierig es war, als vor einigen Jahren die Kriterien für die Entschädigung der zur Arbeit für das Deutsche Reich gezwungenen Personen und der in ganz Europa in Lagern und Gefängnissen internierten Häftlinge entstanden. Es schien schier unmöglich, nach zum Teil mehr als sechzig Jahren nach jenen Ereignissen noch Dokumente zu beschaffen, die einen genügenden und glaubwürdigen Nachweis jener Verfolgung geben könnten. Die Reihen der direkten Zeugen wurden auch immer dünner – hatte doch nur noch weniger als ein Zehntel aller Geschädigten überlebt und so die Möglichkeit erhalten, einen Entschädigungsanspruch geltend machen. Dennoch gelang es den Mitarbeitern des Büros für NS-Opfer (Deutsch-Tschechischer Zukunftsfonds) in kurzer Zeit, Tausende von Originaldokumenten, persönlichen Aussagen und Erinnerungen zu sammeln, die mit den Dokumenten aus in- und ausländischen Archiven und der Fachliteratur verglichen werden konnten. So ist eine einzigartige Datenbank entstanden, deren Aussagekraft die ursprünglichen Ziele bei weitem überschreitet. Die jungen Mitarbeiter des Büros, die jenes Werk sammelten und sachkundig ordneten, haben in jener Zeit eine so große fachliche Erfahrung gesammelt, dass sie schon heute als würdige Nachfolger von Professor Mainuš, dem Gründer der tschechischen Forschung zum Thema Zwangsarbeit, angesehen werden können.

Wenn die Gerechtigkeit oft als eine blinde Jungfrau dargestellt wird, so ist ihre Base, die historische Gerechtigkeit, meist auch noch halb stumm. Umso kostbarer sind die Augenblicke, in denen sie dennoch spricht. Eine jener glücklichen Ausnahmen stellt auch die vorliegende Sammlung von Arbeiten dar, die bei der Erstellung der Datenbank von Opfern der Zwangsarbeit und weiteren Verfolgungen entstanden. Wir können uns nur wünschen, dass dieser gründliche Blick in die dunklen Gefilde der kürzlichen Geschichte auch Nachfolger findet, ist doch die Fülle der gesammelten Dokumentation eine direkte Aufforderung zu weiteren ähnlichen Schritten. Dies ist wichtig zur Würdigung der Opfer und zur Erhaltung ihres Andenkens, aber auch zur so nötigen Belehrung der Generationen ihrer Nachfolger.

*Doc. PhDr. Mečislav Borák, CSc.,
Mitarbeiter des Schlesischen Instituts – Schlesischen Landesmuseums,
Mitglied der Berufungskommission beim Büro für NS-Opfer –
Deutsch-Tschechischer Zukunftsfonds*

OBSAH/ INHALTSVERZEICHNIS

Úvodní slovo / Einleitung	6	Alena Krausová: Zwangsarbeit polnischer Zivilarbeiter im Regierungsbezirk Ústí nad Labem (Aussig), bzw. im Landkreis Jablonné v Podještědí (Deutsch-Gabel)	179
Úvodem	10	František Vašek: Die Stellung tschechischer Häftlinge in Gefängnissen und Zuchthäusern während der nationalsozialistischen Okkupation	204
Slovo diplomata	14	Pavla Plachá – Věra Zemanová: Lebensbedingungen in nationalsozialistischen Gefängnissen auf tschechischem Gebiet	217
Tomáš Jelínek: Nucená práce v nacionálním socialismu	16	Šárka Jarská: Das Leben tschechischer Häftlinge in nationalsozialistischen Internierungsanstalten auf dem Gebiet des heutigen Österreichs	226
Petr Kaňák: Ubytovací tábory pro nuceně nasazené na území protektorátu	33	Lucie Vondryšková: Lebens- und Arbeitsbedingungen in Arbeitserziehungslagern für Frauen	234
Alena Krausová: Totální nasazení civilních polských pracovníků ve vládním obvodu Ústí nad Labem, resp. v zemském okrese Jablonné v Podještědí	47	Věra Zemanová – Pavla Plachá: Lager für sog. jüdische Mischlinge und nichtjüdische Partner aus Mischehen auf tschechischem Gebiet in der Zeit des 2. Weltkriegs	244
František Vašek: Postavení českých internovaných ve věznicích a káznicích během nacistické okupace	69	Jana Havlíková – Martin Hořák: Verfolgung minderjähriger Kinder tschechischer NS-Opfer und Widerstandskämpfer gegen den Nazismus in den Jahren 1939–1945	252
Pavla Plachá – Věra Zemanová: Životní podmínky v nacistických věznicích na českém území	80	Radek Lunga: Verlauf und Charakter der Beschlagnahme tschechischer Glocken im Zweiten Weltkrieg	266
Šárka Jarská: Život českých vězňů v nacistických internačních zařízeních na území dnešního Rakouska	88		
Lucie Vondryšková: Životní a pracovní podmínky v pracovních-tábořích pro ženy	95	Příloha dokumentů / Dokumentenanhang	
Věra Zemanová – Pavla Plachá: Tábory pro tzv. židovské míšence a nežidovské partnery ze smíšených manželství na českém území v době 2. světové války	104	Č. / Nr. I	276
Jana Havlíková – Martin Hořák: Pronásledování nezletilých dětí českých obětí a odpůrců nacismu v letech 1939–1945	114	Č. / Nr. II	320
Radek Lunga: Průběh a charakter rekvizice českých zvonů za druhé světové války	124	Č. / Nr. III	334
Zur Einleitung	134	Č. / Nr. IV	352
Wort eines Diplomaten	139	Č. / Nr. V	367
Tomáš Jelínek: Zwangsarbeit im Nationalsozialismus	142	Č. / Nr. VI	371
Petr Kaňák: Wohnlager für Zwangsarbeiter auf dem Gebiet des Protektorats Böhmen und Mähren	163	Č. / Nr. VII	377
		Č. / Nr. VIII	383
		Č. / Nr. IX	397
		Poznámky k příloze / Anmerkungen zum Dokumentenanhang	405

ÚVODEM

„Nepřichází-li práce k Tobě, jdi sám za ní“, četly před mnoha lety statisíce mladých lidí na úředním oznámení, které je v jazyce českém i německém vyzývalo k nástupu na práci pro nacistické Německo. Vnější podoba i název tohoto dokumentu se ve skutečnosti měnily, vžilo se však pro něj označení *příkazovací výměr*. Proč právě jej citujeme v názvu naší publikace? Není to jen proto, že jako málokterý dokument výstižně charakterizuje téma našeho sborníku včetně prezentace nuceného nasazení v dobové propagandě. Příkazovací výměr je také jedním z nejčastějších dokladů, s nimiž jsme se v uplynulých třech letech setkávali při posuzování žádostí o platbu z prostředků německé nadace „*Připomínka, odpovědnost a budoucnost*“ a rakouského fondu „*Smíření, mír a spolupráce*“.

Vydavatel tohoto sborníku, Kancelář pro oběti nacismu Česko-německého fondu budoucnosti (dále jen Kancelář), vznikla v květnu 2000 a od července téhož roku poskytuje veřejnosti veškeré služby spjaté s podáním žádostí o platbu z titulu nucené práce či jiného nacistického bezpráví, dohledáním dokladů i vlastní výplatou přiznaných dávek.

Příspěvky obsažené v této publikaci jsou společným dílem pracovníků ověřovacího a dokumentačního centra Kanceláře, absolventů historických, politologických a germanistických studií na pražské Karlově univerzitě, Západočeské univerzitě v Plzni či Univerzitě J. E. Purkyně v Ústí nad Labem. Pouze autor článku o politických věznicích, JUDr. František Vašek, spolupracoval s Kancelářem externě. Ověřovací a dokumentační centrum se věnuje posuzování žádostí, přípravě odvolacího řízení a správě archivu, který v současné době obnáší přibližně 120 000 osobních složek žadatelů o dávky za nucenou práci či jiné nacistické bezpráví a 3 000 složek v rámci plateb za tzv. jiné osobní újmy.

Podnět k napsání většiny studií vyplynul z potřeby rozvinout některé obecné formulace zákona o německé nadaci či rakouském fondu. Motivací byl často také dialog s vedením nadace, respektive fondu, a jejich partnerskými organizacemi. Jedna studie vznikla bezprostředně pro účely tohoto sborníku. Dva příspěvky vycházejí z rigorózních prací, tyto však vznikaly souběžně s působením jejich autorů v Kanceláři pro oběti nacismu, nebo byly později doplněny o poznatky zde získané. Záměrem publikace je nabídnout veřejnosti alespoň malý náhled do odborného zázemí odškodňovacího procesu a bohatých sbírek dokumentů, osobních památek a vzpomínek, které se v jeho průběhu podařilo shromáždit. V širším smyslu bychom pak chtěli povzbudit hlubší zájem o problematiku nuceného nasazení. Ta v poslední době získala na společenské aktuálnosti, avšak od vydání průkopnických prací Františka Mainuše¹ zůstává bohužel stranou zájmu českých historiků. Sborník se dělí na dvě části, textovou a obrazovou. Všechny studie vycházejí jak v českém, tak německém znění, obrazová část je společná pro obě jazykové verze.

Úvodní příspěvek **Tomáše Jelínka** přináší stručný přehled problematiky nucených prací v období nacionálního socialismu. V první části autor shrnuje především výsledky základního historiografického výzkumu. Zabývá se přitom definicí pojmu nucené práce a vymezením nejdůležitějších skupin nuceně nasazených, stručně přibližuje vývoj nasazování zahraničních dělníků do německého válečného průmyslu, předkládá výsledky statistických výzkumů a věnuje se také zajímavé historiografické kontroverzi na téma odpovědnosti za nucenou práci. Druhá část, založená již z velké části na archivním výzkumu, se pak blíže – byť také přehledově – zabývá českými nuceně nasazenými: procesem jejich nasazování na práce do říše, diskriminačními předpisy, životními podmínkami a celkovým počtem nuceně nasazených Čechů.²

Petr Kaňák přibližuje všední mimopracovní život nuceně nasazených, především na základě jejich vlastních vzpomínek. Jeho příspěvek o ubytovacích lágrech pro nuceně nasazené na území protektorátu je přepracovaným a doplněným materiálem, který sloužil jako pomůcka pro ověřování žádostí. Zpracováním desítek písemných výpovědí nuceně nasazených se na něm podílela řada dalších pracovníků ověřovacího a dokumentačního centra, zejména Jana Havlíková a Petr Koura. Původní heslovitý text autor nově uspořádal, doplnil o úvod a další svědectví bývalých nuceně nasazených. Vychází seznam „lágřů“ naopak zkrátil do podoby reprezentativního vzorku.

Studie **Aleny Krausové**, původně součást rigorózní práce na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy,³ je sondou do životních a pracovních podmínek občanů polské národnosti nasazených na území landrátu Jablonné v Podještědí. Vzhledem k torzovitosti archivních fondů popisuje autorka postavení těchto pracovníků na území celé Sudetské župy, respektive správního obvodu vládního prezidenta v Ústí nad Labem. Faktografické údaje opět dokreslují autentické vzpomínky žadatelů o platbu z prostředků německé nadace.

Základem příspěvku o postavení Čechů internovaných v nacistických káznicích a věznicích byla stať právníka a historika **Františka Vaška**, jenž mohl mimo jiné vycházet z vlastních zkušeností politického vězně. Svými poznatky a vzpomínkami přispěli také političtí vězni Milan Krejčí (†) a Miroslav Tamchyna (†). Za Kancelář text redakčně zpracovala a citacemi z odborné literatury doplnila Barbora Hudcová. Vznik studie motivovalo úsilí o zařazení této skupiny obětí do tzv. kategorie A německého zákona o zřízení nadace „Připomínka, odpovědnost a budoucnost“ z roku 2000. Tato snaha byla úspěšná. Německá nadace zařadila na seznam tzv. jiných vězeňských zařízení mimo jiné i vybrané věznice gestapa na českém území a později i některé věznice a káznice na ostatním území Třetí říše. Většina českých politických vězňů tak získala nárok na nejvyšší kategorii odškodnění.

Ze stejného podnětu vznikl text **Pavly Plaché** a **Věry Zemanové**. Autorky se soustředily na životní podmínky vězňů v nacistických věznicích na českém území se zvláštním přihlédnutím k nucené práci vězňů, tj. jedné z klíčových podmínek pro platbu v kategorii A německého zákona.

² Text je přepracovanou první kapitolou rigorózní práce *Odškodnění nuceně nasazených. Nucená práce pro německé hospodářství za 2. světové války a cesta k její kompenzaci: východiska – jednání – výsledky*, Institut mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy (IMS FSV UK), Praha 2002, 137 s.

³ Krausová, A.: *Totální nasazení civilních polských pracovníků na území sudetské župy: sonda landrát Jablonné v Podještědí*. IMS FSV UK, Praha 2001, 114 s.

¹ Mainuš, F.: *Totální nasazení. Češi na pracích v Německu 1939–1945*. Brno 1970; Týž: *Totálně nasazení*. Praha 1974; Konečný, Z., Mainuš, F.: *Nasazení české mládeže při budování zákopových opevnění koncem druhé světové války*. Sborník Matice moravské, 1967, s. 17–42.

Také v internačních zařízeních na území dnešního Rakouska byli vězněni Češi. Srovnání jejich postavení s osudem vězňů ze západních zemí se věnuje příspěvek **Šárky Jarské**, který přispěl k vyjednání optimálních podmínek pro žadatele o platbu z rakouského fondu „Smíření, mír a spolupráce“. Studie mimo jiné přináší unikátní svědectví bývalých vězňů pracovních-výchovných táborů Schörghenhub a Reichenau.

Lucie Vondryšková si jako téma svého příspěvku zvolila pracovních-výchovné tábory pro ženy. Těžiště článku spočívá v popisu podmínek v jediném ženském pracovních-výchovném táboře na území tzv. protektorátu, který se nacházel v Plzni-Karlově. Pro srovnání jsou citovány i vzpomínky žen vězněných v zařízeních stejného typu na ostatním říšském území. Autorka využila dostupné prameny úřední povahy a doplnila je vzpomínkami pamětnic. V menší míře mohla čerpat z nepočetné literatury k danému tématu. Na textovou část navrhuje dosud nepublikovaný dobový náčrtek tábora a fotografie z archivu Kanceláře.

Druhý příspěvek **Pavly Plaché** a **Věry Zemanové** se zabývá tábory pro osoby částečně židovského původu či tzv. árijské partnery ze smíšených manželství. I tento příspěvek vznikl za účelem zařazení této skupiny internačních táborů na seznam míst, kde se vykonávala tzv. otrokářská práce. Časový rámec vzniku studie umožnil pouze utřídění známých skutečností, jež autorky doplnily o vzpomínky internovaných. Méně známá látka jistě vybízí k podrobnějšímu zkoumání.

Nucená práce a věznění znamenaly vždy hluboký zásah do rodinného zázemí nedobrovolných dělníků říše a politických vězňů. Zvláště tíživě pak tyto skutečnosti dopadaly na nezletilé děti. **Jana Havlíková** a **Martin Hořák** nastiňují systém pronásledování a germanizačních snah zaměřených na potomky českých obětí či odpůrců nacismu. Východiskem tohoto příspěvku se staly dvě kratší nepublikované studie, z nichž první vznikla u příležitosti jednání o podobě tzv. otevírací doložky zákona o německé nadaci „Připomínka, odpovědnost a budoucnost“ a druhá v průběhu vytváření metodiky posuzování žádostí o náhradu za tzv. jiné osobní újmy. Předkládaný text byl již publikován ve sborníku k nedávnému životnímu jubileu historika Bořivoje Čelovského.⁴

Poslední příspěvek bezprostředně nesouvisí s tématem nucené práce, poukazuje však na další rozměr hospodářského vykořisťování okupovaných zemí, který je zohledněn ve spolkovém zákoně o nadaci „Připomínka, odpovědnost a budoucnost“. Studie vznikla z podnětu Mezinárodní organizace pro migraci (IOM), jež se mimo jiné zabývá rozdělováním prostředků vyčleněných zákonem na náhrady za majetkové újmy. Autor příspěvku **Radek Lunga** popisuje mechanismus zabavení a odvozu zvonů z území tzv. protektorátu a odtrženého pohraničí ČSR. Cílem stati bylo prokázat, že tyto zvony posloužily jako surovina pro německé válečné hospodářství. Autorovi se na základě archivních pramenů podařilo doložit konkrétní podíl tří německých průmyslových podniků na zničení více než tří čtvrtin zvonového inventáře českých zemí.

Druhý oddíl knihy obsahuje obrazové přílohy k jednotlivým studiím, a to v pořadí, v němž po sobě následují studie. Společnou přílohu má studie F. Vaška a navazující příspěvek P. Plaché a V. Zemanové. Výběr dokumentačního materiálu se řídil především tématem článků, dále snahou ukázat co nejširší vzorek dokumentů z archivu Kanceláře a konečně technickou kvalitou předloh. V případě zajímavého obsahu jsme se spokojili s nižší kvalitou originálu, výjimečně s jeho xeroxovou kopií. Písemné dokumenty přetiskujeme v jejich autentické podobě, nikoli v přepisu. Tak jako v našem archivu, i zde převažují doklady osobního charakteru, jako jsou nejrůznější legitimace, osobní průkazy či pracovní knížky, cestovní doklady, soukromá i úřední korespondence, fotografie, závodní odznaky apod. Tam, kde to vyžadoval obecnější ráz studií, vybrali autoři i doklady jiného původu. Příslušné údaje o původu dokumentů uvádíme v poznámkách k přílohám. Není-li uvedeno jinak, pocházejí doklady z archivu Kanceláře. Všechny dokumenty jsou opatřeny dvojjazyčnými popisky.

Na závěr chceme vyjádřit naše poděkování těm, kdo přímo či nepřímo napomohli vzniku této publikace: vedení Česko-německého fondu budoucnosti a Kanceláře pro oběti nacismu, jmenovitě PhDr. Jiřímu Šitlerovi za jeho mnohostrannou inspirační roli a PhDr. Darině Sedláčkové za pomoc při technické přípravě sborníku. Dále našim kolegům z ověřovacího a dokumentačního centra, kteří sice nepřispěli autorsky, ale podíleli se na zpracování žádostí a shromažďování údajů, ze kterých jsme čerpali. Kolegům z ostatních oddělení Kanceláře, zvláště informačního a poradenského centra, které zajišťovalo přímou komunikaci se žadatel-pamětníky. Většina studií by stěží mohla vzniknout bez spolupráce se Státním ústředním archivem v Praze, zejména jeho III. oddělením, vedeným PhDr. Zdeňkou Kokoškovou. Za poskytnutí dobových map děkujeme Ústřednímu archivu zeměměřičství a katastru v Praze. Z jednotlivců náleží náš vděk především panu Františku Nedbálkovi, jehož rukopisný katalog vězeňských zařízení na území Třetí říše patřil k našim nejužitečnějším pomůckám.

Autoři

⁴ K počtům historika mnichovské konference. Sborník příspěvků k osmdesátinám Bořivoje Čelovského. Ed. Mečislav Borák. Slezský sborník, 101, 2003, č. 3, s. 314–326.

SLOVO DIPLOMATA

Když došlo v březnu k 1999 v Praze k prvním kontaktům českých zástupců s prof. Lutzem Nietherem, historikem pověřeným Úřadem spolkového kancléře, aby shromáždil podklady o případných příjemcích humanitárního gesta pro nuceně nasazené (nová německá vláda je odvázně plánovala jako odpověď na žaloby proti německým podnikům v USA), nikdo ještě netušil, jak dlouhá cesta povede k zahájení výplat a komu přesně budou vlastně určeny. Velkou roli samozřejmě kromě výše odškodnění (tu ovšem ponechme stranou) hrála definice obětí.

V další praxi se ukázalo, že o této definici na německé straně rozhodovalo především ministerstvo financí, pro něž byly nejdůležitější faktory právní a politické. Podle jeho doktríny nepředstavují nucené práce typický národně socialistický zločin a jsou součástí reparačního komplexu, který sice mohl být řešen mírovou smlouvou, fakticky je však uzavřen nejpozději smlouvou o sjednocení Německa 2+4 z roku 1990. Z českého hlediska byla reparační otázka sice stále otevřená (Československo to svými nótami dalo najevo i po smlouvě 2+4) a ze zákonů o platbách pro oběti typických nacistických zločinů (Bundesentschädigungsgesetz) byly oběti ve střední a východní Evropě tak jako tak vyloučeny, a proto pro nás rozlišování, zda jde o typický nacistický zločin, či reparace, bylo celkem irelevantní. Tato diferenciaci měla však svůj význam nejen pro Německo: byla důležitá jak pro americké soudy, tak i pro Polsko a státy bývalého SSSR, které se v minulosti na rozdíl od Československa reparaci zřekly. O této otázce, jež měla velký význam pro definici obětí nucených prací, se proto živě diskutovalo. Ukázalo se kupodivu, že uzavřenost reparační otázky není samozřejmostí ani pro signatáře z USA, a musela být v průběhu jednání znova řešena, ať již v německo-americké smlouvě, či ve výměně nót USA a ČR.

Z českého hlediska však právní aspekty hrály minimální roli, česká strana v zájmu uchování korektního česko-německého vztahu respektovala odlišný právní názor německé strany a vyhnula se i prezentaci vlastního *amicus curiae* (stanoviska) před americkými soudy, pouze si své stanovisko dala potvrdit ministerstvem spravedlnosti USA. Šlo především o praktickou stránku věci – aby oběti nebyly kvůli právním doktrínám diferencovány podle nesmyslných kritérií a aby byla celá akce v praxi proveditelná.

Dějiny vyjednávání byly tak vlastně dějinami střetu omezení právních a politických – doktríny německého ministerstva financí na jedné straně a praktické uskutečnitelnosti plateb na straně druhé. Existoval konsensus o potřebě odlišit například oběti z koncentračních táborů a podobných zařízení od jiných obětí, s „mírnějším“ osudem. Z německé doktríny však vyplýval požadavek potlačit prvek nucených prací a zvýraznit prvek uvěznění – podle prvního návrhu zákona měly být odškodněny jen osoby, které byly uvězněny, respektive byly pod neustálým dohledem a současně musely pracovat. Fakticky by tak byly odškodněny jen oběti z koncentračních táborů a do druhé kategorie by se snad dostalo několik málo osob, které by byly s to dokázat práci ve věznicích nebo pod ostrahou. Pro naprostou většinu nuceně nasazených nejen z ČR, ale i z jiných zemí bylo toto kritérium naprosto nereálné, neexistovaly totiž jednotné a po celou dobu války platné předpisy pro ostrahu nasazených – nesplnitelné důkazní břemeno by zůstalo na jednotlivých žadatelích. Čistě kvůli právnímu purismu obsahoval původní návrh i požadavek zahrnout do plateb jen oběti nasazené na území Říše v hranicích z roku 1937 – například z hlediska Ukrajince nasazeného v tzv. protektorátu je to diferenciaci nejen stěží pochopitelná, ale vzhledem k dochované dokumentaci v individuálním případě nedoložitelná. Právní podtext měla i počáteční nevěle odškodnit nuceně nasazené v zemědělství: připomeňme, že celý proces

započal žalobami v USA proti průmyslovým podnikům, za práce v zemědělství prostě nebylo (vzhledem ke státní imunitě německé vlády, která bývalé zaměstnavatele před žalobami chrání) koho žalovat.

Je nutné říci, že řada připomínek, i díky některým ze zde uvedených studií (připomínám zde například záslužnou práci Tomáše Jelínka, který shromáždil dostupné předpisy a nařízení o kategorizaci nuceně nasazených z rasového hlediska), byla zohledněna, když se návrh zákona dostal z ministerstva financí do výborů Bundestagu – zúčastnění němečtí poslanci totiž projevovali mnohem větší pochopení pro praktickou dimenzi věci a byli si vědomi toho, že nepovedená realizace by celou tuto finančně nákladnou snahu morálně zdiskreditovala. Kritérium věznění bylo doplněno kritériem „věznění za podobných podmínek“, přičemž ve zdůvodnění k zákonu byla jako příklad věznění za podobných podmínek uvedena i rasová diskriminace osob slovanského původu. Bylo umožněno přezkoumání jednotlivých vězeňských zařízení včetně káznic tak, aby žadatelé mohli být zařazeni do vyšší kategorie, a bylo také zmírněno kritérium o hranicích z roku 1937. Také pro nuceně nasazené v zemědělství a pro případné další oběti 2. světové války, respektive nacismu (včetně nuceně nasazených na území tzv. protektorátu), byla dodatečně zavedena možnost odškodnění v rámci tzv. otevírací doložky z globální částky určené příslušným partnerským organizacím.

Bez výše naznačené geneze schválených ustanovení je samozřejmě jejich komplikovanost nepochopitelná. Připomeňme, že i role mezinárodních vyjednávačů a jejich možnost ovlivňovat výsledný text spolkového zákona o odškodnění byla formálně poměrně nejasná – zástupci jednotlivých států dostávali nejprve pozvánky na všeobecné konference na téma nucených prací ve 2. světové válce, posléze se (dle pozvánek) stali přípravnou poradní skupinou nebo někdy i mezinárodní komisí pro založení nadace nebo pro přípravu návrhu zákona. Snad nejlépe můžeme charakterizovat jejich práci jako práci lobbyistů – zprostředkovatelů mezi německým zákonodárcem a svazy obětí, pro které byly právní a politické limity německé strany často značně iritující a nepochopitelné, a které se navíc v jednotlivých zemích sdružovaly podle různé logiky a kritérií.

Situace je jednodušší v případě rakouském. Protože rakouská jednání následovala po německých, a rakouská strana měla tudíž obrovskou výhodu v možnosti poučit se z dosažených výsledků, a poněvadž obava z právního precedentu byla – s ohledem na spíše politickou a morální než právní spoluzodpovědnost za národní socialismus – mnohem nižší, byly přípravy zákona orientovány mnohem pragmatičtěji. Ve svém výsledku jsou definice rakouského zákona mnohem bližší historické realitě a zákon je mnohem snadněji aplikovatelný v praxi. Česká strana sice musela na počátku – za pomoci diplomacie USA – překonat politické bariéry u rakouské vlády, avšak vlastní jednání byla velmi věcná a nešlo, na rozdíl od případu německého, o konflikt právního pojetí s historickou skutečností, ale spíše o to, nalézt pro věcně definované otázky přijatelný právní rámec.

Složitý zrod zákonů si vyžádal potřebu jejich výkladu při řešení každodenních otázek vznikajících při jeho aplikaci. Na odpovědi na tyto otázky čekají tisíce lidí, kteří jej často nevnímají jen jako uznání svého finančního nároku, ale i své bolesti. I proto musely vzniknout následující studie, které jsou sice psány s rozumem a vědeckou akribií, ale také srdcem – vždyť kdo by se mohl tomuto tématu věnovat pouze *sine ira et studio*?

PhDr. Jiří Šitler,
velvyslanec ČR se zvláštním posláním pro věci odškodnění

NUCENÁ PRÁCE V NACIONALNÍM SOCIALISMU

TOMÁŠ JELÍNEK

1. NUCENÉ PRÁCE V ŘÍŠI

1.1. Vymezení pojmu nucená práce

V posledních letech před rozpoutáním 2. světové války začalo německé hospodářství v důsledku konjunktury zejména zbrojního průmyslu trpět nedostatkem pracovní síly. Vzhledem k opačným problémům řady jiných evropských států mohlo Německo tento problém řešit zaměstnáváním cizích státních příslušníků. To sice na jedné straně umožňovalo udržení vysokého tempa hospodářských příprav na válečný konflikt a později zajištění fungování válečného hospodářství, avšak na druhé straně to přinášelo nacistickému režimu určité ideologické potíže. Německé hospodářství se totiž pomalu stávalo závislé zejména na příslušnících slovanských národů, které byly nacisty označovány za méněcenné. Permanentní rozpor mezi hospodářskými tlaky a potřebami na jedné straně a rasově-ideologickými principy na straně druhé trval po celou dobu vedení války a stal se také jednou z hlavních příčin nelidské diskriminace, jíž byly nuceně nasazené osoby vystaveny.

Pro miliony cizinců, kteří za 2. světové války pracovali v Německé říši, se vžilo souhrnné označení „nuceně nasazení“ (Zwangsarbeiter). Ne všichni však měli podobný osud. Pojem nuceně nasazený vyjadřuje pouze „hodnocení osudu postižených při zohlednění okolností jejich rekrutování a pracovních a životních podmínek“,¹ ale o rozdílech v jejich statutu či podmínkách samých nic nevyovídá. Je proto nutné si uvědomit, že obrovská skupina cizích zahraničních dělníků zahrnovala jak civilní nuceně nasazené dělníky, tak i válečné zajatce² přinucené pracovat pro německé hospodářství a vězně koncentračních táborů a jiných nacistických vězeňských zařízení.

1.1.1. Kritéria nucené práce

Základní stavební kameny definice nucené práce v jejím historickém kontextu položil téměř před dvaceti lety Ulrich Herbert, když doporučoval nerozšiřovat pojem tak dalece a neznehodnocovat ho tím, že by byla za nucenou práci ve smyslu přinucení k reprodukci považována jakákoli forma převzetí práce z důvodu sociální bídy. Důraz tedy přitom kladl na mimoekonomické přinucení k práci. Při celkovém zhodnocení pracovních a životních podmínek však za nucenou práci nepovažoval ani přechodné nařízení pracovního poměru německému obyvatelstvu.³

¹ Herbert, Ulrich (1999): *Fremdarbeiter. Politik und Praxis des „Ausländer-Einsatzes“ in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches*, Bonn (1. vyd. 1985), s. 11, pozn. 1.

² *Problematika statutu válečných zajatců je velmi komplikovaná a v rámci tohoto textu jí není možné věnovat dostatečný prostor.*

³ Srov. Herbert, Ulrich (1986): *Geschichte der Ausländerbeschäftigung in Deutschland 1880 bis 1980: Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter*, Berlin, Bonn, s. 82.

Z těchto kritérií vychází i podrobnější a novější definice rakouské historické komise: „O nucené práci v nacionálním socialismu se dá hovořit tehdy, když se mimoekonomický nátlak stal rozhodujícím pro to, že dotyčný pracoval, a to nejen nezávisle na své profesi a schopnostech, nýbrž pouze v závislosti na svém původu (národním, etnickém, náboženském); o nucené práci se dá hovořit i tehdy, když byly vytvořeny speciální diskriminující pracovníprávní podmínky, které určitou definovanou skupinu osob pod hrozbou trestu nutily k práci. Jde přitom o ty osoby, které byly poškozeny na základě specificky nacionálně socialistické politiky, tj. kvůli typicky nacionálně socialistickým motivům byly bezprostředně pronásledovány z rasistických a/nebo politických důvodů a/nebo byly podrobeny jiným donucovacím prostředkům jakékoli povahy.“⁴

O preciznější vymezení pojmu nucená práce, resp. nuceně nasazený, se mimo jiné nově pokusil Mark Spoerer.⁵ Základním principem jeho přístupu je chápání nucené práce jako hlubokého zásahu do osobní svobody jednotlivce. Spoerer se proto snaží nalézt kritéria umožňující postihnout míru omezení osobní svobody.

Základní prvek definice nucené práce – jak již vyplývá ze samotného pojmu – představuje přinucení k práci. Rozhodující přitom není skutečnost, zda k navázání pracovního vztahu došlo dobrovolně či nedobrovolně, ale nemožnost pracujícího rozvázat pracovní poměr, ať již v rámci obvyklých zákonem daných lhůt, či po vypršení platnosti původní pracovní smlouvy.⁶

Další kritérium nucené práce nazývá Spoerer „daleko od domova“ (fern der Heimat). Označuje tím malé šance cizinců ovlivňovat zásadním způsobem okolnosti svého pracovního nasazení. Tyto šance byly snižovány prostorovou a právní vzdáleností od navykklých institucionalizovaných nebo alespoň neformálních „záchranných sítí“. Cizinci neovládající němčinu a nemající oporu v žádných institucích, které by zastávaly jejich zájmy, zůstali vyloučení z lokálních formálních a neformálních komunikačních sítí, a byli tak zcela izolováni v cizí, většinou nepřátelské zemi.⁷

Posledním hlediskem pro definici nuceně nasazených a jejich další diferenciaci jsou průměrné šance na přežití, které oběti nucených prací jako příslušníci určitých skupin měly.⁸

Podle Spoererových kritérií lze vymezit jednotlivé skupiny postižených: první kritérium splňují jak zahraniční dělníci pracující nedobrovolně v Německu, tak Němci nasazení na práce pro říši na základě platných právních norem, ale i příslušníci jiných národností přinucení pracovat pro německé hospodářství ve své vlasti obsazené Německem. Kombinace s druhým kritériem umožňuje zejména odlišení osudu obyvatel obsazených území, přinucených pracovat pro Německo doma, a nuceně nasazených civilních dělníků německé národnosti na jedné straně od osudu většiny jejich zahraničních „kolegů“ na straně druhé. Po zohlednění třetího kritéria je pak možné mezi nejhůře postižené zahrnout všechny nuceně nasazené bez rozdílu národnosti a místa výkonu práce, kteří se dostali zejména kvůli věznění do podmínek, v nichž přežití představovalo malý zázrak.

⁴ Freund, Florian – Perz, Bertrand (2000): *Die Zahlenentwicklung der ausländischen Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen auf dem Gebiet der Republik Österreich 1939–1945. Gutachten im Auftrag der Historikerkommission der Republik Österreich*, Wien, s. 5.

⁵ Spoerer, Mark (2001): *Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutschen Reich und im besetzten Europa 1939–1945*, Stuttgart, München, s. 9nn.

⁶ Tamtář, s. 13.

⁷ Tamtář, s. 15.

⁸ Tamtář, s. 16.

Na základě těchto kritérií rozčlenil Spoerer civilní zahraniční dělníky, válečné zajatce a vězně takto:⁹

- Zahraniční dobrovolníci, kteří mohli opustit Německo po vypršení své pracovní smlouvy a kteří měli možnost ovlivnit své existenční podmínky jak hrozbou odchodu, tak pomocí svých zastupitelství v Berlíně. Šlo o příslušníky spojeneckých států (Bulharska, do roku 1943 Itálie, dále Chorvatska, Rumunska, Slovenska a Maďarska), neutrálního Španělska a obsazeného Dánska, jakož i o mnohé dělníky ze západní a jihovýchodní Evropy, kteří na počátku války přišli do Německa dobrovolně.

- Nuceně nasazení, kteří měli nepatrný vliv na své životní podmínky a jejichž úmrtnost byla normální nebo lehce zvýšená. Mezi ně patřili civilní dělníci z obsazených území mimo Polsko a Sovětský svaz, pokud nepatřili ke skupině dobrovolníků, a dále různí váleční zajatci především z Belgie, Francie, Velké Británie a Jugoslávie.

- Nuceně nasazení, kteří měli zanedbatelný vliv na své životní podmínky a jejichž úmrtnost byla značně nadprůměrná. Jednalo se o civilní zahraniční dělníky z Polska a Sovětského svazu a polské nežidovské a italské válečné zajatce.

- Nuceně nasazení bez jakéhokoli vlivu na své životní podmínky, jejichž úmrtnost byla extrémně vysoká. To se týkalo polských židovských a sovětských válečných zajatců, vězňů koncentračních a pracovních- výchovných táborů a tzv. „pracovních Židů“ (Arbeitsjuden) z táborů pro jejich pracovní nasazení a z ghet.

1.1.2. Úskalí kritérií

Spoererova definice nucené práce sice umožňuje základní kategorizaci heterogenní skupiny nuceně nasazených, má však i svá úskalí. První základní kritérium definuje nucenou práci v obecné rovině. Příliš malý prostor však věnuje formě přinucení k práci. Skryta tak zůstává komplikovaná oblast přechodu mezi prací dobrovolnou a nucenou – kde končí práce dobrovolná a začíná práce nucená? Nemožnost rozvázat pracovní poměr může být dána formálně, když za opuštění práce může například hrozit trest vězení v pracovních- výchovném táboře, nebo neformálně, když po odmítnutí dalšího setrvání na práci v Německu mohla následovat diskriminace rodiny a povolání na frontu. Za nemožné mohl však považovat rozvázáni pracovního poměru i dělník nemající jinou šanci, jak uživit svou rodinu. Protože poslední příklad leží již zcela zřejmě mimo kategorii nucené práce, zasluhovala by si její definice preciznější vymezení vůči práci dobrovolné.

Při definici druhého kritéria – „daleko od domova“ – vychází Spoerer z diskriminace a právního postavení cizinců zejména v oblasti pracovního práva. Tato oblast měla na pracovní a sociální okolnosti nuceného nasazení jistě největší vliv; vyjdeme-li však z toho, že základním principem nucené práce je zásah do osobní svobody jednotlivce a ne pouze do jeho pracovního postavení, není možné při hledání kritérií pro její definici vynechat oblast práva trestního, které v nacistickém Německu tvořilo od samého počátku druhý pilíř diskriminace a právního znevýhodňování cizinců. Navíc si německé válečné hospodářství v důsledku válečného vývoje vynucovalo určité ústupky a zmírňování diskriminace v rovině sociální a pracovního práva, a to právě na úkor přitvrzování teroru a diskriminačních trestně- právních postihů. Nuceně nasazení tvořící druhou skupinu (cizinci, kteří měli nepatrný vliv

⁹ Tamtéž, s. 16.

na své životní podmínky a jejichž úmrtnost byla normální nebo lehce zvýšená) by tak právě na základě zmíněné trestněprávní diskriminace zasluhovali precizněji rozlišit.

Není zohledněna ani velmi různorodá skupina vězňů z nacistických káznic a věznic. I při vědomí zmíněných deficitů je však Spoererova kategorizace pro základní orientaci v tak komplikované problematice plauzibilní.

1.1.3. Méně než otrok

Již od 1945 se v souvislosti s pracovním nasazením cizinců v Německé říši můžeme setkat také s pojmem „otrocká práce“ (slave labor, Sklavenarbeit). Tento termín se později vžil zvláště pro nucenou práci Židů a vězňů koncentračních táborů, ale při norimberském procesu byl užíván obecně jako označení pro nucenou práci cizinců.¹⁰ Ani v německé historiografii se rozlišení na otrockou a nucenou práci nevžilo: „Z historického hlediska se rozlišení mezi otrockou a nucenou prací, které převládá v politických diskusích, jeví jako pojmově diskutabilní,“ shodli se během svého setkání v Buchenwaldu němečtí i zahraniční historici.¹¹ Základní rozdíl mezi novodobými otroky a vězni koncentračních táborů se týkal zájmu amerických otrokářů zachovat pracovní sílu svých otroků. O chování dozorců SS se však něco podobného dalo prohlásit jen stěží. Používání pojmu „otrocká práce“ by tak podstatu pracovního využití vězňů koncentračních táborů a ghet zcela míjelo: „Označování ‚pracovních Židů‘ a vězňů koncentračních táborů, mezi nimiž byli zejména Židé cíleně vystaveni ‚vyhlazování prací‘, za otroky [...] je v německé historiografii z dobrých důvodů považováno za eufemismus.“¹²

1.2. Základní skupiny nuceně nasazených

1.2.1. Civilní dělníci

První skupinou zahraničních pracovních sil přinucenou k práci v říši a postavenou mimo říšský právní řád byli Češi. Je jim věnována druhá část tohoto textu. Dalšími cizinci, kteří byli masově využiti v německém válečném hospodářství, se stali obyvatelé Polska. Okamžitě po porážce své země byli Poláci nasazováni převážně do zemědělství, což jim sice kromě vyhnutí se přebývání v „lágrech“ pro nuceně nasazené mohlo přinést větší množství potravin než dělníkům v průmyslu, mohli však být také vystaveni naprosté svévoli sedláka, k němuž byli přiděleni a který nerespektoval ani již tak ponižující diskriminační předpisy. „Nejednalo se však o právní normy v užším slova smyslu, ale o kodifikaci postoje a převádění teorie o panské rase do právní formy [...]“¹³ Poláci museli například nosit označení „P“, za pohlavní styk s Němkou jim hrozil trest smrti a z nízkého platu jim byla strhávána zvláštní daň (tzv. Polenabgabe).

Jako další na řadu přišli obyvatelé z obsazené západní Evropy, tzv. západní dělníci (Westarbeiter). Jejich osud byl však mnohem mírnější, než jak tomu bylo u porobených národů ze střední a východní Evropy. Většinou sice v Německu nebyli dobrovolně, ale jejich postavení bylo srovnatelné spíše s jejich německými kolegy. Za porušení předpisů, pokud se na ně vůbec vztahovaly, jim navíc zdaleka nehrozily tak přísné tresty jako příslušníkům slovanských národů.

¹⁰ Jeden z bodů obžaloby při norimberském procesu byla i „deportace civilního obyvatelstva z obsazených zemí k otrocké práci a jiným účelům“ (citováno podle: *Der Nürnberger Prozess: Anklage*, s. 60. *Digitale Bibliothek, Band 20: Der Nürnberger Prozess*, s. 340 (srov. *NP Bd. 1*, s. 54)).

¹¹ Shrnutí výsledků konference *Internationaler Workshop in Buchenwald „Daten und Begriffe in der NS-Zwangsarbeiterfrage“*, 10. 7. 1999, s. 2.

¹² Spoerer (2001), s. 17.

¹³ Herbert (1999), s. 88.

Od roku 1942 začali být masově nasazováni tzv. východní dělníci (Ostarbeiter). Tak byly souhrnně označovány osoby zavlčené na nucené práce do říše z obsazených sovětských území Ukrajiny, Ruska a Běloruska.¹⁴ Představovali největší a zároveň nejvíce diskriminovanou skupinu nuceně nasazených civilistů. Ve své vlasti byli doslova loveni a odváženi v nákladních vagoncích do říše. Tam museli nosit označení „Ost“ a jejich pohlavní styk s Němci byl též trestán smrtí. Pracovali převážně v průmyslu za plat, z něhož jim po stržení speciálních daní platných pouze pro východní dělníky nezbylo téměř nic. Trpěli hladem a zimou a zpočátku byli hlídáni v „lágrech“ obehnaných ostnatým drátem.

1.2.2. Váleční zajatci

I mezi miliony válečných zajatců přinucených pracovat pro německé hospodářství panovaly obrovské rozdíly. Dovolání se svých práv bylo relativně snadné pro vojáky západních armád. Polští zajatci byli již na počátku hromadně převedeni do civilního statutu a poté nuceně nasazeni. S nasazením sovětských válečných zajatců se nejprve nepočítalo. Nacistické vedení k němu přistoupilo až koncem roku 1941. Přežil-li sovětský voják internaci v zajateckých táborech, byl poté deportován do říše a nasazen většinou do průmyslu za podmínek, které přežil jen každý druhý. Po zvratu v Itálii padlo do německého zajetí a bylo od září 1943 nasazeno v Německu také několik set tisíc italských vojáků, zvaných italští „vojenští internovaní“ (italienische „Militärinternierte“). Nebyli považováni za válečné zajatce, protože Itálie nebyla s Německem ve válečném stavu. Jako domnělí zrádci byli nasazováni na nejtěžší práce a podléhali nelidským podmínkám.

1.2.3. Vězni

Na nucené práce byli nasazováni kromě vězňů koncentračních táborů a ghatt i vězni nacistických věznic a káznic a pracovních-výchovných táborů. Pracovních-výchovných táborů lze v mnohém považovat za „koncentrační tábory gestapa“.¹⁵ Na rozdíl od koncentračních táborů, nad nimiž měly dohled SS a propouštělo se z nich jen zřídka, byly pracovních-výchovné tábory v kompetenci gestapa a uvěznění v nich trvalo jen několik týdnů.¹⁶ O to tvrdší byl jejich režim.

Také političtí vězni z nacistických věznic a káznic byli nasazováni na nucené práce. Na základě dohody mezi říšským ministrem spravedlnosti Thierackem a šéfem německé policie a říšským vůdcem SS Himmlerem ze září 1942 měli být „Židé, Cikáni, Poláci, Rusové, Ukrajinci s více než tříletými tresty a Češi a „sociální“ Němci s více než sedmiletými tresty předáváni SS a policii“.¹⁷ I přesto zůstalo mnoho cizinců v káznicích a věznicích, kde byli nasazováni na velmi těžké práce.

Největší skupinu vězňů nasazených na nucené práce představují vězňové koncentračních táborů a ghatt. Systematicky začal Hlavní úřad hospodářské správy SS (SS-WVHA)¹⁸ jejich pracovní sílu využívat v roce 1942,¹⁹ a to masovým pronájmem vězeňské pracovní

¹⁴ Toto označení se nevztahovalo na obyvatele Pobaltí ani na Ukrajince, kteří žili v Polsku.

¹⁵ Viz Lotfi, Gabriele (2000): *KZ der Gestapo. Arbeiterziehungslager im Dritten Reich*, Stuttgart, München.

¹⁶ Německé podniky neusilovaly o trestání nuceně nasazených jejich zavřením do koncentračního tábora, protože by tím ztrácely pracovní sílu, která by přešla do kompetence SS. Na návratu potrestaných dělníků měly navíc zájem i proto, že jejich otřesný stav po pár týdnech trestu působil na ostatní nuceně nasazené jako výrazně odstrašující příklad.

¹⁷ Srov. Hilberg, Raul (1994): *Die Vernichtung der europäischen Juden*, Frankfurt/Main, sv. II, s. 474n.

¹⁸ Wirtschaftsverwaltungshauptamt – Hlavní úřad hospodářské správy, zodpovědný za koordinaci hospodářských aktivit SS.

¹⁹ Spoerer (2001), s. 109.

síly německým podnikům. Ačkoli životní a pracovní podmínky těchto vězňů byly nelidské, mohlo pracovní nasazení znamenat i záchranu života. Většinou se však jednalo pouze o jiný smrtící prostředek, než byly plynové komory. Sami nacisté ho označovali pojmem „vyhlazení prací“ (Vernichtung durch Arbeit).

1.3. Počty nuceně nasazených

Snad ještě komplikovanější otázkou, než jakou je vymezení kritérií nucené práce, představuje stanovení počtu zahraničních dělníků, kteří v říši pracovali. Byť hrála kvantitativní dimenze pracovního nasazení cizinců určitou roli již při norimberském procesu a byla jí věnována pozornost i v příslušné historiografii, zůstávala v podstatě v pozadí za tématy týkajícími se politických, právních či existenčních aspektů nacistické nucené práce. Intenzivní výzkum této problematiky si vynutila až mezinárodní jednání o odškodnění nuceně nasazených.

Podle říšského statistického přehledu Der Arbeitseinsatz im Großdeutschen Reich pracovalo na podzim roku 1944 v Německé říši 7 906 760 civilních zahraničních dělníků a válečných zajatců.²⁰ Údaje nacházející se v tomto periodiku jsou sice v historiografii považovány za spolehlivý pramen, ale pro stanovení celkového počtu cizinců pracujících v říši mohou být pouze východiskem. Nezahrnují totiž na práce nasazené vězně koncentračních táborů a jiných nacistických vězení, kterých se podle většiny odhadů nacházelo v říši ve zmíněnou dobu 400 000–500 000.²¹

Největší problém však při odhadu celkového počtu cizinců pracujících v říši, na základě údajů o jejich stavu k určitému dni, představuje jejich fluktuace. Jednotlivé statistiky v časopise Arbeitseinsatz, jehož poslední číslo vyšlo na konci roku 1944 a přineslo údaje ze září 1944, nezohledňují na jedné straně cizince nuceně nasazené v posledních měsících války²² a na straně druhé zahraniční dělníky, kteří práci v říši z rozličných důvodů opustili nebo zemřeli již před datem sčítání.²³

Vyhnout se těmto problémům umožňují statistiky orgánů zodpovědných v jednotlivých okupovaných územích za nábor, resp. deportace dělníků do říše, přinášející kumulovaná čísla. Pro tyto statistiky však představují problém osoby, které říši opustily a později byly dopraveny zpět, a jsou tím pádem ve statistikách dvakrát. Údaje navíc nejsou zcela spolehlivé, protože „měly zdůraznit údajné úspěchy náborových míst“.²⁴

Ani v současné době není tedy možné údaje o počtech zahraničních dělníků v říši považovat za více než za zpřesněné odhady. Dosud nejpreciznější odhady podložené zpracovanou metodikou²⁵ předložil Mark Spoerer a došel k následujícím údajům (viz tab.):²⁶

²⁰ *Der Arbeitseinsatz im Großdeutschen Reich*, č. 11–12/1944 (30. prosince 1944), vyd. Der Beauftragte für den Vierjahresplan / Der Generalbevollmächtigte für den Arbeitseinsatz, Berlin.

²¹ Tento údaj se objevuje např. v pracích Ulricha Herberta, Marka Spoerera či Thomase Kuczynského.

²² Například desítky tisíc mladých mužů zavlčených na práce při kopání zákopů na hranicích říše proti postupující Rudé armádě.

²³ Jiným problémem je změna statutu, kterou běžně někteří cizinci prodělávali. Ať již se jedná o běžnou praxi převádění válečných zajatců některých národností do civilního statutu, či o zavírání civilních dělníků do koncentračních táborů.

²⁴ Spoerer (2001), s. 220.

²⁵ Spoerer, Mark (1999): *Wieviele ehemalige und möglicherweise entschädigungsberechtigte Zwangsarbeiter werden im Jahr 2000 noch leben?*, (Zweite, revidierte Schätzung vom 22. August 1999), Universität Hohenheim.

²⁶ Převzato z: Spoerer, Mark: *Zwangsarbeit im Dritten Reich – Fakten und Zahlen*, <http://www.uni-hohenheim.de>.

	Počátek nasazení ve větším rozsahu	Počet srpen / září 1944	Z toho žen	Celkový počet (odhad)
Nuceně nasazení ²⁷		8 300 000	2 100 000	13 500 000 ²⁸
1. Civilní dělníci, ²⁹ z nichž		5 976 673	1 990 367	8 435 000
Italové	1938	155 913	21 474	960 000
Češi ³⁰	1939	276 340	44 372	355 000
Poláci	1939	1 375 817	472 636	1 600 000
Chorvati	1941	60 153	17 082	100 000
Belgičané	1942	199 437	29 379	375 000
Francouzi	1942	646 421	42 654	1 050 000
Holanďané	1942	254 544	20 953	475 000
Sověti ³¹	1942	2 528 940	1 241 788	2 850 000
2. Váleční zajatci, z nichž		1 930 087	0	4 575 000
Poláci	1939	28 316		300 000
Belgičané	1940	50 386		65 000
Britové	1940	80 725		105 000
Francouzi	1940	599 967		1 285 000
Srbové	1941	89 359		110 000
Sověti	1942	631 559		1 950 000
Italové	1943	427 238		495 000
3. Vězni KT	1942	400 000	100 000	1 550 000

1.4. Odpovědnost za nucenou práci v období nacismu

Další složitou otázkou, na niž nedává historiografie jednoznačnou odpověď, je posuzování odpovědnosti za nuceně nasazení milionů cizinců a za podmínky, za nichž v říši pracovali a žili. Odpovědnost je přisuzována buď německému nacionálněsocialistickému státu, nebo německým podnikům, které z nucené práce cizinců profitovaly, anebo v různé míře oběma rozhodujícími aktéry.

„Hlavní odpovědnost za nuceně nasazení a okolnosti jeho průběhu leží bezpochyby na německém státě,“³² tvrdí Mark Spoerer. Při svém tvrzení se odvolává na výsledky historického bádání, které popřely tezi o nacistickém státě jako agentu kapitalistických velkopodniků. Naopak se přiklání k interpretaci, která německé podniky chápe jako „slabšího koaličního partnera nacistického režimu“. Spoerer, ať vědomě či nevědomě, reaguje na tvrzení reprezentanta odlišného přístupu Dietricha Eichholtze, který došel ke zcela opačnému závěru: „Hlavním zájemcem o nucenou práci a hlavním profitujícím z ní byl německý průmysl. Na něm

²⁷ Mezi nimi odhadem něco přes 1 milion dobrovolníků.

²⁸ Civilní dělníci, váleční zajatci a vězni KT bez duplicitního započítání válečných zajatců převedených do civilního statutu a civilních dělníků a válečných zajatců zavřených do koncentračních táborů.

²⁹ Mezi nimi odhadem něco přes 1 milion dobrovolníků.

³⁰ K otázce počtu nuceně nasazených Čechů viz níže, kap. 2.4.

³¹ V hranicích z roku 1946, tedy zvláště včetně Pobaltí a západní Ukrajiny.

³² Spoerer (2001), s. 234.

leží hlavní odpovědnost za bídu, hlad a smrt milionů.“³³ Pro jeho závěr hovoří aktivní role mnoha německých podniků v systému nuceného nasazení. Od zbrojních zakázek – uskutečnitelných pouze s pomocí zahraniční pracovní síly – si totiž němečtí průmyslníci slibovali navýšení kapitálu a lepší poválečnou startovní pozici.

Eichholtzovi přitom jde hlavně o explicitní odmítnutí teze o „nouzovém stavu“, oblíbené nejen mezi dnešními manažery německých firem. Ta vychází z toho, že v důsledku válečných okolností a hrozby režimu terorem gestapa a justice nebylo možné přidělené nuceně nasazené odmítnout.³⁴ Podporuje ji i Spoerer, když tvrdí, že se podniky mohly při nedostatku německé pracovní síly a odmítnutí zaměstnat zahraniční dělníky vystavit nebezpečí. Dílny jim mohly být zabaveny a propachtovány konkurenci.³⁵

Otázkou zůstává, do jaké míry podniky využívaly možnosti, které jim v souvislosti se zacházením s nuceně nasazenými byly dány. Dietrich Eichholtz shrnuje roli německého hospodářství následovně: „Principiální stránka problému – zájem německé hospodářské elity na zbrojní produkci, nucené práci, válečném profitu a válce vůbec jako staronovém ‚Griff nach der Weltmacht‘ – koresponduje s nespočty příklady toho, že podniky nejenže úředně zadané podmínky nucené práce akceptovaly, nýbrž že je ve svých závodech značně a většinou na vlastní odpovědnost utvářely a podílely se mnohostranně na jejich brutalizaci.“³⁶

Jiní historici situaci hodnotí do určité míry odlišně. Podle nich byla škála životních podmínek, a to i příslušníků těch nejdiskriminovanějších skupin nuceně nasazených, široká, nezaměstnávat vězně koncentračních táborů bylo možné bez rizika, stejně tak jako zacházet s nuceně nasazenými lidsky. Většinou však tyto možnosti využívány nebyly, protože převládajícím přístupem k osudu zahraničních dělníků byla lhostejnost.³⁷

2. ČEŠI NA NUCENÝCH PRACÍCH V ŘÍŠI

„Neženatí čeští dělníci budou masově použiti v co nejdálších částech říše a tím jim bude zabráněno, aby na protektorátním území založili rodinu,“ navrhol v lednu 1941 představa Ústředního svazu průmyslu v Čechách a na Moravě Bernhard Adolf ve svém memorandu Úkoly hospodářství při poněmčování Protektorátu Čechy a Morava.³⁸ Formuloval tím jednu z metod, jak propojit dva základní cíle nacistické protektorátní politiky – „integrální vyřešení české otázky“ a maximální hospodářskou exploataci českého území i s jeho obyvateli. K nucené práci Čechů v říši docházelo však již od roku 1939.

2.1. Průběh nasazování Čechů na práce do říše

Pomnichovské Československo se potýkalo s vysokou nezaměstnaností, a to zejména v důsledku přílivu uprchlíků z odtrženého pohraničí. O tento vítaný rezervoár pracovní síly se již

³³ Eichholtz, Dietrich (2000): *Zwangsarbeit in der deutschen Kriegswirtschaft. Unter besonderer Berücksichtigung der Rüstungsindustrie*, in: Winkler, Ulrike (2000): *Stiften gehen. NS-Zwangsarbeit und Entschädigungsdebatte*, Köln, s. 24.

³⁴ Tamtéž, s. 24.

³⁵ Spoerer (2001), s. 238.

³⁶ Eichholtz (2000), s. 25.

³⁷ Viz např. Herbert (1999), s. 276nn. nebo Spoerer (2001), s. 240.

³⁸ Memorandum Bernharda Adolfa z 15. 1. 1941: *Die Aufgaben der Wirtschaft bei der Eindeutschung des Protektorats Böhmen und Mähren*, s. 7, SÚA Praha, fond 110, sign. 110-4-2. Část memoranda viz přílohu.

koncem roku 1938 začaly zajímat říšské úřady. Po obsazení zbytku Československa a vyhlášení protektorátu však tento zájem nabyl zcela jiné podoby. Získávání českých dělníků se okamžitě chopily náborové komise Říšského ministerstva práce. Zpočátku slavily úspěch – řada českých nezaměstnaných, zlákána slíbenými podmínkami i výhodným kurzem marky, odcházela za prací do říše dobrovolně.³⁹ V oficiální terminologii se také zpočátku nejednalo o zahraniční dělníky, nýbrž o „tuzemce zvláštního druhu“ (Inländer besonderer Art).⁴⁰ Ve většině platných předpisů a oficiálních statistikách však „protektorátní příslušníci“ figurovali jako cizinci a příslušníci méněcenné rasy.

I přes počáteční úspěch náborových komisí museli někteří Češi už zpočátku odejít do říše proti své vůli. Za odmítnutí práce v Německu hrozila nezaměstnaným už od dubna 1939 ztráta podpory v nezaměstnanosti či zařazení do pracovního útvaru.⁴¹ Koncem jara 1939 se v protektorátu rozšířily zprávy o nedodržování slibovaných pracovních a životních podmínek a surovém zacházení.⁴² Navíc byli Češi nasazováni převážně na těžké a namáhavé práce na stavbách, v lomech, cihelnách, takže byli brzy tělesně vyčerpaní a podléhali různým chorobám.⁴³ Začaly se proto množit útky z říše a čeští dělníci se přestali dostavovat k náboru v dostatečném množství. Proto byl v létě vydán tajný říšský výnos, na jehož základě mohli být Češi, kteří v říši opustili své zaměstnání, zatčeni a dáni do „ochranné vazby“ (Schutzhaft).⁴⁴

Organizace zprostředkování pracovních sil pro říši se od září 1939 ujaly nově zřízené úřady práce, které se pod nacistickým dohledem staly vedle gestapa velmi obávaným instrumentem okupační moci. Vydávané předpisy přinesly možnost přikazovat Čechy do říše. Zavedení pracovních knížek navíc okupantům umožnilo účinnější kontrolu pracovní síly. V protektorátu se začal vytvářet režim nucené práce.⁴⁵

Vyvrcholení přinesl rok 1942. V březnu Adolf Hitler jmenoval generálním zplnomocněncem pro pracovní nasazení Fritze Sauckela, jenž měl vyřešit zoufalý nedostatek pracovní síly v německém válečném hospodářství. To mělo tragické důsledky i pro protektorát – začala totální mobilizace pracovní síly, tzv. totální nasazení. Na jaře se Sauckel dohodl s tehdejšími zastupujícími říšským protektorem Reinhardem Heydrichem, že během následujícího roku bude na práce do říše nasazeno 100 000 českých dělníků.⁴⁶ Splnění stanovených kvót bylo možné jen při zostření metod získávání pracovní síly. V květnu bylo vydáno nařízení, které pro totální nasazení Čechů do říše poskytlo přímou právní základnu.⁴⁷ Policie prováděla náhodné razie v kavárnách, restauracích a jiných zábavních podnicích velkých měst.⁴⁸ Ti, kteří se nemohli prokázat doklady o zaměstnání, byli předáváni pracovním úřadům, aby

³⁹ Viz Mainuš, František (1970): *Totální nasazení. Češi na pracích v Německu 1939–1945*, Brno, s. 33.

⁴⁰ Kárný, Miroslav (1991): *Der „Reichsausgleich“ in der deutschen Protektoratspolitik*, in: Herbert, Ulrich (Hrsg.) (1991): *Europa und der „Reichseinsatz“: ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938–1945*, Essen, s. 37.

⁴¹ *Oběžník Zemského ústředního úřadu práce v Praze z 24. 4. 1939*, SÚA Praha, ÚŘP 885 II-4-5450. Viz přílohu.

⁴² Král, Václav (1959): *Otázky hospodářského a sociálního vývoje v českých zemích v letech 1938–1945*, sv. 3, Praha, s. 111.

⁴³ Bubeničková, R., Kubátová, L., Malá, I. (1969): *Tábory utrpení a smrti*, Praha, s. 59.

⁴⁴ Viz podkap. 2.2.1. Pracovní vztahy.

⁴⁵ Srov. např. Houser, Jaroslav (1967): *Nucená práce a okupantské právo*, in: *Právně historické studie*, č. 13/1967.

⁴⁶ Kárný (1991), s. 37.

⁴⁷ *Vládní nařízení ze dne 4. května 1942, jímž se činí některá opatření o řízení práce*. (Vl. nař. č. 154/1942 Sb.). Do té doby byla za tímto účelem využívána např. vládní nařízení č. 190, z 25. 7. 1939, a č. 10, z 18. 12. 1941.

⁴⁸ Srov. např. zprávu o přípravách dalších razíř v Úřadu říšského protektora ze 17. července 1942, SÚA Praha, ÚŘP II-4-5100, kart. 867. Viz přílohu.

mohli být zařazeni do transportu do říše.⁴⁹ Kromě toho nechalo gestapo zřizovat – zejména pro dělníky, kteří z říše utekli – pracovní-výchovné tábory (Arbeitserziehungslager).⁵⁰ Na podzim roku 1942 navíc sáhly okupační úřady k realizaci Heydrichova dřívějšího záměru: k povolávání celých ročníků podle vojenského vzoru. Nejprve se toto opatření mělo týkat pouze ročníků 1921 a 1922. Když se však nepodařilo požadované kontingenty naplnit, došlo i na mladé ženy a muže narozené v letech 1918–1920. O rok později byl na řadě i ročník 1924, jehož příslušníci byli nasazováni převážně do leteckého průmyslu k „zaučení“. Poslední kapitolu nuceného nasazení Čechů představovaly zákopové práce. Mladí čeští muži, tzv. zákopníci, museli v zimě 1944/1945 v těžkých podmínkách na hranicích říše kopat obranné valy proti postupující Rudé armádě.

2.2. Diskriminační předpisy pro české nuceně nasazené

Velké nebezpečí hrozilo nuceně nasazeným Čechům při sebemenším přestupku. V obecné rovině bylo české etnikum nacisty nahlíženo jako rasově méněcenné a v dlouhodobé perspektivě se počítalo s jeho likvidací poněmčením či vyhlazením. Konkrétně se postavením českých nuceně nasazených zabývá jeden z posudků pro vyšetřování příslušníků RSHA: „Protože byli Češi kvůli své slovanské složce v krvi podle nacistického světového názoru nazíráni jako ‚rasově méněcennější‘ než germánské lidi a kromě toho také vůči nim nebylo třeba brát žádné zahraničněpolitické ohledy, počali nacističtí vládcí právní postavení českých dělníků na pracích v říši již brzo omezovat.“⁵¹

2.1.1 Pracovní vztahy

Prvním takovým zásahem do právního postavení Čechů, který přinesl jeho zhoršení, byly dva výnosy z úřadu Geheimes Staatspolizeiamt z 26. 6. 1939 a 4. 7. 1939. Tato nařízení postavila Čechy mimo říšský právní řád a znamenala zostření jejich trestních postihů: „[...] státní policie [musí] proti Čechům při neodůvodněném odpírání práce, asociálním chování, politické činnosti nebo při jiném postoji státu nepřátelském postupovat se vši tvrdostí (mit aller Schärfe) a požadovat ochrannou vazbu (Schutzhaft)“ a „proti Čechům, kteří kradli, rabovali, odpírali rozkazy nebo se provinili jiným kriminálním deliktem, [musí zakročit] stejným způsobem.“⁵²

Ve stejném duchu byl i oběžník, jenž v červenci 1940 vydal říšský pracovní pověřenec ve Vestfálsku/Dolním Porýní a který se týkal „Potírání porušování pracovní smlouvy“: „S cizinci bude zacházeno podle stejných principů jako s německými zaměstnanci (Gefolgschaftsmitglieder), avšak s tou výjimkou, že u nich provedení soudního trestního procesu a zavření do koncentračního tábora nepřichází v úvahu. S Poláky a Čechy se ovšem bude zacházet podle zvláštních směrnic pod bezprostřední příslušností gestapa, pročez ža-

⁴⁹ Mainuš (1970), s. 63.

⁵⁰ Srov. např. pokyn vrchního vládního rady Stuckeho z Úřadu říšského protektora k účasti na schůzce o zřízení pracovní-výchovných táborů pro osoby, které porušily pracovní smlouvu, SÚA Praha, ÚŘP II-4-5100, kart. 867. Viz přílohu.

⁵¹ Uvedený citát je ze spisu Bernharda Baatze obžalovaného z vraždy při vyšetřování bývalých příslušníků RSHA, které bylo vedeno v 60. letech berlínskou prokuraturou. Bernhard Baatz vedl v letech 1941–1943 v RSHA referát „IV D (ausl. Arb.)“, jenž byl zodpovědný za pracovní nasazení cizinců. Spis se nachází v Berlínském zemském archivu. (Staatsanwaltschaft bei dem Kammergericht Berlin: *Sachstandsvermerk in der Voruntersuchungssache gegen Bernhard Baatz wegen Mordes*, Landesarchiv Berlin, B Rep. 057-01, Nr. 158, s. 259). Dále jen jako Záznam berlínské prokuratury.

⁵² Citováno podle Záznamu berlínské prokuratury, s. 258. Srov. též Herbert (1999), s. 73.

dám, aby všechny přestupky těchto zaměstnanců (Gefolgschaftsmitglieder) byly hlášeny příslušným úřadovám gestapa a ne mým pověřencům.“⁵³ Pro Poláky a Čechy platily tedy přísnější směrnice než pro Němce a dělníky ze západní Evropy.

Podobně tomu bylo i v essenské firmě Krupp. Zde měla být vůči Polákům, Čechům a východním dělníkům podle „Poučení pro postup proti zahálejícím, nedisciplinovaným a provinivším se zaměstnancům (Gefolgschaftsmitglieder)“ uplatňována přísnější měřítka: „Vnitropodnikové tresty by měly být tvrdší, s mimopodnikovými opatřeními by se mělo započít dříve.“⁵⁴

V prosinci 1940 pak Hlavní říšský bezpečnostní úřad (RSHA) vydal oběžník se zvláštními pokyny pro „Pátrání po českých dělnících, kteří porušili pracovní smlouvu“,⁵⁵ jenž byl později nahrazen výnosem z dubna 1943. Předpis mimo jiné určoval minimální dobu, již musel provinivší se Čech strávit v pracovních výchovných táborech: „Zatčený bude po přezkoumání všech skutečností místy určenými generálním velitelem neuniformované protektorátní policie poslán na dobu minimálně 21 dnů do pracovních výchovných táborů v protektorátu nebo v lehčích případech varován.“⁵⁶

S nechutí dělníků pracovat pro nacistické válečné hospodářství, a tudíž s jejich nedostatečnou pracovní morálkou se sice nacistické úřady potýkaly u všech národností, ale zvláštní předpisy platily – kromě nařízení pro Čechy – jen pro některé z nich, zejména však pro východní dělníky a Poláky. Pro pracovní síly z obsazených západoevropských a severoevropských zemí platily od ledna 1941 společné, vnitřně diferencované předpisy. Při „nechuti k práci, vzpurnosti, chování nepřátelském říší a útěku z práce“ se mělo proti zadrženým postupovat podle toho, zda se jedná o příslušníka germánských národností, nebo o pracovní sílu „cizího původu“ („fremdvölkische“ Arbeitskraft). Prvně jmenovaní měli být v takových případech poučeni, napomenuti nebo varováni a jen při tvrdošijném chování mělo být použito přísnějších opatření. Nejvyšším trestem přitom bylo poslání do pracovních výchovných táborů, maximálně však na 21 dní. Nepomohl-li ani tento zákrok, byl dělník poslán domů. U národností „cizího původu“ ze západu se mělo zasahovat „obvyklými státně policejními prostředky.“⁵⁷

2.2.2. Sexuální vztahy

Mimomanželský pohlavní styk mezi Čechy a Němci nebyl výslovně zakázán zákonem, ale stejně jako u Poláků a Rusů interními předpisy. Prvním z nich bylo nařízení z dubna 1941, které doplňovalo již zmíněné výnosy z léta 1939: „[...] také mimomanželský pohlavní styk mezi Čechy a Němci může způsobit neklid obyvatelstva a narušit pracovní smír. Proto je třeba v případě, kdy se Češi s Němci mimomanželsky pohlavně stýkají, postupovat proti oběma ochrannou vazbou.“⁵⁸ Na tento předpis navazuje oběžník RSHA z června 1942, který byl v již zmiňovaném posudku zasazen do kontextu předpisů týkajících se Poláků: „[...] oblast platnosti principů, které byly uvedeny 5. 7. 1941 ve směrnicích pro zakročení proti [...] pohlavnímu sty-

ku mezi Němci a polskými civilními dělníky nebo zajatci, byla rozšířena i na české pracovní síly. ‚Hrozící tresty‘ (Strafandrohungen) tu však byly nižší.“⁵⁹ Předpis nařizoval – až na některé výjimky – prozkoumání Čecha ve smyslu jeho „poněmčitelnosti“ (Eindeutschungsfähigkeit): „Protektorátní příslušníci, kteří nejsou na základě rasově biologického vyšetřovacího nálezu nebo z jiných důvodů poněmčitelní, musejí být zatčeni. Nestačí-li úřadovám státní policie třítydenní lhůta, která jim byla dána k dispozici, musí být požádáno o převedení do koncentračního tábora.“⁶⁰ V návaznosti na citované výnosy vydal RSHA v dubnu 1944 ještě jeden oběžník, který se zabýval procedurou přezkoumání Čechů a jejím urychlením.⁶¹

Dělníků z obsazených západoevropských a severoevropských území se žádný zákaz pohlavního styku s Němci netýkal. Již od roku 1940 byly vydávány předpisy upravující zacházení s nimi, ale za pohlavní styk mezi nimi a Němci nehrozily žádné tresty. U těch cizinců ze severozápadní Evropy, kteří byli negermánského původu, spoléhaly nacistické úřady zejména na osvětu. Tresty hrozily tedy pouze východním dělníkům, Polákům a Čechům, jak to dokazuje i nařízení ze září 1942 „Nasazení strany při hlídání pracovních sil cizího původu za účelem obrany proti národnostně-politickým rizikům“: „Na závažná národnostně-politická rizika, která vyrůstají z válkou způsobeného nasazení milionů pracovních sil cizího původu, bylo poukázáno ve všech výnosech, k jejich potírání [těchto rizik] byly dány pokyny a proti ohrožení rasové jednoty (Bestand) německého národa pracovními silami z východu a z protektorátu bylo působeno zákazem pohlavního styku mezi těmito pracovními silami a německými soukmenovci. [...] Pro pracovní síly cizího původu z obsazených území na západě a jihovýchodě říše a ze suverénních států není pohlavní styk s Němci zakázán, ale kvůli udržení rasové substance německého národa přesto nežádoucí.“⁶²

Tento přístup je zcela zřetelný i v interním předpise drážďanského gestapa, podle něhož měli být Poláci, východní dělníci, dělníci z bývalých pobaltských států a dělníci nepolského původu z Generálního gouvernementu za pohlavní styk trestáni smrtí, u Čechů byl zakázán, zatímco u ostatních cizinců (s výjimkou germánských národů: Vlámů, Holanďanů, Dánů a Norů, u nichž nebyl nijak regulován) byl jen nežádoucí.⁶³ Předpis z října 1943 pak ruší zákaz pohlavního styku s Němci pro Lotyšské a Estonské: „[...] vyslovený zákaz pohlavního styku lotyšských a estonských pracovních sil s německými soukmenovci je s okamžitou platností zrušen. Zákaz však i nadále zůstává v platnosti pro pracovní síly z Litvy.“⁶⁴

2.2.3. Obecné jednotící předpisy

Jak již bylo řečeno, ztělesňovalo nucené nasazení cizinců v říší rozpor mezi hospodářskými tlaky a ideologickými představami, a tak stále silnější ekonomický pragmatismus vyžadoval jasnou odpověď v ideologické rovině. Od podzimu 1941 pracovaly nacistické úřady na předpisu, který by sjednotil dosavadní nařízení a stal se základem pro další opatření.

Na jednání v prosinci 1941 v RSHA, kde se pod předsednictvím Reinharda Heydricha sešli zástupci nejdůležitějších nacistických úřadů a kde vznikl „Pracovní kruh pro bezpečnostní

⁵³ Runderlass des Reichstreuhanders der Arbeit für Westfalen-Niederrhein vom 11. Juli 1940, Staatsarchiv Münster, OP Nr. 5210, kart. 22nm. (Všechna podtržení v originále.) Viz přílohu.

⁵⁴ Citováno podle Herbert (1999), s. 350.

⁵⁵ Viz Záznam berlínské prokuratury, s. 264.

⁵⁶ Runderlass des Reichsführers SS und Chefs der Deutschen Polizei vom 10. 4. 1943, Landesarchiv Berlin (LAB), B Rep. 057-01, Nr. 158, A 67. Viz přílohu.

⁵⁷ Runderlass des Reichsführers SS und Chefs der Deutschen Polizei vom 14. 1. 1941, LAB Rep. 057-01, Nr. 158, A 25.

⁵⁸ Runderlass des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD vom 29. 4. 1941, LAB Rep. 057-01, Nr. 158, A 47.

⁵⁹ Viz Záznam berlínské prokuratury, s. 261.

⁶⁰ Runderlass des Reichsicherheitshauptamts vom 13. 6. 1942, LAB Rep. 057-01, Nr. 158, A 47.

⁶¹ Runderlass des Reichsicherheitshauptamts vom 27. 4. 1944, LAB Rep. 057-01, Nr. 158, A 85.

⁶² Runderlass des Reichsführers SS und Chefs der Deutschen Polizei im Reichsministerium des Innern vom 5. 9. 1942, LAB Rep. 057-01, Nr. 158, A 54. Viz přílohu.

⁶³ Merkblatt der Geheimen Staatspolizei, Staatspolizeileitstelle Dresden vom 16. 11. 1942, citováno podle: August, J.: Herrenmensch und Arbeitsvölker. Ausländische Arbeiter und Deutsche 1939–1945, Berlin, s. 136.

⁶⁴ Runderlass des Reichsführers SS und Chefs der Deutschen Polizei, Allgemeine Erlassammlung.

otázky při pracovním nasazení cizinců“, podle protokolu Reinhard Heydrich uvedl: „[...] a tak je třeba rozhodně čelit pokusu odsunout rasovou a národnostní otázku na poválečné období.“⁶⁵ Dále z jeho projevu vyplynulo, že připravované nucené nasazení Rusů nabízelo příležitost, jak napravit absentující jednotné vedení nuceného nasazení, co se týče „náboru, nasazení či zacházení“. V této souvislosti děлил cizince do čtyř skupin: do první řadil „cizince (Fremde), kteří žijí v říši: Poláky a Čechy“, přičemž konstatuje: „Polská otázka je vyřešena. Češi ještě proseti nejsou.“⁶⁶ Za poněkud méně považoval Heydrich 40–60 % Čechů.⁶⁷ „Možná se dá prosetí a oddělení docílit pracovním nasazením,“ uzavřel Heydrich úvahy o první skupině.⁶⁸ V druhé skupině figurovaly: „[...] pracovní síly stejného kmene naverbované v obsazených oblastech: Vlámové, Holanďané, Dánové, Norové.“ Ve třetí pak „spřátelené [národy] cizího kmene (Italové, Španělé, Chorvati, Slovinci, Maďaři, Bulhaři)“ a v poslední „ostatní cizí národy (Fremdvölkische)“.⁶⁹ Zástupce ministerstva zahraničí si z tohoto jednání poznamenal: „Je jasné, že zacházení s Poláky, Čechy a Rusy připravuje pro vnitroněmecká místa výrazně méně těžkostí než zacházení s cizinci spojeneckých a spřátelených národů,“⁷⁰ protože se mají, jak zdůraznil Heydrich, „kvůli snadnějšímu přístupu udržovat a nasazovat na úrovni válečných zajatců (nižší plat, ubytování v barácích).“⁷¹

Pokus o sjednocení přístupu k jednotlivým národům a o jejich jednotnou hierarchizaci přinesl v prosinci 1942 obsáhlý tajný Himmlerův výnos o „Obraně proti rizikům z nasazování cizinců“. Cizinci byli podle rasově-politických kritérií rozděleni do čtyř skupin: „Skupina A – Italové [...], skupina B – příslušníci germánských národů (Vlámové, Dánové, Norové, Holanďané), [...] skupina C – příslušníci negermánských národů, s nimiž jsme spojenci nebo s nimiž jsme spojeni na základě kulturního a celoevropského významu (Slovinci, Chorvati, Rumuni, Bulhaři, Maďaři, Španělé, Francouzi).“⁷² Pro skupinu C výnos stanoví: „Musejí poznat díky chápavému a spravedlivému přístupu, že jsou považováni za příslušníky váženého národa budoucí Evropy.“⁷³ Do poslední skupiny D pak byli zařazeni „příslušníci negermánských – slovanských národů, které žijí více či méně pod bezprostřední vládou Německé říše (protektorátní příslušníci, Srbové, Slovinci, pracovní síly z Pobaltí, Poláci, cizí pracovní síly nepolské národnosti z Generálního gouvernementu a včleněných území, východní dělníci).“⁷⁴ O zacházení s těmito cizinci výnos uvádí: „Nutnost pevného vedení pracovních sil náležejících do skupiny D a nutnost dodržování zvláště jasného odstupu od nich – způsobená extrémními rasovými rozdíly a politickými poměry – při korektním a spravedlivém zacházení se již odrazila ve vydaných výnosech.“⁷⁵ Následně oběžník stanovuje zacházení s příslušníky dané skupiny v různých situacích (např. pohlavní styk, usazování se, prevence, oddělení národností, ubytování), přičemž skupina D podléhá opatřením nejtvrdějším: „Že u pracovních sil příslušejících ke skupině D je třeba dbát na obzvláště přísnou disciplínu, je samozřejmé.“⁷⁶

⁶⁵ Vermerk vom Vertreter des Reichsnährstandes Schwarz vom 3. 12. 1941, Bundesarchiv R 16/162, B1.1. Viz přílohu.

⁶⁶ Tamtéž.

⁶⁷ Viz projev R. Heydricha ze 4. 2. 1942 v Praze, cit. podle: Kárný, Miroslav a kol. (1991): *Protektorátní politika Reinharda Heydricha*, Praha, s. 212.

⁶⁸ Viz. pozn. 65.

⁶⁹ Tamtéž.

⁷⁰ Citováno podle Herbert (1999), s. 179, pozn. 125.

⁷¹ Tamtéž, s. 179.

⁷² *Runderlass des Reichsführers SS und Chefs der Deutschen Polizei vom 7. 12. 1942*, SÚA Praha, 110-11-5, kart. 87. Viz přílohu.

⁷³ Tamtéž.

⁷⁴ Tamtéž.

⁷⁵ Tamtéž.

⁷⁶ Tamtéž.

2.3. Podmínky nuceného nasazení Čechů

Nucenou práci vykonávali mladí Češi nejen v soukromých průmyslových podnicích, ale i v říšských firmách a organizacích (pošty, dráhy); nebezpečné byly zejména různé polo-vojenské organizace (Technische Nothilfe, Luftschutz aj.), určené k odklizení trosk po náletech. Češi byli nasazováni – navzdory některým plánům – převážně do průmyslových měst a oblastí v přilehlých říšských župách. I přes počáteční ideologické zábrany nacistů jich nejvíce pracovalo v Sudetské župě, dále pak ve Vídni a Berlíně. Početné skupiny Čechů se nacházely také v Horním a Dolním Rakousku, v Sasku a Dolním Slezsku.⁷⁷

Není možné obecně popsat podmínky, za jakých museli Češi v říši žít a pracovat. Lišily se totiž podle místa nasazení, druhu práce, fáze války či míry předsudků okolních Němců. Přesto existují momenty společné většině totálně nasazených. Cizinci, tedy i Češi, museli být ubytováni v táborech.⁷⁸ Většinou se jednalo o dřevěné táborové baráky nebo o sály starých budov. Vytápění bylo často nedostatečné a do sálů zatékalo. Hygienické podmínky byly velmi špatné – studená voda, toalety v otřesném stavu, plno myší, blech, vši a štenic. Stravování bylo ubohé – eintopf (voda, mrkev, tuřín a kousičky salámu, nebo voda, nudle a mléko). Podávala se také třeba červená řepa, nahnílé a zkyslé brambory ve slupce, žito rozemleté v polévce, vařené zelí, do něhož se přimíchávala mrkev, aj. Bylo to však po vyčerpávající práci a často bez snídaně to jediné, co nuceně nasazení k jídlu dostali. Češi sice mohli dostávat balíčky z domova, ty však mnohdy došly až po několika týdnech, kdy bylo všechno ztvrdlé, plesnivé, a balíčky byly vykradeny. Na rozdíl od některých jiných národů a postižených skupin však zpravidla nehladověli. Čeští totálně nasazení, vytržení ze svých domovů, museli velmi tvrdě pracovat v drsných podmínkách, někdy i dvanáct hodin denně, šest dní v týdnu, byli vystaveni neustálému nebezpečí náletů a všudypřítomné šikaně, zvláště pak ze strany všemocných „lagerführerů“. Lékařská péče byla často nedostatečná a někdy navíc nuceně nasazení museli pracovat i v horečkách a po úrazech. Na druhou stranu měli v době volna někdy i možnost sportovního či kulturního vyžití nebo návštěvy okolí svého tábora.⁷⁹

Co se týče srovnání s jinými národy, patřili Češi mezi diskriminovanou skupinu zahraničních dělníků slovanské rasy z obsazeného území. Odpovídaly tomu i výše popsané diskriminační předpisy, které je znevýhodňovaly oproti dělníkům ze západní Evropy nebo ze států spřátelených s Německem. Ve srovnání s Poláky a tzv. východními dělníky však na tom, zejména z důvodu hospodářského významu protektorátu, byli lépe: zpravidla neměli omezenou svobodu pohybu, nemuseli nosit zvláštní označení, neodváděli speciální dávky a za přestupky jim hrozily nižší tresty, v průměru také uměli lépe německy a dostávali se ve větší míře ke kvalifikované práci. To vše jim umožňovalo o trochu důstojnější život.

O tom, jak vypadalo zacházení s Čechy nuceně nasazenými do Německa v praxi, vypovídá například zpráva Franze Seibotha, jenž zodpovídal za péči o české dělníky v říši. V lednu 1943 napsal: „Ve způsobu, jak je s nimi zacházeno, se Češi umístili za Italy, příslušníky germánských národů a negermánských spřátelených zemí a trochu před východními dělníky

⁷⁷ Vyhodnoceno podle statistického časopisu *Der Arbeitseinsatz im (Groß-)Deutschen Reich*, roč. 1938–1944, Berlin: *Der Beauftragte für den Vierjahresplan / Der Generalbevollmächtigte für den Arbeitseinsatz*.

⁷⁸ Zpočátku bylo relativně snadné najít si ubytování v soukromí, ale postupem času, kdy tomu bránily předpisy, byl život „na privátě“ výjimkou.

⁷⁹ Popis životních podmínek byl sestaven podle vzpomínek žadatelů o odškodnění v archivu Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB. Viz také Mainuš (1970), s. 104nn.

a Poláky.⁸⁰ Dále zmiňuje, že toto nepatrně lepší postavení neplatilo všude a nevycházelo z žádných předpisů. Naopak prý v nařízeních a novinových článcích figurovali čeští dělníci skoro vždy v poslední skupině. Seiboth si také všimá rozšířené praxe, že tam, kde byli Češi nasazeni ve větším počtu, pouze s Němci a podle své profese, dostávalo se jim lepšího zacházení, než když museli pracovat jako nekvalifikovaní dělníci v podnicích s více národnostmi. V takovém případě se jejich postavení lišilo od Poláků jen minimálně.⁸¹

O vyjasnění státoprávní pozice a zlepšení postavení Čechů nasazených do říše usiloval především z obav před „nežádoucím vlivem nálad na politickou situaci v Čechách a na Moravě“⁸² i státní sekretář při Úřadu říšského protektora K. H. Frank. O českých dělnících psal, že „jsou v některých župách stavěni na roveň s německými dělníky, v jiných naproti tomu s dělníky východními“.⁸³ Svě žádosti adresoval přímo říšskému vůdci SS a vrchnímu veliteli německé policie Heinrichu Himmlerovi, říšskému vedoucímu Martinu Bormannovi a říšskému vedoucímu Německé pracovní fronty (DAF, Deutsche Arbeitsfront) Robertu Leyovi. Ti proti jeho snaze neměli vážnější námitky, a tak se K. H. Frankovi formálního posílení pozice českých nuceně nasazených dosáhnout podařilo.⁸⁴

2.4. Počty nuceně nasazených Čechů

Vzhledem k neexistenci poválečné evidence Čechů nasazených na práce do říše je možné jejich počet pouze odhadovat. Mark Spoerer, vycházející z početního stavu Čechů v říši v létě 1944, došel k číslu 355 000.⁸⁵ Podobným postupem se experti z Nathan Associates Inc. dostali k počtu 379 500.⁸⁶ Odhady československé poválečné vlády, českých soudních znalců, ekonomů i historiků, které zřejmě zahrnují i vězně koncentračních táborů, se od sebe mnoho neliší a pohybují se okolo 600 000.⁸⁷

Podle statistik v časopise Arbeitseinsatz se nejvíce Čechů v říši nacházelo v září 1943: 286 663.⁸⁸ O rok později, v září 1944, když bylo provedeno poslední zveřejněné sčítání, jejich počet o něco klesl: 276 340.⁸⁹ Jak již bylo řečeno, nezahrnují tyto počty všechny osoby, které v říši pracovaly, nýbrž jen ty, které se tam v okamžiku sčítání nalézaly. Naopak poslední kumulovaný počet českých nuceně nasazených, uvedený v protektorátní Statistické ročence

⁸⁰ Zpráva ing. Franze Seibotha, činného v oblasti zacházení s českými dělníky v říši při úřadu pověřence říšského komisaře za upevňování německé národnosti, z 21. 1. 1943, SÚA Praha, 110-11-5, kart. 87. Viz přílohu. Viz též zprávu SD z 8. 3. 1943, in: Posta, Stephan (2002): *Tschechische „Fremdarbeiter“ in der nationalsozialistischen Kriegswirtschaft*, Dresden, s. 119.

⁸¹ Tamtéž.

⁸² Viz dopisy K. H. Franka H. Himmlerovi a M. Bormannovi z 10. 2. 1943, SÚA Praha, 110-11-5, kart. 87.

⁸³ Tamtéž.

⁸⁴ Viz odpovědi z osobního štábu H. Himmlera z 22. 2. 1943, od M. Bormanna z 9. 3. 1943, od R. Leye z 29. 3. 1943 a záznam ze 17. 5. 1943 ze schůzky u generálního zplnomocněnce pro pracovní nasazení konané 13. 5. 1943, SÚA Praha, 110-11-5, kart. 87.

⁸⁵ Viz podkap. 1.3. Počty nuceně nasazených.

⁸⁶ Viz nezveřejněný manuskript Nathan Associates (1999): *Forced Labor under the Third Reich*, Washington.

⁸⁷ Počet 600 000 nuceně nasazených Čechů se například objevuje i v posudku Leopolda Chmely vypracovaného na základě poválečného výzkumu ministerstva ochrany práce a sociální péče (Chmela, Leopold (1946): *Hospodářská okupace Československa – její metody a důsledky. Znalecký posudek v procesu s K. H. Frankem*, Praha). K jeho závěrům se kloní i František Mainuš (viz Mainuš (1970), s. 95n.), který navíc po započítání Čechů z tzv. Sudet a Slováků dochází k číslu přesahujícímu 750 000, či Miroslav Kárný (viz Kárný, Miroslav (1991): *Der „Reichsausgleich“ in der deutschen Protektoratspolitik*, in: Herbert, Ulrich (1991), s. 44).

⁸⁸ Viz *Der Arbeitseinsatz im (Groß-)Deutschen Reich*, č. 2–3/1944 (31. březen 1944). Viz přílohu.

⁸⁹ Viz tamtéž, č. 11/12 z 30. prosince 1944.

za duben 1944 (401 763),⁹⁰ může některé nasazené obsahovat vícekrát.⁹¹ Na druhou stranu však tento údaj nezahrnuje následující skupiny Čechů na nucených pracích: nasazené z tzv. Sudet, nasazené k polovojenským organizacím a dále tisíce tzv. zákopníků. Je tedy možné, že se celkový počet civilních nuceně nasazených Čechů může pohybovat i v rozmezí 400 000 až 450 000.

Prameny a literatura

Nepublikované prameny

Bundesarchiv, Abteilung Koblenz:

– RD 19/3 Allgemeine Erlassammlung des RSHA;

– R 16/162, B1.1. Reichsnährstand/Reichsbauernführer.

Landesarchiv Berlin:

– B Rep. 057-01 Ermittlungsverfahren der Generalstaatsanwaltschaft bei dem Kammergericht Berlin.

Staatsarchiv Münster:

– OP Oberpräsidium Münster.

Státní ústřední archiv v Praze:

– ÚŘP (Úřad říšského protektora);

– MSZS (Ministerstvo sociální a zdravotní správy);

– MHP (Ministerstvo hospodářství a práce);

– Německé státní ministerstvo pro Čechy a Moravu (fond 110);

– Úřad říšského protektora – Státní tajemník u říšského protektora.

Archiv Kanceláře pro oběti nacismu při Česko-německém fondu budoucnosti.

Publikované prameny

Der Arbeitseinsatz im (Groß-)Deutschen Reich. vyd.: *Der Beauftragte für den Vierjahresplan / Der Generalbevollmächtigte für den Arbeitseinsatz (1938–1944)*, Berlin.

Kárný, Miroslav a kol. (1987): *Anatomie okupační politiky hitlerovského Německa v „Protektorátu Čechy a Morava“*. Dokumenty z období říšského protektora Konstantina von Neuratha, in: *Sborník k problematice dějin imperialismu*, sv. 21, Praha.

Kárný, Miroslav a kol. (1991): *Protektorátní politika Reinharda Heydricha*, Praha.

Sachstandsvermerk in der Voruntersuchungssache gegen Bernhard Baatz wegen Mordes, Staatsanwaltschaft bei dem Kammergericht Berlin.

Statistisches Jahrbuch für das Protektorat Böhmen und Mähren, vyd.: *Statistisches Zentralamt in Prag (1944)*.

Literatura

August, Jochen (1992): *Herrenmensch und Arbeitsvölker. Ausländische Arbeiter und Deutsche 1939–1945*, Berlin.

Berliner Geschichtswerkstatt e.V. (1998): *„Totaleinsatz“*. *Zwangsarbeit in Berlin 1943–1945*. *Tschechische Zeitzeugen erinnern sich*, Berlin.

⁹⁰ Viz *Statistisches Jahrbuch für das Protektorat Böhmen und Mähren*, roč. 4, 1944, Praha.

⁹¹ Více než jednou mohou ve statistikách kumulovaného počtu nasazených figurovat osoby, které se z rozličných důvodů z říše vrátily (z důvodu nemoci, útěku apod.) a byly poté pracovními úřady opět nasazeny. V takovém případě byly ve statistikách, podle nichž byl celkový počet osob nasazených do říše sestavován, vykázány vícekrát.

UBYTOVACÍ TÁBORY PRO NUCENĚ NASAZENÉ NA ÚZEMÍ PROTEKTORÁTU

PETR KAŇÁK

- Bubeníčková, R., Kubátová, L., Malá, I. (1969): *Tábory utrpení a smrti*, Praha.
- Eichholtz, Dietrich (2000): „Zwangsarbeit in der deutschen Kriegswirtschaft. Unter besonderer Berücksichtigung der Rüstungsindustrie“, in: Winkler (2000), s. 10–40.
- Freund, Florian – Perz, Bertrand (2000): *Die Zahlenentwicklung der ausländischen Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen auf dem Gebiet der Republik Österreich 1939–1945. Gutachten im Auftrag der Historikerkommission der Republik Österreich*, Wien.
- Herbert, Ulrich (1986): *Geschichte der Ausländerbeschäftigung in Deutschland 1880 bis 1980: Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter*, Berlin, Bonn.
- Herbert, Ulrich (1999): *Fremdarbeiter. Politik und Praxis des „Ausländer-Einsatzes“ in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches*, Bonn² (Erstauflage 1985).
- Herbert, Ulrich (Hrsg.) (1991): *Europa und der „Reichseinsatz“: ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938–1945*, Essen.
- Hilberg, Raul (1994): *Die Vernichtung der europäischen Juden*, Frankfurt/Main, 3 sv.
- Houser, Jaroslav (1967): *Nucená práce a okupantské právo*, in: *Právně historické studie*, č. 13/1967.
- Chmela, Leopold (1946): *Hospodářská okupace Československa – její metody a důsledky. Znalecký posudek v procesu s K. H. Frankem*, Praha.
- Jeske, Roland (2000): *Statistische Hochrechnung überlebender Zwangsarbeiter aus Osteuropa während des Zweiten Weltkrieges im Deutschen Reich (Konstanzer Modell)*, <http://www.uni-konstanz.de/Fu/wiwi/heiler/eig-hochr.html>
- Kármý, Miroslav (1991): *Der „Reichsausgleich“ in der deutschen Protektoratspolitik*, in: Herbert (1991), S. 26–50.
- Kármý, Miroslav, Milotová J. (1989): *Od Neuratha k Heydrichovi*, in: *Sborník archivních prací*, roč. 39 č. 2, s. 281–394.
- Král, Václav (1959): *Otázky hospodářského a sociálního vývoje v českých zemích v letech 1938–1945*, sv. 1–3, Praha.
- Kuczynski, Jürgen (1964): *Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus. Bd. 6: Darstellung der Lage der Arbeiter in Deutschland 1933–1945*, Berlin.
- Lotfi, Gabriele (2000): *KZ der Gestapo. Arbeitserziehungslager im Dritten Reich*, Stuttgart, München.
- Łuczak, Czesław (1999): *Zwangsarbeit der Polen im Dritten Reich im Zweiten Weltkrieg*, Warszawa.
- Mainuš, František (1970): *Totální nasazení. Češi na pracích v Německu 1939–1945*, Brno.
- Nathan Associates (1999): *Forced Labor under the Third Reich*, Washington.
- Niethammer, Lutz (1999): *Internationaler Workshop in Buchenwald „Daten und Begriffe in der NS-Zwangsarbeiterfrage“*, Universität Jena.
- Olšovský, R. a kol. (1963): *Přehled hospodářského vývoje Československa v letech 1918–1945*, Praha.
- Posta, Stephan (2002): *Tschechische „Fremdarbeiter“ in der nationalsozialistischen Kriegswirtschaft*, Dresden.
- Shrnutí výsledků konference *Internationaler Workshop in Buchenwald „Daten und Begriffe in der NS-Zwangsarbeiterfrage“*, 10. 7. 1999.
- Spoerer, Mark (1999): *Wieviele ehemalige und möglicherweise entschädigungsberechtigte Zwangsarbeiter werden im Jahr 2000 noch leben? (Zweite, revidierte Schätzung vom 22. August 1999)*, Universität Hohenheim.
- Spoerer, Mark (2001): *Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutschen Reich und im besetzten Europa 1939–1945*, Stuttgart, München.
- Spoerer, Mark (2000): *Zwangsarbeit im Dritten Reich – Fakten und Zahlen*, <http://www.uni-hohenheim.de/>
- Stiftung „Polnisch-Deutsche Aussöhnung“ (1998): *Polnische Zwangsarbeiter in Österreich in den Jahren 1939–1945*, Warschau.
- Winkler, Ulrike (2000): *Stiften gehen. NS-Zwangsarbeit und Entschädigungsdebatte*, Köln.

Tato studie volně navazuje na komplexní pojednání Tomáše Jelínka o nuceném nasazení osob české národnosti. Zde se budeme zabývat životními podmínkami těch tisíců mladých obyvatel Protektorátu Čechy a Morava (PČM), do jejichž životů zasáhlo přikázání na práci ve prospěch nacistické válečné mašinerie, kteří však byli díky změně strategické situace Německa zařazeni do práce ve své vlasti. Půjde o nahlédnutí do světa, v němž tato část z milionů osob přesídlených nacistickým Německem strávila krátký, avšak velmi výrazný úsek svého života. Zaměříme se na jejich pobyt na „lágrech“, společných ubytovnách pro nuceně nasazené. Již samotný germanismus vycházející z dobového označení „Gemeinschaftslager“ nebo „Wohnlager“ ve své nikterak libozvučně znějící formě naznačuje, že nešlo o prostředí příliš příjemné...

V zorném poli budeme mít všechny osoby pracující v průmyslu na území protektorátu, které byly dislokovány ze svých domovů a ubytovány v hromadných zařízeních. Studie naopak nezahrnuje osoby žijící v obdobných podmínkách po přikázání do polovojenských organizací jako Technische Nothilfe, muže a ženy zařazené k Luftschutzpolizei či zákopníky na Moravě a ve Slezsku.

Zatímco v první polovině války protektorát své lidské zdroje z velké části jen odesílal do říše, od roku 1943 došlo v toku českých pracovních sil k zásadní změně – vzrostl podíl osob určených k výkonu práce přímo na jejich vlastním území. Narůstala totiž strategická hodnota protektorátu kvůli jeho (ovšem jen dočasné) nedostupnosti pro spojenecké bombardovací letouny. Místní průmyslová centra náhle získávala na důležitosti a také řada podniků z Německa stěhovala své výrobní prostředky do bezpečnějších lokalit, mimo jiné do samotného nitra Evropy. Velmi výrazně se v Čechách angažovala např. letecká firma Junkers, využívající svého konstrukčního zázemí v Praze a provozující následně závody ve Dvoře Králové nad Labem, Praze, Semilech aj., na Moravě se výrazně etablovaly Flugmotorenwerke Ostmark, původem z Vídeňského Nového Města, či Klöckner Flugmotorenwerke z Hamburku; přesunovaly se samozřejmě i další firmy. To vše se projevilo ve formě zvýšené potřeby nových pracovních sil a tím nutnosti zastavit jejich odliv. Osoby nově přikázané na práci, zejména ročník 1924, již měly být v říši pouze přeškoleny či zaučeny a po návratu měly pracovat v nově vytvořených provozech.¹

Snahou orgánů zainteresovaných v řízení pohybu pracovních sil pochopitelně bylo co nejúčelnější využití lidských zdrojů v okolí místa, kam se nově soustředila zbrojní výroba nebo kde byl její objem výrazně zvyšován. Po jejich vyčerpání nastupovaly další zdroje lidských sil z vzdálenějších či méně exponovaných lokalit. Těmto nově přichozím bylo nutno poskytnout ubytování, protože jejich každodenní návrat do místa bydliště nebyl možný.

¹ Brandes, Detlef.: *Češi pod německým protektorátem*, s. 370–371.

V rámci válečných možností, kdy veškeré strategické stavební materiály byly blokovány pro potřeby fronty či stavby válečně důležitých zařízení, rezervy v bytovém fondu téměř neexistovaly a výstavba nových bytových jednotek byla limitována vyhlášeným stavebním zákazem,² byly životní podmínky pracujících zajišťovány velmi improvizovaně.

Nejčastěji se vyskytující formou nouzového ubytování se tak staly kolonie typizovaných montovaných přízemních baráků, vyrobených z nestrategické suroviny – dřeva. Tento typ ubikace se téměř stal jedním ze symbolů práce v době dvanáctileté existence třetí říše – s velmi malými odlišnostmi se bylo možné setkat s tímž způsobem ubytování nuceně nasazených jak v Německu, tak v Protektorátu. Stejný model byl znám z táborů pro dělníky budující mohutně propagované německé dálnice, využívala jej však i RAD (Reichsarbeitsdienst; její tábory se nazývaly RAD-Lager) atd.

Tak začaly kolonie dřevěných staveb, dosud běžně známé z území Německa, vyrůstat ve druhé polovině války také na řadě míst v protektorátu. Nejprve se objevily v blízkosti důležitých průmyslových aglomerací a význačných závodů, po ohrožení samotného protektorátu spojeneckými leteckými útoky začaly nouzové ubytovny vyrůstat i na dohled od utajovaných poboček ohrožených velkých závodů v odlehlejších koutech Čech a Moravy.

Druhým, rovněž velmi rozšířeným způsobem zajištění bydlení nuceně nasazeným byly ubytovny v budovách, jejichž původní využití bylo z nejrůznějších důvodů, především válečnými potřebami, zcela změněno či úplně znemožněno. Nuceně nasazený se tak mohl octnout v halách zrušené továrny, jejíž výroba nebyla uznána válečně důležitou, v uzavřeném hostinci, jehož majitel byl nasazen k plnění potřeb válečného hospodářství, či v sále sídla vlastenecké organizace pronásledované okupačními orgány, sokolovny. V některých lokalitách, např. v Nové Pace, se vyskytovaly oba druhy hromadného ubytování. O této lokalitě a o mimořádné koncentraci pracovních sil v prostředí malého města bude pojednáno níže.

Lágr či jakákoli jiná ubytovna se staly nedílnou součástí života nuceně nasazených. Kvůli vynucenému vysokému pracovnímu tempu a dlouhé pracovní době, mnohdy chybějícím možnostem zábavy a vyžití nepoznala velká část pracujících jiné prostředí než továrnu jako místo práce a ubytovnu a její nejbližší okolí jako místo chabého odpočinku. „V této době jsem znal jen cestu do práce, 12 hodin pracovní dobu, cestu z práce, večeri a spánek,“ přiznal po letech jeden z bývalých dělníků firmy Avia v Letňanech.³ Nutno také doplnit, že jediný den volna byl častokrát (zejména mužům) „vyplňován“ protipožární službou na pracovišti v rámci závodních jednotek protiletecké ochrany (Werkluftschutz).⁴

Co se týče okolností umístění nuceně nasazených na „lágru“, týkalo se primárně těch, u nichž nepřipadalo denní dojíždění v úvahu. Nepodařilo se ale u nich prokázat kolektivní povinnost ubytování v těchto hromadných ubikacích. Zdá se, že pobyt v nich nebyl sám

² Stavební zákaz byl vyhlášen výnosem z 28. 5. 1941, dále se dalo stavět jen po udělení výjimky, i pro tyto stavby bylo však stanoveno datum definitivního ukončení k 30. 4. 1942. V Praze tak zůstala nedokončena řada obytných domů. Výjimkou po 30. dubnu byla válečně důležitá zařízení a stavby do hodnoty 50 000 K. K stavebnímu zakazu viz Šustek, V.: *Josef Pfitzner a protektorátní Praha v letech 1939–1945*, svazek 2, s. 305–306; dále dokument XIV/10.

³ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 88810.

⁴ Povolání bylo odůvodněno zněním 1. prováděcího nařízení k říšskému zákonu o protiletecké ochraně (Luftschutzgesetz) z 4. 5. 1937 (RGBl., s. 559) ve spojení s Nařízením ŘP o zavedení práva o protiletecké ochraně v PČM z 9. 7. 1941. Závodní protiletecká ochrana byla na úrovni podniků podřízena vedoucímu (Werkluftschutzleiter), jenž byl zástupcem vedoucího závodu pro tyto účely. Centrálním orgánem werkluftschutzu na říšské úrovni byla Werkluftschutz-Zentralstelle u ústředním svazu průmyslu (Reichsgruppe Industrie). V oblasti normotvorné a poradní činnosti spadal werkluftschutz taktéž do kompetence ministerstva letectví (RLM). Blíže k problematice viz www.luftschutz-bunker.de.

o sobě přikázán, ubytovací lágry nelze proto zaměňovat s internačními či vězeňskými zařízeními. Nuceně nasazená osoba byla především povinna vykonávat předepsanou práci. Jsou ovšem známy ojedinělé případy, kdy bylo bydlení na lágru podnikem nařizováno, přestože nuceně nasazený bydlel v blízkosti pracoviště.⁵ Mohlo k tomu dojít například po jeho opakovaných absencích způsobených výpadky hromadné dopravy.⁶ Např. firmě Avia bylo v září 1943 ze strany gestapa „doporučeno“ řešit záležitosti pozdních příchodů jejích zaměstnanců z uvedených důvodů.⁷ Na druhou stranu se mohlo stát, že lidem se stěžijí únosnou dojezdností byl pobyt na lágru odepřen z důvodu jeho přeplnění.⁸ V některých závodech (např. v Babí u Náchoda nebo v Nýřanech) byly lágry určeny pouze pro muže, zatímco nuceně nasazené ženy musely přebývat za často velmi stísněných podmínek v soukromých podnájmech. (Důvodem tohoto opatření byla snaha dostat nuceně nasazené muže pod přísnější kontrolu, neboť u nich okupační režim předpokládal větší zapojení do odbojové a sabotážní činnosti.) Stávalo se také, že lágry u dotyčného podniku nebyly vůbec (zejména u malých a středních firem) a pracovník musel svoji bytovou situaci řešit individuálně. Je také doložen případ, kdy zaměstnavatel umožnil ubytování v soukromí ženám z důvodu potenciálního ohrožení lágru leteckými útoky na nedaleko stojící zbrojní závod⁹ či osobě po prodělané infekční žloutence.¹⁰

Život na lágru v každém případě přinášel určitá omezení svobody (máme na mysli zejména ohrazení tábora, jeho ostrahu), i když jejich míra nebyla všude stejná. Podle získaných informací nebyly protektorátní hromadné ubytovací prostory střeženy do krajnosti jako v Německu, se základními bezpečnostními opatřeními se ale bylo možné setkat téměř všude.

Tábory či ubytovna měly určenu vedoucí osobu (Lagerführer, v případě ženských ubytoven Lagerführerin), jež z důvodů zaručení spolehlivosti byla ve valné většině případů z řad Němců. Na ostraze se mohla podílet závodní stráž (Werkschutz),¹¹ dohlížející na udržení kázně v obecném smyslu, je doloženo i její zapojení do pátrání po protistátních tiskovinách či osobách napojených na odbojové hnutí. Závodní stráž měla velmi těsné napojení na orgány bezpečnostní policie a její zásah mohl v závažných případech znamenat brzký zákrok gestapa.¹² Služební horlivost příslušníků werkschutzu při udržování pracovního tempa či při

⁵ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 91417.

⁶ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 89170, 96421.

⁷ SÚA, fond 110 (Státní ministr pro Čechy a Moravu), sign. 110-11/15, telegram velitele pražského gestapa Gerkeho ze dne 11. 9. 1943 K. H. Frankovi, H. Müllerovi a H. Wiesmannovi o akci zaměřené na potírání nízké pracovní morálky, kterou referát gestapa IV 2a1 provedl v Avii 9. 9. 1943, a jejich výsledcích a podniknutých opatřeních. Sociální referent Avie byl požádán, aby ve spolupráci s ministerstvem dopravy situaci řešil, ve válečných podmínkách však bylo patrně snazší ubytovat dělníky v blízkosti závodu, než dosáhnout zlepšení situace v dopravě.

⁸ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 59213.

⁹ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 117891.

¹⁰ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 94185.

¹¹ Werkschutz byl nařízením o strážní službě ze dne 14. 12. 1937 podřízen bezpečnostní policii. Seeber B.: *Die Reichswerke „Hermann Göring“ Linz, (Diplomarbeit)*, Linz 1995, s. 52–53.

¹² Za obranu zbrojních závodů proti působení odbojového hnutí či proti sabotážím byl v závodě zodpovědný tzv. Abwehrbeauftragter. Z pravomoci armády tato funkce na základě rozhodnutí RSHA v roce 1943 přešla na gestapo, jehož referát IV 3 b měl přímo ve své kompetenci zajištění průmyslu a mj. i spolupráci se závodní stráží (werkschutzem). Sabotáže v továrnách, ostrahu továren i prohledky proti pracovní kázní sledoval referát IV 2a1. Viz Sládek, O.: *Zločinná role gestapa, Praha 1986*, s. 278–279. Pro ilustraci: např. od srpna do října 1943 podnikal referát IV 2a1 mohutné akce proti „porušování pracovní smlouvy“, sabotážím, absencím a nízké pracovní morálce v hlavních zbrojních závodech v Praze, Strakoncích aj. Výsledkem byla zatýkání, výstrahy a tresty ve formě sobotní a nedělní práce na budování protileteckých krytů v závodech. SÚA, fond 110, sign. 110-11/15.

řešení sebemenších problémů byla pověstná. Omezení zde spočívalo zejména v regulaci osobního volna, např. stanovenou hodinou večerního návratu. Podobně jako v Německu nebyl zpravidla český nuceně nasazený omezen v pohybu v okolí ubytovacího tábora, fakticky však měl snížené možnosti cestovat na větší vzdálenosti. Ubytovaným byly umožňovány jen v omezené míře víkendové cesty k příbuzným. Bezpečnostní orgány závodů se tak snažily bránit útekům z nuceného nasazení ve formě nevrácení se z dovolené – zejména v závěru války se takové případy množily jak u osob nasazených přímo na německém území, tak v protektorátu. Povolení odcestovat podléhalo výlučně pravomoci lagerführera, návštěvy zvenčí nebyly rovněž příliš trpěny. Jistý vliv na restriktce v pohybu pracujících mohla mít také snaha zamezit vyražení továren a dílen skrytých do odlehlých lokalit (jeskyně, zrušené závody) a provozovaných pod krycími jmény.

Jistou neznámou představuje trestní pravomoc werkschutzu – byly zaznamenány případy, kdy za provinění (např. proti pracovní morálce) nebyl provinilec předáván policii, nýbrž byl několik dní uvězněn ve zvlášť vydělené části závodu, přičemž pracoval na zvlášť určené náročné práci.¹³

A jak se v ubytovnách žilo? Hygienické podmínky na lágrech byly otřesné. V drtivé většině z nich nebyla k dispozici teplá voda (např. na lágru v Čakovicích si ji museli ubytovaní sami ohřívat), funkci sociálního zařízení plnily tzv. latríny. Na kvalitu životních podmínek měl vliv i samotný charakter ubytoven – neizolované dřevěné baráky kvůli nedostatku údržby časem chátraly, zatékalo do nich a udržení uspokojivé vnitřní teploty či usušení pracovního oděvu po návratu z neméně „drsných“ pracovišť bylo kvůli sporým přidělením topiva zhora nemožné. S tímiž problémy se potýkali i ubytovaní ve velkých prostorách továren či hostinců. Následkem byl samozřejmě vysoký výskyt respiračních onemocnění, jež navíc kvůli restriktivní lékařské péči nebyla adekvátně léčena.

Zbrojní závody měly svá lékařská zařízení a lágry také bývaly vybaveny ošetřovnou, lékařská péče však byla poskytována jen v nejnútnejších případech a mnohdy ani tehdy ne. Nuceně nasazený měl podávat pracovní výkon prakticky za všech okolností, zvláště němečtí závodní lékaři vynikali neústupností a fanatismem.

Vyskytovaly se rovněž případy infekčních chorob (např. žloutenky,¹⁴ úplavice¹⁵), nemluvě o vysokém riziku nákazy všudypřítomnou TBC kvůli celkovému oslabení organismu. Pro šíření nemocí existovaly v hromadných ubytovnách všeobecně dobré podmínky kvůli koncentraci mnoha vysílených jedinců – nuceně nasazení bývali na lágrech ubytováni ve společných pokojích po šesti, osmi, deseti, v případě ubytování ve zrušených továrních ha-

¹³ Viz např. archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 67326: žadatel uvádí, že poté, co byl křivě obviněn ze zpochybňování německého vítězství, mu „veršuc“ zabavil peněženku s výplatou, jídelní lístky, šatenku a tabákové lístky a spolu s dalšími deseti provinilci jej odvedl do cihelny. Zde po sedm týdnů „kopali zákopy“. Mezitím byli uvězněni ve dvou místnostech se zamřížovanými okny a ven směli jen se svolením příslušníka werkschutzu. V Semilech existovala také „trestná kolona“ (viz osobní výpověď v archivu Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 57145 – žadatel tam byl přemístěn na dobu 6 měsíců z továrny Junkers ve Dvoře Králové), tvořená 15–20 osobami, které 12 h denně, 7 dní v týdnu, pracovaly na vykládce vagonů. Tato skupina byla umístěna v lágru „Kušerl“ v blízkosti hostince U Jirounek. Pracovalo se tam pod přísným dohledem a osobní svoboda byla velmi omezena (kontrolována byla např. osobní korespondence). Dále srov. též osobní výpověď (archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 113014) popisující potrestání 19 frézařů z BMM Karlín v únoru 1944 za (z pohledu werkschutzu) nedostatečný pracovní výkon: 3 týdny byli vězněni v továrně, po běžné pracovní době byli odváděni na kopání zákopů ve zmrzlé půdě na Maninách. Autor výpovědi při tom utrpěl únavovou zlomeninu klíční kosti.

¹⁴ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 94185 – výpověď obsahuje informace o výskytu žloutenky v ženském lágru Letovu v Letňanech.

¹⁵ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 64396 – popisuje epidemii úplavice v Loděnici u Berouna.

lách či hostincích došlo na společnou existenci třeba i sta osob najednou.¹⁶ Průvodním jevem bylo přemnožení obtížného hmyzu – štěnic, švábů, obvyklé bylo i rozšíření vši, výjimečný nebyl ani výskyt krysy.

Nedá se říci, že by tyto poměry zůstávaly bez povšimnutí, správa tábora však obvykle řešila jen následky (deratizací, insekticidy), a nikoli jejich příčiny ve formě nápravy výše uvedených nešvarů. Zdravotní stav ubytovaných byl hodnocen při lékařské prohlídce na úřadu práce (hodnotila se tzv. Lagefähigkeit, tj. schopnost být ubytován v hromadné ubytovně),¹⁷ předpisy¹⁸ bylo určeno vyřazení osob s nejnebezpečnějšími chorobami (venerického původu, otevřenou TBC apod.), za závažné a nežádoucí platily i nervové choroby, žaludeční a dvanácterníkové vředy, srdeční vady, chronická ledvinová onemocnění aj.¹⁹

Právě tyto špatné podmínky přiměly řadu lidí, aby lágrové ubytování opustili a našli si ubytování v soukromí, byť za cenu jeho vysoké finanční náročnosti. Na neuspokojivý zdravotní stav nasazených měl rovněž vliv chronický nedostatek spánku. V ubikacích se totiž neustále střídaly pracovní síly odcházející na denní či noční směny, samotné střídání směn také působilo vykojení z optimálního biorytmu. Taktéž nedaleko stojící výrobní zařízení znepříjemňovala život – v Kuřimi či Letňanech sousedila s lágrem zkušebna leteckých motorů, jejichž testování na plný výkon bylo zdrojem nepředstavitelného hluku.²⁰ S neustálým pohybem velké masy osob byl spojen i další nešvar – výskyt drobné kriminality ve formě krádeží osobních věcí.

Stravování v některých lágrech bylo společné, v jiných individuální. Hromadné stravování (stejně jako u nuceně nasazených v Německu) vyžadovalo odevzdání potravinových lístků do táborové kuchyně. Strava se skládala většinou z pokrmů obsahujících převážně vařenou kořenovou zeleninu (pověstný byl zvláště tuřín) a brambory, či ze sladkých jídel,²¹ proto museli obyvatelé lágru pro dosycení shánět potraviny na vlastní pěst, což bylo bez potravinových lístků obtížné. Kromě mzdy býval sice na přílepšenou vydáván také umělý med (Kunsthonig), to však významnější zlepšení výživy nepřinášelo. Kvalita stravování poskytovaného závodní kuchyní byla velmi nízká a kalorická vydatnost potravin s ohledem na fyzickou náročnost profesí vykonávaných nuceně nasazenými byla nedostatečná. Např. v kuřimském lágru kuchyně připravovala pracujícím třešňové polévky, eintopf či silně zapáchající Blutwurst. Velkou roli při potravinové podpoře obyvatelů lágrů tak sehrálo zásobování od příbuzných z venkova. Některé lágry vlastní kuchyni neměly a jejich obyvatelé si museli připravovat stravu sami.

Únikem z hromadného ubytování, nepočítáme-li řešení nejradikálnější, tj. útěk ze samotného nuceného nasazení, bylo ubytování v soukromém bytě. Vyhledání podnájmu se nakonec stalo snem valné části obyvatel lágrů. Jako výpověď o kvalitě životních podmínek nasazených to svědčí patrně nejvýmluvněji.

¹⁶ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 95797.

¹⁷ Mainuš, F.: Totální nasazení, Brno 1970, s. 67.

¹⁸ Mainuš, c.d. v pozn. 17, s. 73.

¹⁹ K tomu viz oběžník ministerstva hospodářství a práce ze dne 17. 11. 1944 úřadům práce, sjednocující hodnocení zdravotního stavu nuceně nasazených před nástupem ubytování. Zajímavý je příkaz, že uvedená vyhláška platí jen pro nově přikazované osoby, „při zpětném posuzování stavu nemocných je nutné vždy přezkoumat, zda vzbudili v táborových podmínkách stížnosti či nikoli“. SÚA, fond MHP, kart. 250, sign. A IV 4187.

²⁰ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 73390.

²¹ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 89750.

Nalezení vlastního bydlení však bylo limitováno finančními prostředky – nuceně nasazený, zařazený zpravidla na pozici pomocného dělníka s tomu odpovídajícím příjmem, byl omezen výší sumy, kterou mohl majiteli či nájemci bytu měsíčně vyplatit. Nevelké však byly i možnosti soukromé ubytování vůbec nalézt – obce, do nichž byly tisíce mladých lidí posílány, nebyly s to vstřebat enormní množství přichozích pracovních sil.²² Ubytování tak mělo často tristní podobu, co se hygieny i samotné velikosti týkalo – alespoň za částečné soukromí a více klidu to ale stálo.

Pracovníci pocházející z bezprostředního okolí průmyslových závodů museli často za prací dojíždět. Byli odkázáni na strasti válkou zmítané dopravy – na Českomoravské dráhy sužované nedostatkem techniky, přeplněné autobusové linky či nouzovou závodní dopravu. Nebyli však nuceně odloučeni od svých blízkých a nepodléhali režimu na hromadných ubytovnách.

Podrobnější pohled do života na lágru

Nyní se již zaměříme na některé konkrétní lokality na protektorátním území. Nejde o kompletní výčet – účelem bylo ilustrovat realitu hromadných ubytoven nacházejících se v různých oblastech protektorátu.

Nejprve se zaměříme na lokality v Praze. V centru Prahy se nacházely pouze ubikace polovojenských organizací, zpravidla umístěné v kasárnách,²³ nejvíce barákových kolonií bylo koncentrováno v průmyslové zóně na severovýchodním okraji Prahy v prostoru Vysočany – Letňany – Čakovice – Ďáblice²⁴ poblíž leteckých továren Aero, Avia a Letov, vybudovaných ještě v meziválečném období. Po zvýšení nebezpečí leteckých náletů byly v druhé polovině roku 1944 tyto továrny zčásti přesunuty do jiných oblastí.²⁵ Obecně se dá říci, že pražské letecké továrny dostaly přidělenou kompletní výrobu cvičných a pomocných strojů, později se částečně podílely na výrobě součástí bojových typů.

V Č a k o v i c í c h byl vystavěn lágr pro firmu Avia. Dřevěné baráky stály v polích na okraji Prahy, byli zde ubytováni jak muži, tak ženy. Tábor byl pod stálým dohledem závodní stráže. Pracující docházeli do letňanské továrny pěšky. Obrovským nedostatkem lágru byla absence

²² V Praze byla k 1. 10. 1942 vypočítána hustota osídlení ve výši 1,5 osoby na 1 místnost, v říši „se tehdejší průměr pohyboval ve výši 0,9–1 osoba na 1 místnost“. Šustek, c.d. v pozn. 2, dokument XX/69.

²³ Např. Technische Nothilfe ve Slezské ulici apod.

²⁴ Kromě Vysočan nebyly dále zmíněné obce v době okupace ještě součástí Prahy.

²⁵ Avia na počátku války dokončovala výrobu připravovanou pro čs. letectvo, poté spolu s Letovem produkovala ve velkých sériích cvičné letouny Arado Ar-96B, později Ar-396, zavedena byla rovněž výroba přídi pro proudové stíhačí letouny Me-262. Avia – závod II (výroba motorů) se podílela na výrobě pohonných jednotek Daimler-Benz DB 605 určených např. pro stíhačí Messerschmitt (Bf) Me-109. Hlavní závody byly Čakovice u Prahy a Kunovice, od roku 1944 bylo plánováno rozptýlení výroby do cca 16 provozů na území Čech, realizováno mělo být s různým úspěchem 11. Šlo např. o následující podniky: závod Avia IIb u Mladé Boleslavi, závod OMEGA v tunelech železniční trati Davle-Jílové, Kutná Hora, Brandýs nad Labem, Ostroměř u Jičína. Firma Junkers přesunula do Prahy část svých konstrukčních prací, na které převzala část odborníků z hlavních leteckých předválečných závodů. Výroba se soustředila do závodu Letov na Výstavišti a do Vysočan, ve druhé polovině roku 1944 byla rozptýlena do bývalé čokoládovny RUPA v Modřanech u Prahy, Loděnice u Berouna, Roztok u Křivokláta a do Semil. Nejstarší letecká továrna na našem území, Letov, byla do roku 1943 zapojena do oprav letounů firmy Junkers (např. Ju-52, W-34, Ju-86), posléze spolu s Avii zapojena do sériové výroby cvičných letounů Arado Ar-96B, resp. Ar-396, závod v Praze na dnešním Výstavišti zapojen do výroby prvků pro letouny Junkers Ju-88, 288 a 388 a nákladních Ju-290 a 390, jež vyvíjela dějvická konstrukční kancelář této firmy. Hlavními závody byly zpočátku Werk I (závod v Letňanech u Prahy), Werk II v Olomouci (v kasárnách na Šibeníku), Werk III v Praze na Výstavišti. Během redisklokace od roku 1944 byla výroba cvičných Arad Ar-96B přemísťována do následujících náhradních prostor: Lysá nad Labem, Středokluky, Mlázice u Mělníka, Pečky u Kolína.

protileteckých krytů (ty v továrně byly pravděpodobně „obsazeny“ právě pracující směnou), takže při leteckém poplachu museli obyvatelé utíkat do polí. Během náletu na konci války (pravděpodobně při americkém náletu 25. 3. 1945) dostal dokonce jeden z „baráků“ přímý zásah. Život v této lokalitě byl zvláště na konci války velmi dramatický – v okolí leteckých továren při severovýchodním okraji Prahy docházelo velmi často k náletům. Továrny totiž měly svá vlastní letiště, která často napadaly americké stíhačí letouny. Z těchto důvodů zde byly umístěny i německé baterie protiletadlového dělostřelectva – ne jeden nuceně nasazený vzpomíná na to, jak se při cestě na lágr spasil útekem do příkopu u silnice. Zajímavá je i vzpomínka na možnost relaxace po zaměstnání – některé ženy vyhledávaly únik z prostředí, přeplněného německými vojáky a zbraněmi, v oáze klidu na místním hřbitově.²⁶

Na jedné místnosti lágru spalo zpravidla na dvoupatrových palandách 12 či až 24 osob,²⁷ vodu pro osobní hygienu si ubytovaní ohřívali v bubnových kamínkách. Společné umývárny a WC byly vybaveny pouze přívodem studené vody. Stravování probíhalo společně v jídelně, přičemž nuceně nasazení museli odevzdat potravinové lístky. Druhou lokalitou vybudovanou pro potřeby Avie byl, opět dřevěný, lágr v Ďáblicích.

V prostoru obce L e t ň a n y vznikla ubytovna dalšího významného výrobce vojenské letecké techniky, nazvaná Gemeinschaftslager Werk I,²⁸ Barackenlager Letov²⁹ nebo česky Baráková kolonie firmy Letov.³⁰ Jednalo se o dřevěný lágr vzdálený od továrny cca 1 km.³¹ Pobyt v jeho prostorách zavazoval ubytovaného k podřízení se vedení tábora³² – do práce se chodilo pěšky a v seřazeném pochodovém útvaru. V těsné blízkosti tábora se nacházela zkušebna leteckých motorů, která byla v permanentním provozu, a znemožňovala tak dělníkům odpočinek po pracovní době. Ubytování zde našli jak mužští, tak ženská zaměstnanci – obě pohlaví však byla ubytována odděleně, mezi příslušnými částmi tábora vedla navíc silnice směřující k továrně. Ženský lágr byl pochopitelně lákadlem, a tak se lze v osobní kartě jednoho z „Letováků“ dočíst: „...opustil své pracoviště a bavil se v ženském baráku.“³³

Ženy měly k dispozici čtyři baráky rozdělené na světnice po 12 ubytovaných.³⁴ Na protilehlé straně silnice ubytovaní muži se museli poněkud uskromnit – byli ubytováni po šestnácti.³⁵ Ubytovaným byla k dispozici kuchyně³⁶ produkující pokrmy odpovídající kvalitou době a prostředí, místní sociální zařízení představovaly nekryté latríny.³⁷

V y s o č a n y byly sídlem jedné z částí výrobních kapacit firmy Junkers Flugzeug- und Motorenwerke,³⁸ která své dělníky usídlila v těsné blízkosti továrny. Pravděpodobně pro

²⁶ Osobní výpověď Květoslavy Soukupové v archivu Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 96421.

²⁷ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 88810.

²⁸ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 62007 – Lagerausweis.

²⁹ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 73286.

³⁰ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 58584, 62983.

³¹ Jde o průměrné číslo vypočtené na základě rozdílných údajů uváděných v osobních výpovědích (0,5–2 km).

³² Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 62007.

³³ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 73286, údaj o případném trestu je bohužel nečitelný.

³⁴ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 62980.

³⁵ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 62983.

³⁶ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 102325.

³⁷ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 62548.

³⁸ Na adrese Pod Kolbenkou (Kolbenwerkstrasse) 616 byla umístěna výroba leteckých motorů.

nedostačující kapacitu byla část dělníků ubytována na následně zřízeném nedalekém lágru v Hloubětíně u Kbelské ulice, pojmenovaném oficiálně Junkersheim, dělníky však přezdívaném Malá Čína.³⁹ Jeho vzdálenost od pracoviště měla činit cca 2–3 km. Vybavení bylo jen nejnужnější – pro 16místnou světnici byl k dispozici jeden stůl, šest židlí, dvoupatrové pryčny a dřevěné skříňky. Vymrzlí nuceně nasazení museli v kruté zimě 1943 až 1944 odmontovávat zadní stěny skříněk, aby měli čím přikládat do kamen.⁴⁰ Tábor byl kvůli své malé vzdálenosti od okolních závodů významně postižen náletem na květnou neděli 25. 3. 1945 a život v něm v podstatě utichl.⁴¹

V roce 1944 byla továrna preventivně dílem přesunuta do Modřan (pod krycím označením RUPA), dílem do Roztok u Křivokláta (pod krycím označením Färberei Pürglitz) a také do Semil.

Ve Dvoře Králové nad Labem sídlil též podnik firmy Junkers Flugzeug- und Motorenwerke, pobočka závodu v Dessau. Továrna byla zřejmě původně plánována jako zaškolovací středisko, jehož význam však stoupl po rozsáhlých bombardovacích náletech na německá města v roce 1943. Hlavní nábor pracovních sil proběhl v podzimních měsících téhož roku. Provozy sídlily v objektech zrušených textilních podnicích ve Dvoře Králové a okolí.⁴² Na podzim 1944 se továrna rozšířila do blízké Jaroměře pod označením Schreiber Werke.

Po příjezdu prvních velkých skupin nuceně nasazených v roce 1943 sloužily jako provizorní ubytovny pro muže sály hostinců (např. U Bauerů či „Baurů“). Podmínky byly velmi primitivní – sláma poházená po zemi, na ní jedna deka. Většina nasazených bydlela v továrních halách textilek Hellmann na severu města v Německém Podhartí⁴³ a Neumann (tzv. Najmanka).⁴⁴ Na každém podlaží (např. budova firmy Neumann byla třípatrová) tu spalo kolem 200 lidí (údaje se různí, udávají 100–250 osob) na dřevěných palandách se slamníky. Podmínky měly údajně lepší než např. u Bauerů, ale kumulace takového množství lidí přinášela problémy s hygienou a krádežemi osobních věcí. Nocležníky rušil neustálý lomoz při střídání směn. Jeden z nasazených⁴⁵ uvedl, že na konci války jej přestěhovali „od Helmanů“ do budovy obecní školy. Tam bydlelo 20–22 lidí na jedné světnici. Podmínky byly zřejmě lepší. Ubytování si v sobotu sami vařili a pod dohledem „verkšuce“ udržovali pořádek. Ženám byla k bydlení přidělena budova místní obchodní akademie a sokolovna.

V Kuřimi sloužily lágry pro ubytování pracovníků firmy Klöckner Flugmotorenbau z Hamburku, vyrábějící pístové hvězdicové motory BMW 801. Proto se jeden z lágrů (byla v něm ubytována patrně většina pracovníků) obecně nazýval Hamburk či Nový Hamburk. Nacházel se na okraji Kuřimi pod lesem při silnici do Brna.⁴⁶ Sestával z „klasických“ dřevě-

³⁹ Název byl odvozen od nedaleko stojící dělnické kolonie v Číně, již Junkersheim jistě nápadně připomínal. Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 37039, 102157.

⁴⁰ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 23337.

⁴¹ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 12546.

⁴² V někdejší továrně Sochor bylo několik hal s kovoobráběcími stroji, kalírna součástek leteckých pístových motorů, nástrojárna, elektrárna a správní orgány. V továrně Mandl se svařovala potrubí pro pístové motory a později součásti pro proudové pohonné jednotky Jumo 004.

⁴³ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 104921, 66326, 57170, 57145.

⁴⁴ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 67264, 57787.

⁴⁵ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 67326.

⁴⁶ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 52267, 61331.

ných baráků, jež však byly již ve velmi špatném stavu (prkna byla seschlá a škvírami mezi nimi proudil do místnosti studený vzduch) a byly zamořeny množstvím štěnic a vši. Obyvatelé bydleli po 10–15 v jedné místnosti na palandách, měli k dispozici dvě deky na přikrytí a přiděl jednoho kbelíku na otop. V jedné místnosti bydleli pracovníci z různých směn, což rušilo ve spánku. Na klidu nepřidala ani již zmíněná nedaleká zkušebna leteckých motorů. Původní lágr firmy měl stát přímo v městečku Kuřim. Někteří nasazení bydleli zpočátku v tomto ubytovacím táboře, později se přestěhovali do Nového Hamburku.⁴⁷

Pracoviště i ubytovny odděloval od okolí plot s ostnatým drátem, vše stálo pod dozorem ozbrojené německé stráže (Werkschutz), pohyb mimo tábor byl omezen.⁴⁸ Návštěva rodičů nebo naopak odjezd domů byly povolovány lagerführerem nejvýše jedenkrát za 3 měsíce, a to až po prokázání finančních prostředků na cestu. Povolení bylo často bezdůvodně zrušeno.⁴⁹

Po americkém náletu v srpnu 1944, během něhož byla továrna prakticky srovnána se zemí, došlo k přemístění výroby do menších lokalit na jižní a střední Moravě. Nuceně nasazení byli přiděleni do nově vzniklých poboček za stejně neuspokojivých pracovních i životních podmínek.⁵⁰

Nová Paka⁵¹ se stala střediskem na místní poměry mohutné koncentrace leteckého a elektrotechnického průmyslu a sídlem komplexu továren firem Daimler-Benz⁵² a Radiotechna-Siemens. K ubytování v tomto městě sloužily oba typy hromadných ubikací. Město a okolí byly totiž pracujícími zcela zavaleny. Vybudovány zde byly „klasické“ dřevěné lágry, které se nacházely v továrním komplexu, resp. v jeho těsné blízkosti. V případě firmy Daimler-Benz se jednalo o 12 dřevěných dlouhých budov, přičemž v každé budově byly čtyři místnosti,⁵³ v Radiotechně to byly dvě velké dřevěné budovy. Využit byl také areál blízké Hoffmannovy tkalcovny vlny, kde přepažením výrobní haly dřevěnými přepážkami vznikly prostory určené pro 16 lidí.⁵⁴ K nouzovému ubytování se naskytlo místo i ve veřejných budovách, a to v uzavřených hostincích (Na Střelnici, U Rybů v Heřmanicích, Na Studénci, U Špringerů ve Zlámaninách, ženský lágr ve Vrchovině, v hostinci U Horčičky a ve Štikově), školách (v reálném gymnáziu a v základní škole), tělocvičnách (orlovně, sokolovně) a jiných prostorech (v bývalé hrnčírně a lékárně).

Všechny uvedené ubytovny se většinou nacházely na okrajích města či v blízkých vesnicích a byly od podniků vzdáleny až 4–5 km. Protože neexistovalo žádné dopravní spojení, ubytování v nich bylo spojeno s každodenním docházením.

⁴⁷ Po náletu 25. 8. 1944 bylo do Kuřimi vysláno množství příslušníků Technische Nothilfe z Brna na odklízecí práce. Bydleli v lágru na okraji Kuřimi nad požární zbrojnicí, mezi obcemi Česká a Lipůvka (pravděpodobně Nový Hamburk). Lágr vedl lagerführer Schenk, pracovní čtyři vedli Straka, Pěchota, Svoboda a Nevyjel.

⁴⁸ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 79390.

⁴⁹ Pramen: 17 výpovědí osob nuceně nasazených v Kuřimi.

⁵⁰ K přesunu došlo do Hnátnic, Brodku u Přerova, Svitávky a Letovic. Např. v Brodce u Přerova byli dělníci firmy Klöckner umístěni do budovy místní školy, později pro ně byl zbudován dřevěný lágr.

⁵¹ Pramenem byly osobní výpovědi 74 nuceně nasazených (40 žen a 34 mužů)

⁵² Pro Daimler-Benz, jehož pobočka byla založena v Nové Pace 11. 1. 1943 ve zrušené továrně G. A. Fröhlich, se vyráběly součásti leteckých motorů DB 605 (k tomu viz Hopmann, Barbara u. a.: Zwangsarbeit bei Daimler-Benz, Stuttgart 1994, s. 256–258). Radiotechna byla předválečnou elektrotechnickou firmou, již v roce 1940 převzala firma Siemens-Halske a umístila tam výrobu kondenzátorů pro různá elektronická zařízení.

⁵³ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 77310.

⁵⁴ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 81642, 88118, 88465.

S přemístěním některých výrobních linek Avia Praha do prostorů firmy Daimler-Benz (první zaměstnanci dorazili v létě 1944, k oficiálnímu přesunu došlo 16. 12. 1944) a především s výstavbou nového pracoviště Daimler-Benz ve Staré Pace v bývalé tkalcovně Schnabel-Stern vznikaly další ubytovací prostory: dřevěný lágr v Ústí u Staré Paky, dále byla využita budova hostince U Pánků a základní školy. V souvislosti s přeřazením na práci v nových provozech vznikaly problémy s dopravou na pracoviště. Bylo možno dojíždět vlakem, nebo denně docházet; situace se někdy řešila změnou ubytovacích prostor (hromadný přesun žen do školy ve Staré Pace na jaře 1945).

Hygienické podmínky ani zde nedosáhly vyššího standardu. Spalo se buď přímo na zemi (hostinské sály, cvičebny), nebo na dřevěných palandách. K vybavení patřily slamník, tvrdý polštář a 1–2 deky. Počty osob v místnosti se lišily lágr od lágru, od 8 až k 70 osobám, v průměru ale jednu místnost bylo nuceno obývat 20 lidí. V dřevěných lágrech byly k dispozici plechové žlaby či kamenná koryta bez přístřešku se studenou vodou, ubytovny byly „vybaveny“ většinou jedním umyvadlem, příp. kbelíkem či lavorem. Ubytování tak byli nuceni využívat i přírodní zdroje, např. potok za hostincem či studánku ve sklepech.⁵⁵ V továrních lágrech připadal jeden suchý záchod na dva baráky (zhruba na 40 osob). Situaci ztěžovalo zahmyzení (štěnice, blechy, vši) spolu s nedostatečným vytápěním a nedostatkem otopu, který bylo nutno zabezpečovat vlastními silami, tedy chodit tajně do lesa na dřevo. Zima a vlhko byly takové, že přes noc ani neuschlo oblečení. Také dvousměnný provoz negativně ovlivňoval kvalitu odpočinku: v místnostech se svítilo prakticky 24 h denně. Všechny tyto faktory a téměř nulová lékařská péče byly příčinou vysoké nemocnosti na lágrech.⁵⁶

Stravování bylo kvalitou i množstvím nevyhovující, nuceně nasazení byli odkázáni na balíčky od rodiny a na pomoc místních obyvatel. V tovární kantýně bylo zajištěno jedno teplé jídlo denně (někdy se rozlišoval eintopf a vařené zelí s mrkví a bramborem). Často se ale stávalo, že se nuceně nasazení museli obejít i bez něj – oběd buď došel (stravovala se zde i ustupující německá armáda), nebo si jej po čekání ve frontě nestihli vyzvednout v rámci stanoveného časového limitu.⁵⁷

Ve většině provozů se pracovalo v dvousměnném provozu 6 dní v týdnu, volno ale nuceně nasazení měli s ohledem na vynucované přesčasy a držení nedělních požárních služeb v rámci Werklufschutzu v průměru jednou za tři týdny až měsíc. Někteří nuceně nasazení se zmiňují o dozoru na ubytovnách – bylo nutné dodržovat „pořádek a hodiny“.⁵⁸

V P o l i č c e se centrem zbrojní výroby a tím i nuceného nasazení stala bývalá československá Vojenská továrna 1, sloužící k výrobě munice. Táž výrobní náplň zde po okupaci pokračovala i nadále pro potřeby německých ozbrojených sil, nyní pod názvem Aktiengesellschaft Vormals Skodawerke in Pilsen, Werk Politschka.

Zpočátku sloužila k ubytování nuceně nasazených (převážně žen a dívek) bývalá sokolovna v blízkosti nádraží, v níž byla později zřízena kuchyně i jídelna. Asi po 3 měsících byl na blízkém hřišti vybudován dřevěný lágr o čtyřech budovách. Ubytování zde našlo cca 500 děvčat, světnice se rozdělovaly po 10–12 osobách.

⁵⁵ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 61188, 87120.

⁵⁶ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 43465, 50297, 55401, 82867.

⁵⁷ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 50927, 91167, 102590.

⁵⁸ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 45820, 65596.

Svému osazenstvu toto místo vděčilo za přezdívku Děvín. Něžné pohlaví zde však nemělo zajištěny ideální životní podmínky – netopilo se (na zimu povolen jen jeden 10 kg uhlák na den) a do dřevěných nouzových baráků navíc často zatékalo. Velmi špatná byla i strava (často jen suchý chléb či eintopf, brambory či červená řepa), ženy přitom musely odevzdat do táborové kuchyně téměř všechny potravinové lístky (k vlastnímu využití jim zůstal jen příděl 1 kg chleba na týden). V továrně dostávaly čtvrt litru mléka při každé směně – šlo o poměrně chabou snahu vedení závodu obohatit stravu dělnicím pracujícím v agresivním prostředí plném výparů z vyráběných výbušnin.⁵⁹

Lágry byly vybaveny jen nejzákladnějším nábytkem – stolem, židlí, skříní, ke spaní sloužily prosté patrové pryčny se slamníky. Přidělené deky byly zpravidla bez prostěradla, na přikrytí se vydávala druhá deka bez povlaku, podhlavník byl vyplněn slámou.

Vše vytvářelo prostor pro vznik velmi špatných hygienických podmínek – všude bylo plno štěnic, krys, ženy mívaly často vši („*pod lágrem měly krysy koncert*“);⁶⁰ tábor býval proto často dezinfikován s použitím plyných insekticidů. Muži, kteří museli držet požární hotovost v závodě, spali ve světnici bývalých kasáren, kde se celou noc svítilo. Přikrývali se propocenými dekami bez povlaků a prostěradel, v místnostech byla nekonečná špína.⁶¹ Stejně tristní pohled skýtala i umývárna: od zdi rozvedená plechová koryta, nad nimi několik kohoutků, z nichž tekla ledová voda. To dovršovalo zoufalé postavení ubytovaných žen – kvůli působení agresivních výparů ve výrobním procesu se dokonce měnil jejich vzhled: „*Tritol nám obarvil nejenom prádlo a šatstvo, vše mělo nažloutlý nádech, ale i pokožku a vlasy. Blondýny měly vlasy zrzavé a my, brunety, s nádechem mahagonu.*“⁶²

Továrna byla od lágru podle výpovědí vzdálená asi 7–10 km, na pracoviště byli nasazení dopravováni vlakem, což zabralo kolem 15–20 min jízdy. Ostraha podniku i lágru byla vzhledem k charakteru a důležitosti výroby velmi přísná – závodní stráž dokonce prováděla u žen velmi ponižující osobní tělesné prohlídky.⁶³ Na propustku domů se nuceně nasazené osoby dostávaly přibližně jednou za měsíc.⁶⁴

V P l o t i š t i nad Labem u Hradce Králové vznikl 2 km od pobočky AG Vormals Skodawerke komplex cca 20 dřevěných baráků, který sloužil jednak k ubytování dělníků škodovácké slévárny lehkých kovů, jednak tam byli umístěni pracovníci stavební firmy Konstruktiva (součást Organisation Todt), podílející se na přestavbě závodu. Na konci války došlo i na umístění pracovníků z nové pobočky v Kuklenách.

Hlavní část tábora byla přidělena mužům – ti obsadili 17 ubikací, ženy měly přiděleny baráky dva a zbývající byl v poněkud vylepšené podobě (ubytování jen po dvou na pokoji, zatímco ostatní se tísnili po obvyklých 10 či 12 na jedné místnosti) dán k dispozici závodním úředníkům. Každý barák měl 10 místností se společnou chodbou, umývárnu se studenou vodou a WC; podmínky mužů a žen se nelišily. Stravování patrně zajištěno bylo:⁶⁵ snídaně sestávající z kávy a chleba, po návratu ze zaměstnání se podávala studená večeře.

⁵⁹ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 66000.

⁶⁰ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 93288.

⁶¹ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 66000, 71363, 59430 a 60526, 59430, 57404, 35565, 93344, 93589, 99981, 60884, 58854, 56922 a 35565.

⁶² Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 66000.

⁶³ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 103233.

⁶⁴ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 71363.

⁶⁵ Výpovědi se různí, není jasné, zda se možnost stravování týkala jen určitého časového období během existence lágru.

Pohyb v tomto lágrovém komplexu nebyl omezován, dovnitř však mohli jen jeho obyvatelé vybavení táborovým průkazem (Lagerausweis), některá svědectví uvádějí, že existovala možnost návštěv, avšak jen do doby večerky ve 21 h.⁶⁶

V hanácké metropoli Prostějově byli hromadně ubytováni nuceně nasazení pracující u firem Wichterle a Kovářik,⁶⁷ Hanisch⁶⁸ a později i Klöckner Flugmotorenbau.

Ženám pracujícím pro Hanisch und Co. byly dány k dispozici prostory prostějovského divadla⁶⁹ a také dřevěné ubytovny na Petřském náměstí,⁷⁰ Klöckner po přesunu z Kuřimi v pozdním létě 1944 zabral pro své dělníky prostějovskou sokolovnu. Osazenstvo bylo ubytováno na sále v patrových postelích.⁷¹ Podnik zde fungoval pod novým a zároveň krycím názvem Jan Matuška, Prossnitz.

Dřevěné ubytovací tábory ležely rovněž u obce Vrahovice – šlo o ubytování mužských dělníků firmy Wichterle a Kovářik (Wikov), kteří si navíc tento lágř měli sami vlastními silami postavit. Celý jeho prostor byl strážěn ozbrojenou ostrahou stejně jako vlastní závod Wikov, dělníkům měly být opakovaně prohledávány osobní věci, opuštění prostoru ubytovacího tábora bylo dovoleno pouze po vystavení povolenky, stejně byly podmíněny i cesty nuceně nasazených domů k rodinám.⁷² Charakteristické byly i obligátní špatné hygienické podmínky s masovým výskytem obtížného hmyzu.

Táž firma také ubytovávala část svých dělníků přímo v prostorách závodu, kde byla jedna jeho část vyhrazena jako obytná a vybavena postelemi a skříňkami na osobní věci. Takto ubytování dělníci byli v lednu 1944 přemístěni k ostatním do Vrahovic.⁷³ V téže ubytovně bydlely i ženy, jejich tábor měl jako zodpovědnou a vedoucí osobu ženu, „lágrfírku“, jejímuž výlučnému svolení podléhaly žádosti o opuštění ubytovacího prostoru.⁷⁴ V místě byla k dispozici rovněž hromadná stravovna podávající obědy a večere.

Račice nad Trotinou byly příkladem ubytovny pro dělníky nikoli průmyslové, ale stavební. Jejich úkolem byla práce pro firmu Konstruktiva fungující v rámci Organisation Todt (tuto skutečnost dokazovala rukávová páska na oděvech pracovníků) na stavbě továrny koncernu AG Vormalis Skodawerke na výrobu motorů pro tanky nedaleko obce Račice. Jako dělníci byli ve velkém počtu nasazení učitelé a od září 1944 také studenti z uzavřených středních škol.⁷⁵ Stavbu řídili němečtí stavitelé arch. Meretlich a Poglitsch.

⁶⁶ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 50122, 58022, 85442, 104865, 105139, 107171.

⁶⁷ Bývalá továrna na zemědělské stroje dostala za okupace nový program sestávající z produkce pro německou armádu. Vyráběly se např. části křídla pro Messerschmittů Me-109.

⁶⁸ Šlo o bývalou textilní továrnu Nehera a Rolný, která pod novým majitelem a novým názvem Hanisch und Co. Kleiderfabrik Prossnitz produkovala do roku 1944 oděvy pro potřeby německých ozbrojených sil, v udaném roce byla do jejích prostor z Obergrafendorfu (součást Wiener Neustädter Flugzeugwerke) přesunuta výrobní linka ocasních ploch a křidélek Messerschmittů Me-109. Skupina dělníků na zaškolení byla do Obergrafendorfu vyslána od 22. 1. do 21. 2. 1944. Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 71804, 57419, 98998.

⁶⁹ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 93863.

⁷⁰ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 48466.

⁷¹ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 62336, 95598.

⁷² Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 56642, 75755.

⁷³ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 57863, 92343.

⁷⁴ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 83034. Pamětnice uvádí, že vycházka byla možná jen s podepsanou propustkou.

⁷⁵ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 59409, 115129.

Jako ubytovna sloužily dřevěné montované baráky, u nichž zpočátku nebylo vybudováno ani sociální zařízení a dělníci záležitosti osobní potřeby vykonávali v lese. Teprve po jeho kompletním znečištění došlo na vybudování primitivních, „švejkovských“⁷⁶ latrín. Od pracoviště byl lágř vzdálen cca 30 min jízdy vlakem, ze stanice Račice se ještě docházelo cca 1 km na stavenišť.

V Semilech došlo za války rovněž k zavedení letecké výroby v místních uzavřených podnicích, a to vytvořením závodu Zittwerke⁷⁷ v areálu textilní továrny (městská část V Říčkách). V červnu 1944 bylo do jejích prostor z Německa přesunuto několik výrobních linek firmy Junkers v Köthenu (výroba leteckých motorů) poté, co byl tamní podnik bombardováním téměř zničen (některé z těchto výrobních linek měly být původně převedeny do skalní továrny v Harzu).⁷⁸ První z nuceně nasazených se objevili po 7. 6. 1944 a byli ubytováni mj. v hostinci naproti továrně. V sále vybaveném dřevěnými palandami a jedněmi kamny bylo ubytováno asi 50 osob. Tato „ubytovna“ nebyla strážena.

V září 1944 byla ve Flugzeugwerke Letov vytvořena pracovní skupina 120–150 pracovníků, kteří byli přesunuti na pomoc semilskému závodu.⁷⁹ První dny byl transport ubytován v základní škole v Košťálově (vzdáleném 2 km). Zcela noví pracovníci byli během dvouměsíčního zaškolování ubytováni v dřevěných barácích v Benešově u Semil, kde v jedné místnosti spalo na dřevěných palandách 20–30 osob.⁸⁰ Byla tam velká zima, protože nuceně nasazené (byly zde ubytovány především ženy) měly k dispozici na přikrytí pouze tenké deky; také hygienické podmínky byly nedostatečné: nebylo kde se pořádně umýt, suchý záchod se nacházel na dvoře. Dle výpovědi jedné pamětnice tam panoval tvrdý režim (propustku nezískala ani na dědečkův pohřeb), jiné pamětnice se ale zmiňují o nehlídaných ubytovnách; uvádějí také budovu školy v Benešově.⁸¹

Na kopci nad semilským krematoriem začalo v této době díky práci příslušníků Protektorats Technische Nothilfe⁸² vznikat „lágřové městečko“, kde byli postupně soustředěni všichni nuceně nasazení. Jednalo se o několik typizovaných dřevěných baráků. V jejich rámci bylo zřízeno množství různých „místností“, v závislosti na jejich velikosti se pak lišil počet jejich obyvatel: 5–30 osob na jednu místnost. K vybavení patřily palandy, slamníky a kamna, v nichž nuceně nasazení sami topili uhlím, které se fasovalo každý den.⁸³ Život v budovách bez tepelné izolace a jen s omezenými možnostmi vytápění (kvůli nedostatku

⁷⁶ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 115129.

⁷⁷ Prameny: osobní výpovědi a telefonické rozhovory s 88 nuceně nasazenými. Fotodokumentace v archivu Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 60316, 64620, 72406 a 93885. Vydané vzpomínky (novinový článek) v archivu Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 81454.

⁷⁸ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 33378.

⁷⁹ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 84866.

⁸⁰ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 60687.

⁸¹ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 58591, 61033.

⁸² Ke konci roku 1944 byli do Semil přesunuti z Prahy; během zimy a časného jara 1945 se zde vystřídalo několik turnusů. Nasazení příslušníci Technische Nothilfe (TN) byli rozděleni do pracovních skupin: jedna z nich byla určena na pozemní práce spojené se stavbou kolejové vlečky do továrny, stěhování výrobního materiálu a jeho přesun po továrně, dále na stavbu příjezdové cesty a stavbu zkušeben pro letecké motory. Na jaře 1945 byly budovány protitankové záseky a barikády. Velká část oddílů však byla přidělena na zmíněné rozšiřování kapacity lágřu nad krematoriem, tedy na stavbu dřevěných baráků pro budoucí nuceně nasazené.

⁸³ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 87050.

paliva) zhoršoval i fakt, že pracovní tábor byl umístěn na malé, ale větrné planince.⁸⁴ Zajištěno bylo skutečně jen provizorní ubytovací a hygienické zázemí.⁸⁵

Prameny

Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB.

Státní ústřední archiv v Praze

– fond Německé státní ministerstvo pro Čechy a Moravu.

– fond Ministerstvo hospodářství a práce.

Šustek, V. (ed.): *Josef Pfitzner a protektorátní Praha v letech 1939–45*, sv. 2, Praha 2001.

Literatura

Brandes, D.: *Češi pod německým protektorátem*, Praha 1999.

Hopmann, B. u. a.: *Zwangsarbeit bei Daimler-Benz*, Stuttgart 1994.

Kralický, V.: *Zbrojařství*, in: *Technické památky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, I. Díl*, Praha 2001.

Němeček, V.: *Československá letadla (I) 1918–1945*, Praha 1983.

Mainuš, F.: *Totální nasazení, Češi na pracích v Německu 1939–1945*, Brno 1970.

Seeber, B.: *Die Reichswerke „Hermann Göring“ Linz (diplomová práce)*, Linz 1995.

Sládek, O.: *Zločinná role gestapa*, Praha 1986.

TOTÁLNÍ NASAZENÍ CIVILNÍCH POLSKÝCH PRACOVNÍKŮ VE VLÁDNÍM OBVODU ÚSTÍ NAD LABEM, RESP. V ZEMSKÉM OKRESE JABLONNÉ V PODJEŠTĚDÍ

ALENA KRAUSOVÁ

Po mnichovském diktátu započali nacisté se začleňováním pohraničního („sudetského“) území do říše. Probíhalo to zařazováním stávajících institucí do říšských nebo vytvářením nových institucí podle říšských pravidel, a to jak ve státní správě, tak i v hospodářství. Ze Sudetské župy se stala tzv. župa vzorová. Protože se v Sudetech projevovala hospodářská krize 30. let mnohem ostřeji než v československém vnitrozemí, odcházelo mnoho pracovníků z těchto oblastí za prací do říše, která zaznamenala s počínajícími přípravami na válku pracovní deficit. Tato situace vedla již na konci třicátých let hlavně v zemědělství k nedostatku pracovní síly. V četných zprávách se můžeme dočíst, že krátce po připojení Sudet k Německu museli být na práce v zemědělství povolováni dělníci ze Slovenska.

Německé hospodářství se potýkalo s mnoha problémy. Jedním z nich byl obrovský nedostatek pracovních sil. Říše si pomáhala různými prostředky, aby dosáhla požadovaného počtu pracovníků. V rámci tzv. vyčesávacích akcí (Auskammaktionen) byli dělníci z podniků nedůležitých či méně důležitých pro válečnou výrobu posíláni na práci do podniků s válečnou výrobou, pracovníci byli „vyčesáváni“ také krátkodobě a používáni jako pomoc v době sklizně v zemědělství, byly zavírány malé živnosti, do práce byly zapojeny ženské síly apod. Vedle toho, že Německo získalo okupováním mnoha států potřebné suroviny a podniky nutné pro válku, získalo také obrovský počet pracovních sil, ať už civilních dělníků, či válečných zajatců, které byly potom využívány pro válečnou ekonomiku říše. V srpnu 1944 bylo na území „Velkoněmecké říše“ na 8 miliónů cizích civilních dělníků a válečných zajatců, k nimž je ještě nutno připočítat 500 000 vězňů z koncentračních táborů. Počet těchto sil činil 30 % všech pracovních sil v říši.¹ Před vypuknutím války byl nedostatek pracovní síly vyčíslen na 1,2 miliónu, a v průběhu války tento počet ještě vzrůstal.

V Sudetech, které trpěly nedostatkem pracovní síly po vyhnání Čechů z pohraničí po Mnichově 1938 a po odchodu mnoha sudetských Němců do říše, kde byly výhodnější platové podmínky, se tato krize projevila velice brzo. Z hlášení zemského pracovního úřadu z let 1940–1944 můžeme vyčíst, že se Sudetská župa potýkala od začátku s obrovským počtem neobsazených pracovních míst a muselo tam být zavřeno mnoho podniků. S postupujícím útokem Spojenců na Německo spojeným s bombardováním válečně důležitých odvětví tam byla také převáděna válečná výroba z říše, která si vyžádala nemalý počet pracovních sil.

¹ Herbert, Ulrich: *Der „Ausländereinsatz“ in der deutschen Kriegswirtschaft 1939–1945*. S. 13–21. In Spanjer, Rimco. *Oudelsuijs, Diets. Meijer, Johan: Zur Arbeit gezwungen. Zwangsarbeit in Deutschland 1940–1945*. Bremen 1999. S. 13.

⁸⁴ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 52973.

⁸⁵ Jeden z žadatelů (archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 47740) je popsal takto: „Popisovaný lágr patřil a byl spravován závodem Zittwerke Semily a určený povinnému ubytování nuceně nasazených pracovníků. Lágr sestával ze tří typizovaných dřevěných přizemních dlouhých baráků postavených na bývalém poli ohraničeným drátem. Stav baráků byl již značně opotřebovaný a nedostatečně udržovaný. Kolem oken táhlo a kolem stěn bylo mokro. A nejhorsím doslova utrpením bylo zamoření obtížným hmyzem, od štěnic a blech jsme byli poštipáni po celém těle, až oteklí. Teplá voda v umývárně nebyla, a tak jsme se v ubytovně v zimě ani nemyli, pouze v šatnách závodu ... do lágru nesměly chodit žádné návštěvy ... sami jsme mohli ven jen v nejnmutnějším případě se souhlasem lagerführera (se zápisem do záznamníku). Když se nám to podařilo, chodili jsme po místních venkovských obyvatelích žebrat brambory.“ Informace o takovém omezování osobní svobody v podnikovém lágru se bohužel nepodařilo potvrdit – sám žadatel nebyl během telefonického rozhovoru schopen doplnit další údaje nebo ubytovnu blíže lokalizovat.

Tab. 1. Vývoj volných pracovních míst v Sudetské župě a počet nasazených válečných zajatců (VZ) a zahraničních dělníků v letech 1940–1945²

Měsíc	1940		1941		1942		1943		1944		1945	
	volná místa	váleční zajatci a zahr. dělníci	volná místa	váleční zajatci a zahr. dělníci	volná místa	váleční zajatci a zahr. dělníci	volná místa	váleční zajatci a zahr. dělníci	volná místa	váleční zajatci a zahr. dělníci	volná místa	váleční zajatci a zahr. dělníci
Leden									55 600			25 000
Únor			63 000 (11 502 VZ)	38 263	85 000	41 700			57 800			
Březen			82 000	37 200			85 000	51 000	63 800			
Duben			84 650 (18 000 VZ)	34 600 (400 Poláků)					60 000			
Květen			84 716 (19 000 VZ)	38 000	78 000			70 000	60 000			
Červen			79 000	38 198	68 000				59 100			
Červenec			122 000 (24 000 VZ)	38 000	104 000				55 800			
Srpen	52 000 (23 000 VZ)	19 000 (celkem 29 000)	110 000		65 600				51 632			
Září					59 000	54 000			50 257			
Říjen									47 700			
Listopad		18 000			53 000	58 300						
Prosinec		celkem 38 154			52 000	57 000					16 000	

² SOA Litoměřice, fond Župní vedení NSDAP, kart. 21, 25, měsíční zprávy zemského pracovního úřadu v Sudetech a měsíční zprávy župního hospodářského poradce Göringovi z let 1940–1945.

Rozhodnutí říšských vedoucích míst k nasazení cizích dělníků padlo velice brzy, a tak krátce po vypuknutí války začalo být využíváno práce 300 000 polských válečných zajatců.³ Současně s tím začalo na území Polska verbování civilních pracovních sil, které se stále stupňovalo a přitvrzovalo ve svých metodách. Poláci byli za velice drsných podmínek „nabírání“ na práci do říše. Hlavně oblast Generálního gouvernementu sloužila jako jakási „rezerva“ Poláků, ze které se jako ze skladu braly pracovní síly. Nejprve se nacistické složky snažily získávat obyvatelstvo dobrovolně. Když s tímto přístupem nedosáhly úspěchů, nastal čas útla-ku. Pro jednotlivé distrikty byly stanoveny kontingenty při verbování pracovníků, což vedlo k tvrdým represím. Byly například zadržovány tramvaje a v nich zatýkáni mladí muži a dívky, byl činěn ekonomický tlak na obyvatelstvo, který spočíval v tom, že Polákům nebyly vydávány přidělové lístky na potraviny. Policejní jednotky obkličovaly města, vesnice, kostely, kina, nádraží a ulice, a vhodné vybrané pracovní síly byly deportovány do říše. Z výpovědi jedné z pamětnic: „(...) v roce 1940 přišlo do místní obce nařízení od německých úřadů, že musí obec poskytnout určitý počet osob na transport na práce do Německa. Při nesplnění podmínek bylo vyhrožováno postřílením stejného počtu osob.“ Pamětnice byla jednou z osob, které se musely, jak píše, povinně dostavit k transportu. Protože se vše událo rychle, odjížděla od rodičů pouze s nejnnutnějšími osobními věcmi. Po nástupu je za přítomnosti německých vojáků nahnali do nákladních vagónů, aniž by věděly, kam je odvázejí.⁴

Z další osobní výpovědi: „(...) moje maminka se svou sestrou a jejich matkou bydlely za války ve Varšavě v Polsku, kde obě sestry studovaly střední školu. V roce 1944 se babička rozhodla kvůli velkému nebezpečí opustit město a odjet s oběma dcerami k rodině svého manžela, který byl v té době v německém zajetí. Poté, kdy nasedly i se svými věcmi do vlaku, který je měl do dané obce dovézt, byl vlak unesen Němci a bez zastávky jel do stanice Dráždany. V této době již byly babička s dcerami pod německým dozorem a byly v Drážďanech předány Němci v civilu, který je internoval do německé továrny v Sudetské župě.“⁵

Z výpovědi jiné pamětnice: „Němci jsem byla vlastně odchycena v Polsku, kde jsem v té době měla trvalé bydliště v červnu 1941 (...)“. V té době žadatelce ještě nebylo 17 let. Byla „odchycena“ bez jakéhokoliv vyrozumění o tom, že by měla nastoupit na totální nasazení, a byla odvečena do internačního tábora v Krakově. Ihned poté byla ostříhána dohola, vyslečena donaha, byly jí odebrány šaty a byla podrobena psychickému a fyzickému mučení. Nevěděla, kam ji vezou... Tato situace trvala asi jeden měsíc, než byla vlakem převezena v tzv. dobytčácích do Sudet, kde si je rozebrali němečtí sedláci způsobem, který dle pamětnice připomínal trh s otroky.⁶

Z jiné osobní výpovědi: „(...) v únoru 1939 mě z mé rodiny vytrhly a jako patnáctiletou deportovaly v dobytčím vagóně na území Protektorátu Čechy a Morava. Tuto cestu jsem absolvovala jen v prostých šatech pod kolena, bez spodního prádla a ve velmi skromných botách. Po celou dobu ve vlaku jsem nedostala žádné jídlo ani pití (...)“.⁷

³ Herbert, Ulrich: Der „Ausländereinsatz“ in der deutschen Kriegswirtschaft 1939–1945. S. 13–21, in Spanjer, Rimco.

Oudesluijs, Diète. Meijer, Johan: Zur Arbeit gezwungen. Zwangsarbeit in Deutschland 1940–1945. Bremen 1999. S. 13.

⁴ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFb, ev. č. 100712.

⁵ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFb, ev. č. 112121.

⁶ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFb, ev. č. 48763.

⁷ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFb, ev. č. 98876

V létě roku 1944 se na celém území říše nacházelo 1,7 miliónu takto zavlečených polských pracovních sil. V průběhu celé války bylo na území tzv. staré říše (Altreich) a v nepolských obsazených oblastech nasazeno 2 826 000 Poláků.

S vypuknutím války začali být tedy v německém hospodářství jako pracovní síla využíváni nejdříve polští váleční zajatci a civilní dělníci. Později k nim přibyli příslušníci dalších okupovaných států, ale i spřátelených zemí. První z nich byli do říše víceméně zavlečeni a pracovali po všech stránkách za špatných podmínek v rasisticky odstupňované společnosti. Příslušníci spřátelených států přicházeli do říše na základě bilaterálních smluv a jejich postavení se od dělníků první skupiny podstatně lišilo.

Dělníci byli rozděleni do čtyř skupin:

Skupinu A tvořily pracovní síly polské národnosti z Generálního gouvěrnementu a z včleněných východních území.

Do skupiny B spadali cizí pracovníci z obsazených území na západě a severu říše. Skupina byla rozdělena ještě na dvě podskupiny. Do první podskupiny patřili dělníci germánského původu: holandské, dánské, norské státní příslušnosti a vlámské národnosti (část Belgie). Do druhé skupiny se řadili dělníci z valonské části Belgie a ze severní Francie, potom Poláci, Češi, Jugoslávci, Slováci, Italové, kteří byli nabráni ve Francii, a v poslední době tedy pracovali pro nepřátelské mocnosti.

Skupina C se skládala z pracovních sil ze sovětského území (starosovětskoruské oblasti – altsowjetrussisch) s výjimkou Litvy, Lotyšska, Estonska, okresu Białystok a distriktu Halič.

Skupinu D tvořili pracovníci z baltských zemí a dělníci nepolské národnosti z Generálního gouvěrnementu a z včleněných východních oblastí.⁸

Jako polská pracovní síla byla nazírána ta, která měla k 1. 9. 1939 trvalé bydliště ve včleněném východním území, v okrese Białystok, v Generálním gouvěrnementu včetně distriktu Halič, a byla nasazena na práci v říši s výjimkou včleněných východních území. Výjimkou mohly být pouze ty osoby polské národnosti, které mohly prokázat, že mají národnost nějakého ještě suverénního státu, již nabyly například sňatkem.⁹ Mnoho polských občanů se odvolávalo v souvislosti s touto vyhláškou na to, že mají americkou státní příslušnost, a tudíž že se na ně nevztahují zákony pro Poláky. Odpověď německých úřadů byla taková: „Dotazy vznesené americkými zastoupeními k tomuto tématu mohou být považovány zavřením všech severoamerických konzulátů za vyřízené. Také zdejší americké velvyslanectví (konzulární oddělení) nemá oprávnění k vykonávání konzulární agendy, nýbrž se musí v každém případě obracet na ministerstvo zahraničních věcí.“¹⁰

První polští váleční zajatci přišli do Sudet již v druhé polovině roku 1939. Byli nasazováni na zemědělské a lesnické práce, později také do hornictví.

Podle hlášení zástupce župního vedoucího, Fritze Köllnera, nebyl v září a v říjnu v Sudetské župě nasazen v zemědělství ani jeden polský válečný zajatec. Počítalo se sice s několika stovkami polských válečných zajatců do východní části Sudet, ale to nemohlo pokrýt potřebu zemědělství v období sklizně cukrové řepy a jiných okopanin. Zemědělství se v této době potýkalo s velkým nedostatkem pracovních sil a jediným řešením pomoci z krizové

⁸ SOkA Česká Lípa, fond Landrát Jablonné v Podještědí, kart. 52, oběžník gestapa Liberec z 6. 5. 1942.

⁹ SOA Litoměřice, fond Vládní prezident Ústí nad Labem, kart. 153, oběžník říšského vůdce SS a velitele německé policie při říšském ministerstvu vnitra z 10. 9. 1943 týkající se polských civilních pracovníků na říšském území.

¹⁰ SOA Litoměřice, fond Vládní prezident Ústí nad Labem, kart. 97, zpráva ministra vnitra z 9. 12. 1940.

situace bylo nasazení válečných zajatců. Počátkem října byly učiněny „objednávky“ sedláků na válečné zajatce a byly pro ně také postaveny tábory. Ani přesto však nedošlo do konce října k „dodávce“ těchto pracovníků, až na malý kontingent o 50 zajatcích do východních Sudet.¹¹

Válečné zajatce zprostředkovávaly pro Sudetskou župu příslušné kmenové tábory v Norimberku a v Kamenici (Lužice). O další nasazení se potom staraly pracovní úřady, které po projednání věcí týkajících se pracovního nasazení se zemskými selskými vedoucími (Landesbauernführer) a landráty směřovaly své požadavky na armádu. Landráti měli za úkol zprostředkovat ubytování a policejní dozor.¹²

Podle hlášení landrátů bylo koncem roku 1939 nasazeno u německých sedláků a v lesnictví na chomutovském okrese 265, na mosteckém 135, na ústeckém 50, na vrchlabském 100, na děčínském 20, na libereckém 20, na teplickém 29, na bílinském 60 a na duchcovském okrese 20 polských válečných zajatců. Zatímco v landrátu Dubá bylo nasazeno 60 zajatců, nebyl v landrátu Jablonné v Podještědí nasazen do konce roku 1939 ani jeden polský válečný zajatec.¹³ Práceschopní váleční zajatci byli potom dle nařízení vrchního velitelství armády z 22. 5. 1940 propuštěni, ale pouze za podmínky příslibu, že budou i nadále pracovat pro říši. Tímto se tedy stali civilními dělníky a vztahovaly se na ně předpisy, které platily v říši pro ostatní civilní polské pracovní síly. Tito dělníci byli potom převedeni pod pracovní úřady, dostali pracovní kartu, vztahovala se na ně povinnost označení a museli se hlásit u příslušné policejní stanice.

Ze statutu válečného zajatce nebyli propuštěni zajatci, kteří byli umístěni v hraniční zóně nacházející se ve vojenské operační oblasti a dále všichni důstojníci a praporčíci. Poddůstojníci pouze v tom případě, pokud se nehlásili k práci. Ze statutu válečného zajatce byli vyňati rovněž příslušníci inteligence, národních menšin jako např. Ukrajinci a Bělorusové, dále židé, civilisté a „elementy“, které měly odpor k práci, byly trestané, nespolehlivé a podezřelé. Poslední skupinu tvořili zajatci nasazení pro armádní účely.¹⁴

Podle průzkumu potřeby pracovních sil v zemědělství bylo k 15. 2. 1940 zapotřebí cca 608 000 dělníků, z toho bylo okolo 400 000 čeledínů a přibližně 208 000 tzv. cestujících dělníků (Wanderarbeiter).¹⁵ Zpráva počítala s nasazením i jiných národností spřátelených států jako Italů, Maďarů nebo Slováků (cca 70 000), ale největší množství mělo být Poláků. Z včleněných východních území by podle zprávy mohlo být nasazeno 60 000 Poláků, zbytek připadl na Generální gouvěrnement.

Do konce května 1940 byl nasazen na práci v říši více než 1 milión polských civilních pracovníků.¹⁶ Tyto pracovníky převzal po vystoupení z transportu pracovní úřad, který jim přidělil pracovní karty; pro Poláky to byly tzv. Grün- und Grauzettel. Grünzettel (zelený

¹¹ SOA Litoměřice, fond Župní vedení NSDAP, kart. 1, týdenní hlášení zástupce vedoucího župy za 21. 10. 1939 a 28. 10. 1939.

¹² SOkA Česká Lípa, fond Landrát Jablonné v Podještědí, kart. 52, přípis ministra vnitra z 4. 11. 1939 vládním prezidentům v Sudetské župě.

¹³ SOA Litoměřice, fond Vládní prezident Ústí nad Labem, kart. 58, hlášení landrátů za prosinec 1939.

¹⁴ SOkA Česká Lípa, fond Landrát Jablonné v Podještědí, kart. 51, přípis říšského vůdce SS a vedoucího německé policie při ministerstvu vnitra vládním prezidentům 10. 7. 1940.

¹⁵ SOA Litoměřice, fond Vládní prezident Ústí nad Labem, kart. 229, přípis zvláštního zmocněnce říšského ministra práce pro pracovní nasazení a podporu v nezaměstnanosti v sudetoněmeckých oblastech vedoucím pracovních úřadů v říšské župě Sudety z 15. 2. 1940.

¹⁶ Herbert, Ulrich: Der „Ausländereinsatz“ in der deutschen Kriegswirtschaft 1939–1945. S. 13–21. In Spanjer, Rimco. Audesluijs, Diets. Meijer, Johan: Zur Arbeit gezwungen. Zwangsarbeit in Deutschland 1940–1945. Bremen 1999. S. 14.

lístek) byl pro zemědělské dělníky, Grauzettel (šedý lístek) byl pro pracovníky v průmyslu. Pracovní úřad potom nahlásil místní policii příchod nových pracovních sil a Poláci se u ní museli hlásit. Policie měla za úkol zhotovit fotografie a sejmout otisky prstů.¹⁷ Při rozdělování Poláků na pracovní místa měl být kladen důraz na to, aby bylo přidělováno stejně chlapců a dívek. Tím se mělo zamezit intimnímu kontaktu s místním obyvatelstvem. V průmyslových centrech, kde se dalo předpokládat více mužů, měly být dokonce zřízeny veřejné domy.¹⁸

Jedna z pamětnic vzpomíná na praxi tehdejších institucí při přerozdělování na pracovní místa. „(...) po zastavení transportu jsme byli opět za asistence německých vojáků vyhnáni z vagónů. Při pokřiku a namířených zbraních nás rozdělovali do skupin, které si prohlíželi němečtí občané a vybírali pro své firmy a potřeby k práci.¹⁹ Z dalšího svědectví: „Po příjezdu do Bruntálu nás vyhnali z vagónu a zde si nás vybírali místní sedláci a odváželi nás na své statky.“²⁰

Velice záhy se ale množily útky těchto pracovníků a svévolné opouštění pracovních míst. V případě, že byli chyceni, byli potrestáni a v případě opakovaného opuštění pracovního místa měli být posláni do koncentračního tábora.²¹ Od této praxe se ale v pozdějších letech upustilo, protože při tak velkém deficitu pracovních sil si nemohla říše dovolit tento trest udílet ve větším měřítku.

Vzhledem k tomu, že landrát Jablonné v Podještědí spadal pod branný obvod IV, čili pod Sasko, přicházely pokyny o nakládání s Poláky od saského ministra vnitra. Ten poslal 27. 12. 1939 landrátům pokyny pro polské civilní pracovníky: byla jim zakázána návštěva hostinců, tanečních zábav a ostatních společenských akcí, jako byla návštěva kina nebo akce organizace pro volný čas (Kraft durch Freude-Veranstaltung). Nemohli se zdržovat po osmé hodině večerní mimo dům a nesměli opustit místo bydliště či pracoviště, jestliže to nebylo bezpodmínečně nutné k pracovnímu výkonu.²²

Vzhledem k hlášení o poměrně kladném vztahu obyvatelstva na venkově k Polákům, k nedodržování těchto předpisů a k nejednotnému jednání s nimi v různých místech říše se říšské instituce rozhodly vydat zvláštní výnos o nakládání s Poláky. Výnos, vydaný 8. 3. 1940, byl v průběhu války ještě doplňován. V září roku 1943 byly pak všechny výnosy shrnuty do jednoho. Hlavní body týkající se každodenního života Poláků byly:²³

- Povinnost nosit na pravé straně hrudi označení „P“. Toto označení bylo každému Polákovi přiděleno pětkrát a muselo být našito na oděvu. Při opětovném chycení bez tohoto označení byl Polák předán státní policii.²⁴

- Zákaz opouštět místo bydliště bez zvláštního povolení místní policie. K opuštění pracovního místa bylo rovněž možné v nutných případech dát si vystavit propustku od starosty.

¹⁷ SOA Litoměřice, fond Vládní prezident Ústí nad Labem, kart. 229, přípis říšského vůdce SS a velitele německé policie při říšském ministerstvu vnitra říšskému ministru práce z 8. 3. 1940.

¹⁸ SOA Litoměřice, fond Vládní prezident Ústí nad Labem, kart. 229, přípis říšského vůdce SS a velitele německé policie při říšském ministerstvu vnitra říšskému ministru práce z 8. 3. 1940.

¹⁹ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 100712.

²⁰ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 98876.

²¹ SOkA Česká Lípa, fond Landrát Jablonné v Podještědí, kart. 51, zpráva z 23. 12. 1939.

²² SOkA Česká Lípa, fond Landrát Jablonné v Podještědí, kart. 51, přípis saského ministra vnitra landrátům ze dne 27. 12. 1939.

²³ SOA Litoměřice, fond Vládní prezident Ústí nad Labem, kart. 153, přípis říšského vůdce SS a velitele německé policie při říšském ministerstvu vnitra z 10. 9. 1943.

²⁴ Poláci byli vůbec prvním národem, který byl v říši takto viditelně označen. Jejich příklad potom sloužil v roce 1941 k označení židů žlutou hvězdou.

Podle zpráv se stávalo, že si Poláci od něj dali vystavit propustku a jeli si stěžovat do České Lípy na pracovní úřad na špatné pracovní podmínky. Pracovní úřad pak požadoval lepší domluvu starosty se zaměstnavatelem.²⁵ Zvláštní opouštění pracovního a pobytového místa k návštěvě bohoslužby připadalo v úvahu pouze v tom případě, když zpáteční cesta nebyla delší než pět kilometrů a účastníci byli vedeni v průvodu pod dozorem německé síly.²⁶

- Zákaz vycházení v nočních hodinách. Od 1. 4. do 30. 9. to bylo od 21.00 do 5.00 a v době od 1. 10. do 31. 3. to bylo od 20.00 do 6.00.

- Zákaz používání veřejných dopravních prostředků nebo kol bez policejního povolení.

- Zákaz používání telefonu.

- Zákaz fotografování a používání fotoaparátů.

- Zákaz návštěv kulturních, církevních, společenských, sportovních nebo zdravotním účelům sloužících zařízení nebo akcí, jakožto i restaurací s německým obyvatelstvem.

- Zákaz bližšího styku s Němci. Při zjištění pohlavního styku byl udělován trest smrti a německé dívky byly veřejně potupeny a poslány do koncentračního tábora.

Nedodržování těchto nařízení se trestalo pokutou 150 říšských marek (RM) nebo šesti-týdenním vězením.

Tato nařízení platila pro Poláky, kteří přišli k 1. 9. 1939 nebo později. Na Poláky, kteří přišli na říšské území před tímto datem, se nařízení nevztahovala.²⁷

Rovněž bylo zakázáno nosit německé, polské a rakouské řády či čestná vyznamenání.

Poláci měli být ubytováni odděleně od německého obyvatelstva, aby se zamezilo kontaktu. Ve větších provozovnách pro ně bylo zřízeno společné ubytování v barácích či k tomu vyhrazených místech. U menších hospodářů bylo nutné zajistit v rámci možností také co nejpřísnější dělení. I stravování mělo probíhat odděleně.

Také v právní oblasti platilo pro Poláky zvláštní právo. Např. u těch Poláků, kteří odmítali práci, nebylo použito soudního řízení, nýbrž byli předáni rovnou gestapu²⁸ a posláni do pracovní-výchovného nebo koncentračního tábora.²⁹

Ačkoli se německé represivní složky snažily o dodržování těchto předpisů, jak mohly, lidskou přirozenost se jim nařízeními přeměnit nepodařilo. Poláci přestupovali všechny body nařízení a z německé strany se to dělo těž.

Opuštění místa

Mezi nejběžnější přestupky patřilo opuštění místa. Tak například v roce 1941 žádal landrát Jablonného v Podještědí gestapo, aby byl Paul Antozcic zatčen a předán do trestního tábora, protože se prohřešil proti policejnímu nařízení a byl přistižen bez povolenky venku.³⁰ Další zpráva poukazuje na nedodržování předpisů oběma stranami. Šlo o to, že se o masopustu sešlo u zemědělece Oppelta z Brniště větší množství polských dělníků. Veselili se s ním až do dvou hodin do rána. Sedlák i Poláci se ocitli ve velkém nebezpečí, na Poláky bylo potom podáno trestní oznámení.³¹

²⁵ SOkA Česká Lípa, fond archiv města Jablonné v Podještědí, kart. 46, přípis pracovního úřadu v České Lípě landrátů Jablonné z roku 1942.

²⁶ SOkA Česká Lípa, fond Landrát Jablonné v Podještědí, kart. 51, přípis říšského vůdce SS a velitele německé policie z 26. 7. 1942 státní policii a správním úřadům.

²⁷ SOA Litoměřice, fond vládní prezident Ústí nad Labem, kart. 229, přípis ministerstva vnitra z 3. 9. 1940.

²⁸ SOkA Česká Lípa, fond landrát Jablonné v Podještědí, kart. 52, přípis gestapa Liberec ze 7. 11. 1941.

²⁹ SOkA Česká Lípa, fond landrát Jablonné v Podještědí, kart. 51, zpráva z 5. 2. 1942

³⁰ SOkA Česká Lípa, fond Landrát Jablonné v Podještědí, kart. 51, zpráva landráta zaslaná gestapu v roce 1940.

³¹ SOkA Česká Lípa, fond Landrát Jablonné v Podještědí, kart. 51, kopie hlášení policejní stanice Brniště zaslaného gestapu Liberec, pobočka Česká Lípa v únoru 1942.

Jiní tři polští dělníci byli v lednu 1943 přistiženi bez příslušného označení při návštěvě kina. Označení si strhli, aby se na filmové představení dostali. Dále se prohřešili tím, že byli venku po osmé hodině večer a opustili místo bydliště bez povolení. Na Poláky byl na základě těchto porušení vydán zatykač a žádost o poslání do trestního tábora. Jeden z nich, Josef Bak, byl potom 14. 10. 1943 povolán do transportu bez bližšího určení. Další z nich, Mieczyslaw Babiarz, porušil v únoru nařízení o opuštění pracovního místa a nošení označení „P“ ještě jednou, když si vzal sáňky a jel za svou polskou přítelkyní do jiné vesnice.³²

Vztah zaměstnavatele k Polákům

V roce 1942 se objevilo mnoho stížností na to, jak je s Poláky zacházeno. Mnoho sedláků sice bylo poučeno o tom, jak se mají k Polákům chovat, a Poláci byli opětovně poučeni o svých povinnostech, ale ani jedna strana nařízení nedodržovala. Existuje mnoho stížností na to, že hospodáři jedí s Poláky u jednoho stolu, že Poláci chodí pozdě večer domů, že jsou přestupovány tarifní platy apod. Sedláci měli také strach být na Poláky přísní, někdy k nim navzdory nařízením přistupovali přátelsky. Obávali se, že budou-li přísní, Polák od nich odejde a oni se octnou bez pracovní síly.³³

Tak tomu bylo i u Wenzela Tomasika, Poláka nasazeného u sedláka a zároveň i starosty v Heřmanicích. Tomasik byl stále viděn bez označení „P“, chodil do hostinců, vracel se pozdě domů, jedl se starostou u jednoho stolu a zlé jazyky tvrdily, že věděl i o obecních záležitostech. Starostovi bylo vytýkáno, že ho sám šatí a dokonce mu spravuje obuv.³⁴

Bylo by však mylné domnívat se, že německé obyvatelstvo mělo k polským pracovníkům jen pozitivní postoj. Ostrý kontrast tvoří případ polské rodiny, kterou si přivezl sedlák Kirschner z Palohlav z pracovního úřadu v České Lípě. Cestou domů se zastavil ještě v pohostinství. Polská rodina s dětmi trávila tento čas venku na žebříňáku, jedla plesnivý chleba a byla nedostatečně oblečena. Tato rodina bydlela u sedláka na schodišti a na otevřené půdě, děti trávily svůj volný čas v maštali. Pracovali velice tvrdě, strava byla nedostatečná. Ráno dostali moučnou polévku s bramborem, v poledne a večer totéž s kouskem chleba, který si museli mezi sebou ještě dělit. Maso a omastek dostávali jenom velice zřídka. Jejich pracovní doba byla od 6.00 do 21.00. Někjaké ošacení dostali od ženy z hostince. I sousedé se vyjadřovali o sedláku Kirschnerovi velice negativně. Celý případ začala vyšetřovat policie, která ve svém hodnocení napsala, že celou věc neposuzuje z lidského hlediska, ale z hlediska pracovního nasazení a práce pro říši. Z tohoto pohledu bylo pak vše v nejlepším pořádku. Celou záležitost hodnotil ještě pracovní úřad v České Lípě, který zhodnotil situaci jako korektní jednání sedláka.³⁵

V důsledku povolávání do armády byli Poláci často jedinou mužskou silou na zemědělských usedlostech. Někdy vznikaly až groteskní případy, jako tomu bylo u Poláka Odeje, který pracoval u jisté paní Kleinertové v Jablonném v Podještědí. Její muž byl povolán na frontu a ona sama byla ve vysokém stupni těhotenství. Zpráva líčí Odeje jako líného, nepracovitého, s velkým apetitem. Tento Polák byl jednoho dubnového pátku odeslán jako nežá-

³² SOkA Česká Lípa, fond Landrát Jablonné v Podještědí, kart. 51, zpráva gestapu Liberec v lednu 1943.

³³ SOA Litoměřice, fond Vládní prezident Ústí nad Labem, kart. 229, přepis vládního prezidenta Ústí říšskému ministru vnitra z 16. 1. 1942.

³⁴ SOkA Česká Lípa, fond Landrát Jablonné v Podještědí, kart. 51, přepis starosty z Heřmanic landrátu Jablonné v Podještědí z 19. 2. 1942.

³⁵ SOkA Česká Lípa, fond Landrát Jablonné v Podještědí, kart. 51, zpráva z 30. 12. 1941.

doucí na pracovní úřad v České Lípě, kde ho ale nechtěli přijmout, protože byl pátek, Odej neměl vyřízeny příslušné náležitosti, a tak byl odeslán autobusem zpět k paní Kleinertové, která z jeho opětovného příchodu byla na pokraji zoufalství. Pracovní úřad v České Lípě byl ochoten přijmout Poláka v pondělí. Odej musel mít s sebou všechny dokumenty: pracovní kartu nahrazující pracovní knížku, policejní odhlášení a potravinové lístky. Nepříjemnosti s gestapem měl jak úředník pracovního úřadu v České Lípě, tak hlavně postižený Polák. Celý případ skončil tím, že byl předán gestapu a vzhledem k jeho předchozímu věznění z důvodu odmítání práce byl poslán do trestního tábora v Mostě.³⁶ Podobných takových případů nacházíme mnoho.

Z výpovědi pamětnice: „*Na statku jsem zastávala veškeré práce služby i pacholka, za což jsem měla dostávat měsíčně 15 marek – nikdy jsem je neviděla! Spávala jsem v komůrce bez topení, v zimě jsem mívala jinovatku na peřině (...)* Na oděvu jsme museli nosit označení: žluté P na fialovém plátěném čtverci. Nesměli jsme chodit do kostela, do sousedních vesnic, nesměli jsme se, krajané, spolu scházet (...).“³⁷ Jiná pamětnice vzpomíná na nucené nasazení obdobně: „*Po příjezdu do Bruntálu nás vyhnali z vagónů a zde si nás vybírali místní sedláci a odváželi nás na své statky. Já jsem se dostala do Nové Věsky u Bruntálu. Zde se mnou bylo zacházeno hůře než s dobyt看em. Musela jsem vykonávat těžkou práci ve chlévě. Poklízet dobytek, vyvážet hnůj. Vstávala jsem brzy ráno, ještě před rozbřeskem, a pokud jsem nevykonala práci podle „jejich představ“, přišel trest v podobě ran a kopanců, nedostávala jsem jídlo. Kvůli nedostatku jídla jsem byla nucena klesnout až k tomu, že jsem tajně jedla zbytky pro psa, které jsem mu musela nosit. Někdy jsem jedla kvaku, kterou mě posílala selka strouhat do sklepa, jež byla určena jako potrava pro krávy. Pracovala jsem od velmi brzkého rána až do večera. Spala jsem na půdě na seně pod starými kabáty, což se neměnilo, ať bylo léto či zima. Jako obuv sloužily dřeváky, a to i v zimě. Abych pocítila aspoň na chvíli teplo a zahřála si zmrzlé nohy, stoupala jsem si do teplých kravských výkalů. Po nějaké době, nevzpomínám si, kdy přesně to bylo, jsem odsud utekla, ale příslušníci SS mě zadrželi. V tomto okamžiku jsem jim řekla, ať mě zastřelí, jen abych se nemusela vrátit. Bohužel mě dovedli zpět a já byla nucena zůstat. Po návratu mě na několik dnů sedlák zavřel do nějaké komory bez jídla a vody. Opět uběhl nějaký čas, kdy si tehdejší německý starosta Nové Věsky všiml, jak se se mnou špatně zacházelo, a na jeho popud jsem byla odvezena do Nové Pláně (...).“³⁸*

Krádeže

V březnu roku 1943 byl přistižen Polák při krádeži peněženky se 156 říšskými markami. Za vloupání s úmyslem krádeže dostal trest 4 měsíce trestního tábora. Jeho čin byl označen jako těžká krádež.³⁹ Poláci byli kvůli svému postavení, nízkým platům, malým přidělům potravin a oblečení ke krádežím nuceni. Kradli potraviny, obuv a oblečení, které často posílali i do Generálního gouvernementu svým rodinám.

Velice mnoho Poláků bylo na útěku. Některým se útek zdařil, ale většinou byli chyceni a poslání do pracovních-výchovných táborů.

³⁶ SOkA Česká Lípa, fond Landrát Jablonné v Podještědí, kart. 51, zpráva z dubna 1942.

³⁷ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 11128.

³⁸ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 98876.

³⁹ SOkA Česká Lípa, fond Landrát Jablonné v Podještědí, kart. 51, zpráva z března 1943.

Milostné vztahy

Jako velmi těžký přestupek byl nazírán pohlavní styk mezi Polákem a Němkou. Polákovi za něj hrozil trest smrti a Němce veřejná potupa. V červnu 1943 byla Emma Lode obžalována z pohlavního styku s polským zemědělským pracovníkem Konradem Kuksem. Snažili se celou věc zapírat a Polák byl přeložen na jiné místo. Oba ale ve vztahu pokračovali dál a byli přistiženi i při činu. Emma otěhotněla. Jak se celá situace vyvíjela dál, se v pramenech bohužel nedochovalo, ale můžeme si přestavit, že podle přísných rasových pravidel bylo přikročeno k nejhoršímu.⁴⁰ K těmto přestupkům docházelo také v mnoha jiných případech. Např. syn sedláka ze Stráže pod Ralskem udržoval kontakty s Polkami zaměstnanými v jejich hospodářství. Podobný případ se odehrál i v obci Janovice, kdy Polka otěhotněla, ale dítě zemřelo.⁴¹ Další případ se stal opět ve Stráži pod Ralskem, kdy Polka otěhotněla se synem tamního sedláka. Oba byli předběžně zadrženi a předání gestapu v České Lípě.⁴²

Z osobní výpovědi pamětníka, který byl nasazen v roce 1940 z Polska do Boru u Tachova jako zemědělský dělník a v roce 1943 byl zatčen: „Z Chebu jsem byl předán gestapu do Karlových Varů. Důvod zatčení byl styk s děvčetem, mojí nynější manželkou, která byla německé národnosti, a to pro poškozování „čisté rasy“. Rovněž manželka byla zatčena 19. 3. 1943, převezena na gestapo do Karlových Varů, kde byla až do dubna 1944, kdy byla deportována do koncentračního tábora v Ravensbrücku. Její muž byl internován na gestapu 6 měsíců a čekal na vykonání trestu smrti. Poté byl deportován do koncentračního tábora Flossenbürg s označením „návrat nežádoucí“. Na gestapu pracoval v prádelně a byl nucen vykonávat i jiné práce. V koncentračním táboře pracoval v továrně na výrobu stíhacích letadel Messerschmitt.⁴³

V počátku využívaly polské ženy těhotenství k tomu, aby se mohly vrátit zpět do svých domovů. Se stále větším úbytkem pracovní síly jim to ale bylo zakazováno a ony musely zůstat a za nelidských podmínek rodit a vychovávat děti, pokud jim nebyly odňaty a dány k převýchově, do sirotčinců či ihned usmrceny. Podle zpráv se v březnu 1944 nacházelo v Jablonném v Podještědí 25 polských dětí ve věku 1–14 let.⁴⁴

Z výpovědi pamětnice: „V listopadu 1941 jsem byla nasazena do Československa (bývalého – pozn. A. K.) na nucené práce. Do Československa nás vezli vlakem ve vagónech – dobytčácích, ve kterých vezli na frontu dobytek a zpět Poláky na práci do Sudet (...). Cestou ve vlaku nebyla voda ani jídlo, když vlak zastavil u vesnice, běžely některé ženy žebrať o chleba a vodu, když vlak zastavil v poli, bylo to horší – měli jsme hlad a žízeň dál. Po několikadenním trmácení jsme špinaví a hladoví přijeli do Mikulova, kde nás nákladními auty odváželi od vlaku. S nákladním autem nás dovezli do Pohořelic na náměstí a tam si nás rozebírali (...).“ Pamětnice byla nasazena do zemědělství. Dále píše: „Byla to dřina za jídlo a pití. Abychom byli poznat, tak na prsou na oblečení jsme museli nosit napsané „P“ jako Polák a na nohou nosit dřeváky. Nesměli jsme na žádné tancovačky, hody ... byli jsme jen oceňovaná pracovní síla, nic víc. Ještě, že nás Poláků tady bylo víc, že jsme to všechno

⁴⁰ SOKA Česká Lípa, fond Landrát Jablonné v Podještědí, kart. 51, zpráva z června 1943.

⁴¹ SOKA Česká Lípa, fond Landrát Jablonné v Podještědí, kart. 51, hlášení NSDAP – okresního úřadu landrátovi v Jablonném v Podještědí 2. 1. 1942.

⁴² SOKA Česká Lípa, fond Landrát Jablonné v Podještědí, kart. 51, zpráva četnické stanice Stráž pod Ralskem landrátovi v Jablonném v Podještědí v roce 1941.

⁴³ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 28042.

⁴⁴ SOKA Česká Lípa, fond Landrát Jablonné v Podještědí, kart. 51, zpráva z jara 1944.

ponižování lépe snášeli, když jsme si mezi sebou postěžovali (...) 23. 7. 1943 se mi narodila dcera Marie. Měla jsem ji s Polákem. Dnes už si jenom pamatuju, že se jmenoval Genek. Byl v sousední vesnici také na nucených pracích u Němců. Po lásce bylo hned, jak jsem mu oznámila, že jsem těhotná. Nenechala jsem se odbýt, dala jsem ho k soudu, ale po prvním stání, kde otcovství popíral, z nucených pracích utekl a dále už byl nezvěstný (...). Když jsem přijela s dcerou z porodnice k Zechmeisterům do Němčiček, vážila jsem 38 kg. Hned jsem šla pracovat, žádné šetinedělí. Měla jsem strach, aby mě i s dcerou nevyhodili. Snažila jsem se a dělala jako kuň, abych obdělala jídlo, pití a bydlení za dva. Taky se stalo, že jsem byla sedřená, až jsem padla, a pak druhý den musela ležet (...). Po válce jsem neměla odvalu se s ostatními děvčaty – Polkami vrátit zpět domů. Byl to velký hřích, mít dítě za svobodna a ještě k tomu po otci ani památky. Těžko bych to v té době doma vysvětlovala (...).“⁴⁵

Církevní život

Návštěva bohoslužeb byla pro Poláky, kteří dodnes přikládají této oblasti života značný význam, upravena následovně: Poláci směli navštěvovat pouze zvláštní bohoslužby. Ty se směly konat pouze první neděli v měsíci od 10 do 12 hodin, vyjma důležitých svátků a výjimečných případů. V každém okrese se směla konat pouze jedna zvláštní bohoslužba do měsíce. Dohlíželo se i na to, aby Poláci z jednoho okresu nenavštěvovali bohoslužby v jiném okrese. Bohoslužby pro Poláky bylo dovoleno konat v kostelech či k tomu vhodných světských místech, bylo při nich zásadně zakázáno hovořit i zpívat písně polsky. Zpověď v polštině rovněž nebyla povolena. Pouze v přípravě k všeobecnému zproštění hříchu a ke svatému přijímání mohly být použity výňatky z polských textů pro válečné zajatce.

Církevní sňatek Poláků mezi sebou nebo s cizinci nebyl připuštěn. Žádosti o návštěvy církevního vyučování nebo přípravy ke zpovědi či svatému přijímání pro děti civilních polských pracovníků se v zásadě odmítaly.⁴⁶

Tak např. landrát v České Lípě psal landrátovi v Jablonném, že v Brenné bude navštěvovat devět polských pracovníků z jeho okresu bohoslužbu. Poláci měli být na místo dovedeni pod německým dozorem.⁴⁷

Ale i tato vyhláška byla často překračována. Německé úřady zjistily, že Polákům jsou při bohoslužbách poskytována místa ne pro ně určená, ale dokonce přednostní. Poláci byli také pro svou zbožnost dávání za příklad německým návštěvníkům kostela. V některých oblastech se dokonce objevily oběžníky, které zvaly k návštěvě německých bohoslužeb v obou jazycích s dodatkem, že pro polské návštěvníky budou rezervována dobrá místa. Zaměstnavatelé Poláků byli dokonce církví vyzýváni, aby půjčili Polákům na cestu kolo.⁴⁸

Společenský život

Vzhledem ke stále se zvětšujícímu počtu Poláků musela být také upravena návštěva hostinců. Na dotaz okresní selské organizace (Kreisbauernschaft) v roce 1941, zda pro tento případ existuje nějaká vyhláška, odpověděl landrát Jablonné v Podještědí, že by se měly zřídit návštěvní

⁴⁵ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 8619.

⁴⁶ SOKA Česká Lípa, fond Landrát Jablonné v Podještědí, kart. 51, přípis říšského vůdce SS a velitele německé policie z 26. 7. 1942 státní policii a správním úřadům. Tento oběžník se vztahoval na oběžníky z 8. 3. 1940, z 3. 9. 1940 a z 10. 12. 1941.

⁴⁷ SOKA Česká Lípa, fond Landrát Jablonné v Podještědí, kart. 51, přípis landráta Česká lípa landrátovi Jablonné v Podještědí z 1. 10. 1943.

⁴⁸ SOKA Česká Lípa, fond Landrát Jablonné v Podještědí, kart. 51, přípis ministra pro církevní záležitosti z 15. 7. 1941.

hodiny pro Poláky. V roce 1943 byla potom celá situace upravena. Polákům byla návštěva hostinců zakázána, jestliže nebyla nutná k nákupu zboží. Dovolena byla pouze v tom případě, že to povolil nejvyšší policejní úřad a byl pro ně vyhrazen určitý lokál. To mohl povolit i starosta obce. Hostinským musel být stanoven den a přesná hodina, kdy mohli Poláci lokál navštěvovat. Během této doby byl zakázán vstup civilních osob a válečných zajatců. Nesmělo se tančit, hrát karty a na hudební nástroje.⁴⁹ Majitelům lokálů přinášely návštěvy Poláků zisk, protože se v té době objevilo mnoho žádostí o povolení vstupu do hostince Polákům, jako např. od Ericha Heilka z Hvězdova, jenž žádal o udělení povolení na pondělí od 13 do 15 h.⁵⁰

Polákům bylo rovněž zakázáno chodit do kina. Směli navštěvovat pouze filmová představení provozovaná župními filmovými úřady NSDAP a určená jen pro cizince. Podmínkou také bylo, že kina musela být pro tuto příležitost vybavena pouze dřevěnými židlemi. I tak měli Poláci na představení přístup pouze po předchozím projednání s místním vedoucím SS. Vstupné činilo 50 feniků. Promítat se mohlo rovněž v podnicích či táborech. Účast na takových promítáních se musela vždy prohodit se župním vedením německé pracovní fronty, přičemž návštěva propagandistických představení byla cizincům zakázána.⁵¹

Byla též zakázána, resp. omezena, návštěva holiče. Pro Poláky byly vymezeny hodiny, kdy směli k holiči jít. Jestliže byli ubytováni v táborech, měly být k tomu účelu vhodné místnosti zřízeny tam. Holiči měla být přidělena pomocná polská síla. Na venkově, kde nebylo holičství, byla situace vyřešena tak, že určený Polák dostal holičský strojek a stříhal ostatní. Polákům byla zakázána ženská obsluha.⁵²

Dále byla zakázána návštěva bazénů a veřejných lázní společně s Němci. Za ideální model se považovalo, když Polákům byla vyhrazena místa na koupání mimo veřejná zařízení. Jinak pro ně musela být vyhrazena zvláštní doba, kdy směli bazén navštěvovat pod podmínkou, že tím nebude nad míru omezen provoz pro německé občany.⁵³

Poslech rozhlasu byl v zásadě všem cizím civilním dělníkům v říši dovolen, pokud toto vysílání bylo nacistům přátelské. Dělníci však směli poslouchat jen ve vyhrazených hodinách a pod dozorem. 28. 1. 1941 zveřejnil ministr propagandy seznam zemí, jejichž vysílání se mohlo poslouchat, a zemí, jejichž vysílání bylo říši přátelské. K poslechu bylo schváleno vysílání Belgie, Nizozemí, obsazené Francie, Norska, Řecka, Srbska a obsazených východních území. K říši přátelské vysílání měly Dánsko, Finsko, Chorvatsko, Bulharsko, Rumunsko, Maďarsko, Slovensko a Španělsko. Polským státním příslušníkům bylo však používání rozhlasu zakázáno.⁵⁴

Mzdy

Platy polských civilních zemědělských dělníků stanovila vyhláška říšského poručníka práce pro hospodářskou oblast Braniborsko (Reichstreuhänder der Arbeit für das Wirtschaftsgebiet Brandenburg als Sondertreuhänder). Říšská župa Sudety spadala do platové oblasti IV. Toto nařízení vstoupilo v platnost 15. 1. 1940.

⁴⁹ SOkA Česká Lípa, fond Landrát Jablonné v Podještědí, kart. 51, přípis landráta Jablonné v Podještědí do Kamenice v květnu 1943.

⁵⁰ SOkA Česká Lípa, fond Landrát Jablonné v Podještědí, kart. 51, přípis z Hvězdova landrátu v Jablonném.

⁵¹ SOkA Česká Lípa, fond Landrát Jablonné v Podještědí, kart. 52, přípis vládního prezidenta Ústí nad Labem z 31. 7. 1943 landrátům a starostům.

⁵² SOA Litoměřice, fond Vládní prezident Ústí nad Labem, kart. 153, sdělení říšského místodržitele vládním prezidentům z 2. 11. 1942. Dále je to také upraveno v oběžníku říšského vůdce SS a velitele německé policie při říšském ministerstvu vnitra z 10. 9. 1943 týkající se polských civilních pracovníků na říšském území.

⁵³ SOA Litoměřice, fond Vládní prezident Ústí nad Labem, kart. 153, zpráva z 4. 11. 1944 – vyhláška říšského ministra vnitra z 27. 9. 1944 o návštěvě bazénů.

⁵⁴ SOkA Česká Lípa, fond Landrát Jablonné v Podještědí, kart. 52, oběžník gestapa Liberec z 2. 7. 1942 o poslouchání cizího rozhlasového vysílání nasazenými pracovníky v říši.

Tab. 2. Měsíční mzda civilních polských pracovníků v zemědělství⁵⁵ (Sudetská župa; údaje v RM)

	14–15 let	16 let	17 let	18–20 let	21 let
Muži	8,50	12,50	16,00	18,50	21,00
Ženy	6,00	7,50	10,00	12,50	15,00

V platové oblasti IV, do níž patřilo východní Prusko, Bavorsko, oblasti Alpenland a Jižní Marka z tzv. Východní marky (Ostmark) a Sudetská župa, byly vypláceny nejnižší mzdy. Pro porovnání jsou v tab. 3 uvedeny mzdy v platové oblasti I, do které patřila Severní Marka (Nordmark) s provinciemi Šlesvicko-Holštýnsko, dále hospodářské oblasti Vestfálsko-Dolní Porýní, Porýní, Sársko.

Tab. 3. Měsíční mzda civilních polských pracovníků v zemědělství⁵⁶ (platová oblast I; údaje v RM)

	14–15 let	16 let	17 let	18–20 let	21 let
Muži	neuveďeno	neuveďeno	21,50	24,00	26,50
Ženy	neuveďeno	neuveďeno	15,00	17,50	20,00

Platy polských dělníků byly nižší než německých dělníků, činily 50–85 % platů Němců.⁵⁷ Tím byla z německé strany vyjádřena „nižší kulturní a životní úroveň“ Poláků a zároveň mělo toto opatření umožnit sedlákům, kteří si nemohli další sílu kvůli vyšším tarifním platům dovolit, si takovou výpomoc opatřit. Jestliže Poláci měli zpočátku platy vyšší, než stanovoval limit, musely být do týdne sníženy.

Takto nízké mzdy vedly k velkému propouštění německé síly a najímání Poláků. Aby se tomuto vývoji zabránilo, bylo rozhodnuto o navýšení platů polských pracovníků, ale k tomu zavedení zvláštních 15%, tzv. vyrovnávacích dávek, které zapříčinily, že se plat Poláků dostal opět přibližně na stejnou výši jako předtím. Pro sedláka či vedoucího podniku se posunulo využívání polských pracovníků z pole platového na oblast pracovní (delší pracovní doba, horší pracovní podmínky apod.).⁵⁸ 15% vyrovnávací dávky platily pouze v případě pracovníků zaměstnaných v průmyslu, nikoli v zemědělství. Vzhledem k tomu, že tarifní řád počítal s nižšími platy pro polské zemědělské pracovníky než pro německé, nemuseli Poláci odvádět zvláštní vyrovnávací dávku.⁵⁹

Náhrada mzdy se dělníkovi poskytovala, když si vzal volno k vyřízení určitých úředních věcí či při lékařské prohlídce v případě nezaviněného pracovního úrazu. V případě, že dělník nemohl pracovat v důsledku nepříznivého počasí, náletu nebo při škodách způsobených náletem, mu rovněž měla být mzda vyplacena. Výplata mzdy v nemoci či příplatky k nemocenským dávkám mohly být poskytnuty pouze v případě nezaviněného zranění při

⁵⁵ SOA Litoměřice, fond Vládní prezident Ústí nad Labem, kart. 229, tarifní seznam z 13. 4. 1940.

⁵⁶ SOA Litoměřice, fond Vládní prezident Ústí nad Labem, tarifní seznam č. 3008/1 říšského poručníka práce pro hospodářskou oblast Braniborska jako zvláštního poručníka z 8. 1. 1940.

⁵⁷ Herbert, Ulrich: Fremdarbeiter. Politik und Praxis des „Ausländer-Einsatzes“ in der Kriegswirtschaft des dritten Reiches. Dietz 1999. S. 107.

⁵⁸ Herbert, Ulrich: Fremdarbeiter. Politik und Praxis des „Ausländer-Einsatzes“ in der Kriegswirtschaft des dritten Reiches. Dietz 1999. S. 107. SOA Litoměřice, fond vládní prezident Ústí nad Labem, kart. 153, zpráva říšského ministra financí z 3. 1. 1942.

⁵⁹ SOA Litoměřice, fond Vládní prezident Ústí nad Labem, kart. 153, oběžník říšského vůdce SS a velitele německé policie z 10. 9. 1943 týkající se postavení polských pracovníků v říši.

práci. Jestliže se pracovalo i o svátcích, nevznikal na příplatek žádný nárok. Rodinné nebo dětské příplatky polským dělníkům poskytnuty nebyly. Totéž se týkalo i příplatků v případě narození dítěte, svatby či pohřbu nebo podobných příplatků při smrti dělníka. Nepřípustná byla rovněž výplata zvláštních dávek, jako byl třináctý plat, vánoční příspěvky, příspěvky u příležitosti jubilea atd. Stejně tak se neposkytovaly tarifní či podnikové dávky v případě porodu.⁶⁰

Polští dělníci z Generálního gouvernementu směli svoje výplaty převádět jednou do měsíce domů, prostřednictvím poštovního šekového konta 888 (Postscheckkonto 888) Poštovního šekového úřadu ve Varšavě při Poštovním šekovém úřadu Berlín. Jiné peníze se převádět nesměly a částky musely být převáděny v podstatě vedoucími závody. Na platební kartě musela být uvedena osoba, která si obnos v Generálním gouvernementu vyzvedne. Za částku, která byla na konto vložena, musel Polák zaplatit poštovní daň, za vyplacení obnosu v Generálním gouvernementu byla opět stržena daň. Bylo zakázáno posílat peníze v dopise či v balících. Při celní kontrole byly nalezené peníze postiženému odňaty. Celá věc se řídila podle německých zákonů o devizách.⁶¹ Na těchto převodech platů trvala administrativa generálního guvernéra Franka, jelikož nechtěla platit podporu rodinám polských pracovníků, které zůstaly v Generálním gouvernementu.⁶²

Sociální pojištění

Podle příslušných předpisů:

- Zdravotnímu a úrazovému pojištění podléhaly německé i polské pracovní síly.
- Invalidnímu pojištění podléhali Poláci pracující v průmyslu také, výjimkou byly pouze polští pracovníci pracující v zemědělství a pocházející z Generálního gouvernementu. Za Poláky, kteří pocházeli z Generálního gouvernementu a pracovali v zemědělství nebo lesnictví a nevlastnili tzv. osvobozovací list (Befreiungsschein), hradil invalidní pojištění vedoucí podnik, a to ve výši polovičního příspěvku Zemské pojišťovny (Landesversicherungsanstalt).
- Pojištění v nezaměstnanosti platilo pro německé i polské dělníky pracující v průmyslu. Zemědělství vedoucí podniků a dělníci byli osvobozeni od placení příspěvků v nezaměstnanosti.⁶³

Na základě nařízení o pracovní povinnosti pro všechno polské obyvatelstvo ve věku 18–60 let z 26. 10. 1939, které bylo v prosinci rozšířeno i na osoby od 14 let, přicházely na území říše i mladistvé pracovní síly. Pro Poláky ve věku 14–18 let platilo místo zákona pro mladistvé z 30. 4. 1938 nařízení o pracovní době a předpisy platící pro dospělé. Toto nařízení vstoupilo v platnost 1. 10. 1941.⁶⁴

⁶⁰ SOkA Česká Lípa, fond Landrát Jablonné v Podještědí, kart. 51, nařízení o pracovněprávním postavení Poláků z 5. 10. 1941.

⁶¹ SOkA Česká Lípa, fond Landrát Jablonné v Podještědí, kart. 51, poučení pro zemědělské a průmyslové dělníky z GG o převodu platebních úspor do vlasti z března 1942.

⁶² Seeber, Eva: Zwangsarbeiter in der faschistischen Kriegswirtschaft. Berlin 1964. S. 173.

⁶³ SOkA, Česká Lípa, fond Landrát Jablonné v Podještědí, k. 52, nedatovaný oběžník pro podnikatele, jak zacházet s polskými civilními pracovníky.

⁶⁴ SOkA Česká Lípa, fond Landrát Jablonné v Podještědí, kart. 51, nařízení říšského ministra práce F. Syrupa o předpisech o pracovní době pro mladistvé Poláky, nedatováno.

Nárok Poláků na dovolenou byl zlikvidován vyhláškou z 31. 3. 1941. Přitom nemohli získat peněžní odškodnění za neposkytnutou dovolenou.⁶⁵ Později byly poskytnuty výjimky, a tak mohla být Polákům udělena krátkodobá dovolená ze zvláštních důvodů, jako byla smrt nebo vážné onemocnění blízké osoby z rodinného kruhu, svatba dělníka nebo jeho dětí. Při udělování dovolené měl rozhodující slovo pracovní úřad.⁶⁶ Před rokem 1941 odjížděli Poláci na dovolené, ale z různých hlášení se dovídáme, že se na svá dřívější místa nevraceli. Dovolená trvala čtyři týdny, sedlák musel zaplatit Polákovi jízdné bez záruky, že se dotýčný ještě vrátí. Ze svědectví pamětnice, která byla násilně odvléčena v 16 letech na práci do pohraničí, se dozvídáme, že se k ní zaměstnavatelé špatně chovali, ale policie a příslušníci SS ji několikrát surově zbili, protože nerozuměla německému jazyku a také protože si myslela, že když bude pilně pracovat, může dostat dovolenou a podívat se za rodiči. Zaměstnavatel souhlasil s tím, že jí dovolenou poskytne, a poslal ji na příslušnou policejní stanici, aby si vyřídila potřebné doklady. Po požádání o vystavení příslušných dokladů ji připoutali na lavici a důtkami surově zbili do bezvědomí.⁶⁷

Pro zaměstnavatele byla vydána nařízení, jak zacházet s Poláky z Generálního gouvernementu. Podnikatel si musel být stále vědom, že zaměstnává příslušníky znepráteného státu, a podle toho se i chovat. Byl zakázán společenský kontakt mezi Polákem a Němcem. Polák měl povinnost policejně se hlásit během 24 h po dosažení pracovního místa. „Ti Němci, kteří Polákům pomáhají tím, že jim strádají peníze a oděvy, zprostředkovávají dopisování, kupují jízdenky a navštěvují s nimi restaurace, budou voláni k zodpovědnosti.“⁶⁸ Každý vedoucí závodu byl povinen hlásit přestupky na úřad místní policie. Dále se měl starat o to, aby němečtí dělníci přišli do styku s polskými pouze v nejnútnejších případech.⁶⁹

Říšské represivní orgány měly velkou obavu i z toho, že nasazení Poláci budou kontaktovat Čechy v Sudetech a budou tak narušovat již vytvořený systém. Polští zemědělství dělníci museli být tedy nasazováni pouze u německých, „spolehlivých“ sedláků, v žádném případě ne u českých a ne blízko protektorátních hranic, kde hrozil užší kontakt. V landrátu Jablonné v Podještědí žilo k 1. 6. 1942 pouze 1,26 % Čechů, Poláci proto neměli velkou možnost se s nimi setkat. V jednom jediném případě bylo zjištěno, že Čech, Josef Popelka z osady Zámecká spadající pod obec Velký Valtinov, který byl kočím u místního sedláka na velkém hospodářském dvoře, se stýkal s Poláky z téhož dvora.⁷⁰

Vzhledem k tomu, že se nedochovaly spolehlivé archivní prameny, nelze stanovit přesný počet nasazených polských dělníků v landrátech či v Sudetské župě. K dispozici jsou pouze útržkovité zprávy z hlášení prezidenta zemského pracovního úřadu či župního hospodářského úřadu, které se sice zmiňují o počtech nuceně nasazených cizích dělníků a válečných zajatců, ale o jednotlivých národnostech pouze ve zvláštních případech.

⁶⁵ Łuczak, Czesław: *Polozenie polskich robotników przymusowych w Rzeszy 1939–1945. Documenta Occupationis, t. IX, Poznań, Instytut Zachodni 1975. S. CI.*

⁶⁶ SOA Litoměřice, fond Vládní prezident Ústí nad Labem, kart. 97, výtah z Reichsarbeitsblattu, 29. 9. 1942 – *Arbeitsrechtliche Behandlung der Polen.*

⁶⁷ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 73142.

⁶⁸ SOkA Česká Lípa, fond Landrát Jablonné v Podještědí, kart. 51, oběžník pro podnikatele o tom, jak zacházet s polskou pracovní silou, nedatován.

⁶⁹ SOkA Česká Lípa, fond Landrát Jablonné v Podještědí, kart. 51, oběžník pro podnikatele o tom, jak zacházet s polskou prac. silou, nedatován.

⁷⁰ SOA Litoměřice, fond Vládní prezident Ústí nad Labem, kart. 229, přepis vládního prezidenta Ústí říšskému ministru vnitra z 16. 1. 1942.

Na území Sudetské župy dorazil v dubnu 1941 z „objednaného“ množství 12 700 Poláků transport s méně než 400 osobami. Dělníci byli nasazeni do hospodářství, která byla bez mužské síly. Lesnictví požadovalo 4 000 Poláků. Žádost byla ale zamítnuta již v Generálním gouvernementu, kde byl rovněž nedostatek lesních dělníků.⁷¹ V lednu roku 1941 byla u pracovního úřadu hlášena poptávka po 23 300 pracovních v zemědělství, která byla do konce května pokryta do výše 17 500 osob, a to převážně cizích dělníků a válečných zajatců. Mezi nimi bylo 3 600 polských zemědělských dělníků.⁷² V květnu dorazily z příslibených čtyř transportů polských pracovních sil pouze dva o počtu přibližně 860 Poláků. Kontingent pracovních sil příslibený Sudetské župě (12 700 osob) byl naplněn pouze z 25 %.⁷³ Zpráva ze 7. 7. 1941 uvádí, že do konce června dorazila sotva polovina (6 300) z „objednaného“ množství Poláků.⁷⁴ V srpnu bylo přiděleno do zemědělství dalších 450 osob.⁷⁵ V lesnictví k 1. 7. 1941 pracovalo 176 polských civilních pracovníků a k 1. 9. se jejich počet snížil na 114. Ke konci roku působilo v lesnictví 121 Poláků.⁷⁶ Celkový počet nasazených polských civilních dělníků v zemědělství k 10. 7. 1941 byl 5 420 osob.⁷⁷ V roce 1941 byly německé pracovní síly stále častěji povolávány ze zemědělství do armády a velké problémy působilo včasné „nedodání“ polské pracovní síly.

První šetření o počtu nasazených cizích dělníků proběhlo 31. 1. a 25. 4. 1941. Toto sčítání zahrnuje všechny cizí pracovníky s místem pobytu na území říše, ne však ty, kteří na práci pouze docházeli přes hranici (Grenzgänger). Zjistilo se, že na území říše se k 25. 4. 1941 nacházelo 872 672 Poláků. Z toho 638 971 osob pracovalo v zemědělských a lesnických oborech a 219 804 v průmyslu. V Sudetské župě přitom pracovalo 34 697 zahraničních civilních dělníků.⁷⁸ Z toho bylo 17 331 polských dělníků; k 25. 9. 1941 jich bylo již 25 081.⁷⁹

Tab. 4. Vývoj počtu polských dělníků nuceně nasazených v Sudetské župě v roce 1941

K 31. 1. 1941 celkem nasazeno	17 331
Duben	+ 400
Květen	+ 860 (od začátku roku celkem 3 600)
Červen	od začátku roku přibližně 6 300*
K 10. 7. 1941 od začátku roku celkem	5 420
Srpen	+ 450
K 25. 9. 1941 celkem nasazeno	25 081

* Ve zprávě se uvádí, že z objednaného množství 12 700 polských dělníků dorazila do června do Sudetské župy sotva polovina.

⁷¹ SOA Litoměřice, fond Župní vedení NSDAP Liberec, kart. 21, měsíční zpráva zemského pracovního úřadu v Sudetech z 7. 5. 1941.

⁷² SOA Litoměřice, fond Župní vedení NSDAP Liberec, kart. 21, měsíční zpráva zemského pracovního úřadu v Sudetech z 7. 6. 1941.

⁷³ SOA Litoměřice, fond Župní vedení NSDAP Liberec, kart. 25, měsíční zpráva župního hospodářského poradce Göringovi z 9. 6. 1941.

⁷⁴ SOA Litoměřice, fond Župní vedení NSDAP Liberec, kart. 21, měsíční zpráva zemského pracovního úřadu v Sudetech z 7. 7. 1941.

⁷⁵ SOA Litoměřice, fond Župní vedení NSDAP Liberec, kart. 21, měsíční zpráva zemského pracovního úřadu v Sudetech z 8. 9. 1941.

⁷⁶ SOA Litoměřice, fond Župní vedení NSDAP Liberec, kart. 21, měsíční zpráva župního hospodářského poradce Göringovi z 8. 1. 1942.

⁷⁷ SOA Litoměřice, fond Župní vedení NSDAP Liberec, kart. 25, měsíční zpráva župního hospodářského poradce Göringovi z 8. 8. 1941.

⁷⁸ Pfahlmann, Hans: Fremdarbeiter und Kriegsgefangene in der deutschen Kriegswirtschaft 1939–1945. Darmstadt 1968. S. 119–127.

⁷⁹ Łuczak, Czesław: Położenie polskich robotników przymusowych w Rzeszy 1939–1945. Documenta Occupationis, t. IX, Poznań, Instytut Zachodni 1975. S. XCVII.

V únoru 1942 přibylo do zemědělství dalších 600 zemědělských pracovních sil z Generálního gouvernementu, z Východní Haliče. V tomto transportu se nacházelo mnoho rodin s dětmi. Jejich celkový stav byl špatný, hlavně co se týkalo stravy a oblečení.⁸⁰ V březnu 1942 se dostalo do Sudet 1 500 cizích pracovních sil z Generálního gouvernementu⁸¹ a 700 Poláků bylo nasazeno z východních žup do lesnictví.⁸² V květnu pak přišlo 1 200 pracovníků z Haliče. Nevíme však, zda se v tomto transportu jednalo pouze o polské pracovní síly.⁸³ V listopadu 1942 bylo do hornictví nasazeno 700 dělníků z Generálního gouvernementu.⁸⁴ Ke konci roku 1942 bylo na území Sudetské župy 40 000 ha půdy, která neměla být kým obdělána.⁸⁵

Tab. 5. Vývoj počtu polských dělníků nuceně nasazených v Sudetské župě v roce 1942

Únor	+600
Březen	+2 200
Květen	+1 200**
Listopad	+700

** Není zcela jasné, zda se v tomto transportu nacházeli pouze polští občané, mohli se v něm nacházet rovněž Ukrajinci.

V březnu 1943 hovoří zpráva zemského pracovního úřadu v Sudetech o přidělení přibližně 1 000 lesních dělníků z Vartské župy.⁸⁶ V červnu vykazoval potom zemský pracovní úřad potřebu 13 900 zemědělských dělníků, přičemž téměř polovině z nich byl přidělen první stupeň důležitosti. Z tohoto důvodu se v následujících měsících započalo s nasazováním polských rodin do sudetského zemědělství.⁸⁷ V srpnu 1943 bylo převedeno do župy dalších 610 Poláků, kteří byli nasazeni hlavně do hornictví a do zemědělství. Oproti dřívějším rokům, kdy se zemědělci bránili nasazování celých rodin, se ve zprávě píše: „Celkový nedostatek lidí způsobuje, že sedláci navzdory všem potížím a zátěžím přijímají rádi polské rodiny a rodiny z východu, jenom aby z nich mohli využít jednu nebo dvě pracovní síly.“⁸⁸ Ke dni 31. 12. 1943 se nacházelo na území župy 45 975 Poláků.⁸⁹

⁸⁰ SOA Litoměřice, fond Župní vedení NSDAP Liberec, kart. 21, měsíční zpráva zemského pracovního úřadu v Sudetech z 7. 3. 1942.

⁸¹ SOA Litoměřice, fond Župní vedení NSDAP Liberec, kart. 21, měsíční zpráva zemského pracovního úřadu v Sudetech z 8. 4. 1942.

⁸² SOA Litoměřice, fond Župní vedení NSDAP Liberec, kart. 25, měsíční zpráva župního hospodářského poradce Göringovi z 8. 4. 1942.

⁸³ SOA Litoměřice, fond Župní vedení NSDAP Liberec, kart. 21, měsíční zpráva zemského pracovního úřadu v Sudetech z 6. 6. 1942.

⁸⁴ SOA Litoměřice, fond Župní vedení NSDAP Liberec, kart. 21, měsíční zpráva zemského pracovního úřadu v Sudetech z 8. 12. 1942.

⁸⁵ SOA Litoměřice, fond Župní vedení NSDAP Liberec, kart. 25, měsíční zpráva župního hospodářského poradce Göringovi z 12. 12. 1942.

⁸⁶ SOA Litoměřice, fond Župní vedení NSDAP Liberec, kart. 21, měsíční zpráva zemského pracovního úřadu v Sudetech z 8. 4. 1943.

⁸⁷ SOA Litoměřice, fond Župní vedení NSDAP Liberec, kart. 21, měsíční zpráva zemského pracovního úřadu v Sudetech z 8. 7. 1943.

⁸⁸ SOA Litoměřice, fond Župní vedení NSDAP Liberec, kart. 21, měsíční zpráva zemského pracovního úřadu v Sudetech z 8. 9. 1943.

⁸⁹ Łuczak, Czesław: Położenie polskich robotników przymusowych w Rzeszy 1939–1945. Documenta Occupationis, t. IX, Poznań, Instytut Zachodni 1975. S. XCVII.

Tab. 6. Vývoj počtu polských dělníků nuceně nasazených v Sudetské župě v roce 1943

Březen	+1 000
Srpen	+610
K 31. 12. 1943 celkem nasazeno	45 975

Říšské zemědělství řešilo také otázku zemědělských dělníků v zimě, kdy se sezónní práce omezovaly. Posílání pracovních sil na zimu domů se nevyplácelo, protože zpět se vrátilo jenom malé množství osob a nové síly se musely znovu zaučovat. Sedláci si také stěžovali na to, že investice do ošacení a obuvi je stojí mnoho peněz. Situace se řešila tím, že tyto pracovní síly byly převáděny po čas zimního období do jiných oborů, poněkud do lesnictví. V prosinci 1943 tak bylo přesunuto na 6 000 cizích pracovních sil.⁹⁰

Jelikož říše řešila nedostatky pracovních míst různým přeskupováním obyvatelstva z méně důležitých do válečně důležitých oborů, proběhla v roce 1943 prověrka, zda nejsou v komunální sféře nasazeni váleční zajatci, „ostarbeiteri“ či Poláci. Tito pracovníci měli být ihned převedeni do zemědělství. Šetření, které v návaznosti na to proběhlo, bylo však negativní.⁹¹

Pro ilustraci konkrétní situace zmiňme na tomto místě příklad obce Svěbořice v landrátu Jablonné, kde vypadala situace v srpnu 1943 takto: v obci bylo povoláno do armády na 100 mužů. Na jejich místo nastoupilo pět Francouzů, pět „ostarbeiterů“, dvě Rusky a jeden Polák (celkem 13 pracovníků).⁹²

Zemědělství pro rok 1944 hlásilo 35 500 volných pracovních míst.⁹³ Protože v této době docházelo k početným útokům Spojenců na zbrojní závody v říši, byly tyto továrny přesunovány na bezpečnější území, a to i do Sudet. Vyžádalo si to však nemalé množství pracovních sil, a tak zemědělství nemohlo počítat s jejich velkým přísunem. Pracovní úřady stanovily, že zemědělské usedlosti, které platí jako samozásobitelské – pod toto označení spadaly usedlosti pod 5 ha –, nesmějí zaměstnávat žádné cizí pracovní síly.⁹⁴ V květnu poskytly Státní lesy Vartské župy 1 200 lesních dělníků, kteří vypomáhali při těžbě dřeva.⁹⁵ K 30. 9. 1944 bylo nasazeno v Sudetské župě celkem 49 286 polských dělníků.⁹⁶ V Jablonném v Podještědí bylo k 5. 9. 1944 zaměstnáno u sedláků 45 polských zemědělských sil.⁹⁷

⁹⁰ SOA Litoměřice, fond Župní vedení NSDAP Liberec, kart. 21, měsíční zpráva zemského pracovního úřadu v Sudetech z 7. 1. 1944.

⁹¹ SOKA Česká Lípa, fond Landrát Jablonné v Podještědí, kart. 52, přípis pověřence pro čtyřletý plán a generálního zmocněnce pro pracovní nasazení ministru vnitř z 10. 5. 1943.

⁹² SOA Litoměřice, fond Župní vedení NSDAP, kart. 5, situační zprávy župního vedení NSDAP za srpen 1943.

⁹³ SOA Litoměřice, fond Župní vedení NSDAP Liberec, kart. 21, měsíční zpráva zemského pracovního úřadu v Sudetech z 8. 2. 1944.

⁹⁴ SOA Litoměřice, fond Župní vedení NSDAP Liberec, kart. 21, měsíční zpráva zemského pracovního úřadu v Sudetech z 9. 3. 1944.

⁹⁵ SOA Litoměřice, fond Župní vedení NSDAP Liberec, kart. 21, měsíční zpráva zemského pracovního úřadu v Sudetech z 8. 6. 1944.

⁹⁶ Łuczak, Czesław: *Polożenie polskich robotników przymusowych w Rzeszy 1939–1945. Documenta Occupationis, t. IX, Poznań, Instytut Zachodni 1975. S. XCIV.*

⁹⁷ SOKA Česká Lípa, fond Landrát Jablonné v Podještědí, kart. 335, seznam polských zemědělských dělníků k 5. 9. 1944. Seznam viz v příloze.

Tab. 7. Vývoj počtu polských dělníků nasazených v Sudetské župě v roce 1944

Květen	1 200
K 30. 9. 1944 celkem nasazeno	49 286

Z tohoto pokusu o zmapování situace pracovního nasazení polských občanů není možno vyčíst přesné počty v jednotlivých landrátech, ale můžeme usoudit, že se v českém pohraničí nacházelo na desetitisíce zahraničních dělníků, což je rozhodně nezanedbatelný počet.

Závěrečný přehled, který se týká počtu nasazených zahraničních dělníků a válečných zajatců v obvodu vládního prezidenta Ústí nad Labem a v jednotlivých landrátech, je z 1. 6. 1943.

Tab. 8. Zahraniční dělníci a váleční zajatci ve vládním obvodu Ústí nad Labem k 1. 6. 1943⁹⁸

	Zahraniční dělníci	Váleční zajatci
Bílina	1 050	1 033
Broumov	1 255	508
Česká Lípa	2 780	718
Děčín	5 019	1 924
Dubá	2 049	243
Duchcov	359	438
Frýdlant	2 083	709
Chomutov	6 515	2 894
Jablonec nad Nisou	7 557	633
Jablonné v Podještědí	2 028	538
Litoměřice	4 000	1 000
Liberec	3 300	362
Most	2 100	476
Rumburk	394	95
Šluknov	541	203
Teplice	1 916	1 646
Trutnov	2 200	971
Ústí nad Labem	1 553	773
Varnsdorf	244	168
Vrchlabí	900	870
Celkem	47 825	16 200

⁹⁸ SOA Litoměřice, fond Vládní prezident Ústí nad Labem, kart. 229, tabulka.

Prameny

Soka Česká Lípa

– fond: AM Česká Lípa.

– fond: AM Jablonné v Podještědí.

– fond: Landrát Česká Lípa.

– fond: Landrát Jablonné v Podještědí.

– fond: ONV Jablonné v Podještědí.

SOA Litoměřice

– fond: Vládní prezident Ústí nad Labem.

– fond: Župní vedení NSDAP.

SOA Litoměřice. Inventář k pracovním úřadům.

Archiv kanceláře pro oběti nacismu ČNFB.

Literatura

Arndtová, Veronika: *Krach fašistické agrární a národnostní politiky na severní Moravě*; In: *Slezský sborník. Ročník 74. Opava 1976.*

Bartoš, Josef: *Mnichov a československé pohraničí v roce 1938. S. 5–25*; In: *Vyhnání Čechů z pohraničí 1938. Praha 1996.*

Bartoš, Josef: *Základní charakteristika východních Sudet (vládního obvodu Opava) 1938–1945*; In: *Historie okupovaného pohraničí 1938–1945. I. díl. S. 7–25. Ústí nad Labem 1998.*

Bartoš, Josef: *Okupované pohraničí a české obyvatelstvo 1938–1945. Praha 1978.*

Bartoš, Josef: *Zemědělství v okupovaném pohraničí českých zemí 1938–1945. S. 91–95*; In: *České a slovenské zemědělství v letech 2. světové války. Studie Slováckého muzea. Uherské Hradiště 1/1996.*

Boyer, Christoph: *Nationale Kontrahenten oder Partner? Studien zu den Beziehungen zwischen Tschechen und Deutschen in der Wirtschaft der ČSR (1918–1938). München 1999.*

Brandes, Detlef; Ivaničková, Edita; Pešek, Jiří (editoři): *Vynútený rozchod. Vyhnanie a vysídlenie z Československa 1938–1947 v porovnaní s Pol'skom, Mad'arskom a Juhosláviou. Bratislava 1999.*

Broszat, Martin: *Nationalsozialistische Polenpolitik 1939–1945. Schriftenreihe der Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. Stuttgart 1961.*

Broszat, Martin: *Zweihundert Jahre deutsche Polenpolitik. Frankfurt am Main 1972.*

Bubeníčková, Růžena; Kubátová, Ludmila; Malá, Irena: *Tábory utrpení a smrti. Praha 1969.*

Cesta do katastrofy. Československo-německé vztahy 1938–1947. Praha 1992.

České a slovenské zemědělství v letech 2. světové války. Studie Slováckého muzea. Uherské Hradiště 1/1996.

Českolipský deník. Ročník I/č. 163. 17. 11. 1993.

Das grosse Lexikon des Dritten Reiches. München 1985.

Dahlmann, Dittmar; Hirschfeld, Gerhard (vyd.): *Lager, Zwangsarbeit, Vertreibung und Deportation. Dimensionen der Massenverbrechen in der Sowjetunion und in Deutschland 1933 bis 1945. Essen 1999.*

Der Generalplan Ost. 1958 – Dokumentation. „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte,“. Deutsche Verlags-Anstalt. 6. Jahrgang, 3 Heft. Juli. S. 281–325. Stuttgart.

Dějiny města Ústí nad Labem. Ústí nad Labem 1995.

Dějiny Německa. Nakladatelství Lidové noviny 1995.

Documenta Occupationis. Díl V–VI. Poznań 1952–1958.

Documenta Occupationis. Díl IX. Poznań 1975.

Documenta Occupationis. Díl X. Poznań 1976.

Eichholz, Dietrich: *Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft 1939–1945. Berlin 1984.*

Enzyklopädie des Nationalsozialismus. Stuttgart 1997.

Fuhrmann, W. Rainer: *Polen. Geschichte. Politik. Wirtschaft. Hannover 1990.*

Gawłowski, Karol: *Die Sklavenarbeit der polnischen Bürger im „Dritten Reich“.* S. 115–118; In: *Spanjer, Rimco. Oudesluijs, Diète. Meijer, Johan: Zur Arbeit gezwungen. Zwangsarbeit in Deutschland 1940–1945. Bremen 1999.*

Gebel, Ralf: *„Heim ins Reich!“: Konrad Henlein und der Reichsgau Sudetenland (1938–1945). München 1999.*

Gebhart, Jan: *Migrace českého obyvatelstva v letech 1938–1939. S. 11–21*; in *Vynútený rozchod. Vyhnanie a vysídlenie z Československa 1938–1947 v porovnaní s Pol'skom, Mad'arskom a Juhosláviou. Bratislava 1999.*

Grobelný, Andělín: *Národnostní politika nacistů a český průmysl (1938–1945). Ostrava 1989.*

Herbert, Ulrich: *Geschichte der Ausländerbeschäftigung in Deutschland 1880–1980. Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter. Berlin–Bonn 1986.*

Herbert, Ulrich: *Fremdarbeiter. Politik und Praxis des „Ausländer-Einsatzes,“ in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. Dietz 1999.*

Herbert, Ulrich: *Der „Ausländereinsatz“ in der deutschen Kriegswirtschaft 1939–1945. S. 13–21*; In: *Spanjer, Rimco. Oudesluijs, Diète. Meijer, Johan: Zur Arbeit gezwungen. Zwangsarbeit in Deutschland 1940–1945. Bremen 1999.*

Herbert, Ulrich (Vyd.): *Europa und der „Reichseinsatz“.* *Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938–1945. Essen 1991.*

Historie okupovaného pohraničí 1938–1945. Díl I.–V. Ústí nad Labem 1998–2000.

Hoffman, Jaroslav: *„Mnichov a sudetoněmecký textilní průmysl,“* *Acta Universitatis Purkynianae 13, Studia historica. Ústí nad Labem 1996.*

Hoffman, Jaroslav: *Počátky začleňování sudetoněmeckého textilního průmyslu do centrálně řízeného hospodářství nacistického Německa. S. 79–117*; In: *Historie okupovaného pohraničí 1938–1945. 2 díl. Ústí nad Labem 1998.*

Kocourek, Ludomír: *Vládní obvod Ústí nad Labem 1938–1945. Základní charakteristika. S. 25–41*; In: *Historie okupovaného pohraničí 1938–1945, I. díl. Ústí nad Labem 1998.*

Kocourková, Květoslava: *Váleční zajatci v obvodu vládního prezidenta Ústí nad Labem. S. 93–142*; In: *Historie okupovaného pohraničí 1938–1945. Díl 3. Ústí nad Labem 1999.*

Kocourková, Květoslava: *Zahraniční dělníci v oblasti vládního prezidenta v Ústí nad Labem. S. 31–58*; In: *Historie okupovaného pohraničí 1938–1945. Díl 4. Ústí nad Labem 1999.*

Konečný, Zdeněk: *Pracovní nasazení válečných zajatců a obyvatel Evropy v ČSR (1938–1945). Brno 1967.*

Konečný, Zdeněk. Mainuš, František: *Pracovní nasazení Poláků v okupovaném pohraničí Československa za druhé světové války. S. 385–403*; In: *Slezský sborník. Ročník 61. Opava 1963.*

Korneck, Ingeborg: *„Fremdarbeiter/innen“ in der Landwirtschaft. Der Einsatz ausländischer Arbeitskräfte während des Zweiten Weltkrieges am Beispiel des n.ö. Weinviertels. Diplomová práce. Wien 1992.*

Lehmann, Joachim: *Zwangsarbeiter in der deutschen Landwirtschaft 1939 bis 1945. S.127–140*; In: *Europa und der „Reichseinsatz“.* *Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938–1945. Essen 1991.*

Łuczak, Czesław: *Praca przymusowa Polaków w trzeciej rzeszy. Fundacja „polsko-niemieckie pojednanie“ 1999.*

Łuczak, Czesław: *Polozenie polskich robotników przymusowych w Rzeszy 1939–1945. Documenta Occupationis, díl IX, Poznań, Instytut Zachodni 1975.*

Łuczak, Czesław: *Polnische Arbeiter im nationalsozialistischen Deutschland während des Zweiten Weltkrieges. Entwicklung und Aufgaben der polnischen Forschung. S. 90–106*; In: *Europa und der „Reichseinsatz“.* *Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938–1945. Essen 1991.*

POSTAVENÍ ČESKÝCH INTERNOVANÝCH VE VĚZNICÍCH A KÁZNICÍCH BĚHEM NACISTICKÉ OKUPACE

FRANTIŠEK VAŠEK

1. OBECNÁ ČÁST

1.1. Úvod

Hitlerovým výnosem o zřízení Protektorátu Čechy a Morava byly české země fakticky včleněny do svazku Německé říše. Kromě jiného se na ně v plném rozsahu vztahovala (zejména v kauzách politické povahy) zločinná praxe německé hitlerovské justice. V tom byl rozdíl mezi českými zeměmi a jinými nacisty okupovanými zeměmi Evropy. Represe vůči obyvatelstvu v jiných zemích se většinou neodehrávaly prostřednictvím německé justice, ale jinými teroristickými a nezákonnými způsoby.

Zevrubný rozbor podmínek věznění a otrockých prací českých vězňů v kázních, věznicích a internačních táborech ukazuje, že přes určité dílčí, okrajové rozdíly všude panovaly podobné či v podstatě stejné poměry. Všichni političtí vězni byli neslýchaným způsobem ponižováni. Mnozí bývalí němečtí nádeníci se za války díky protekční příslušnosti k NSDAP nebo jiné nacistické organizaci stali vězeňskými dozorci. Ti dávali zejména českým politickým vězňům neustále najevo, že jsou většími zločinci než sprostí vrazi či jiní kriminální vyvrhelové a recidivisté. Mezi „bachaři“ bývali též vojáci nebo esesmani přidělení k vězeňské službě po zraněních z fronty. Za své osobní osudy i za neúspěchy hitlerovské válečné mašinerie se vězňům mnohdy mstili a vylévali si na nich svůj vztek. Neustálé osobní prohlídky vězňů byly samozřejmostí.

Sebeobrana politických vězňů (kromě jejich osobní psychické odolnosti a vězeňské solidarity) byla nemyslitelná. Neměli žádnou možnost stěžovat si na nelidské zacházení. Běda tomu, kdo by se odvážil proti něčemu ozvat, protestovat nebo si i nejmírnějším způsobem na brutální chování dozorce, na ostrahu, šikanování, nedostatek zdravotní péče apod. nějak stěžovat.

V kázních i věznicích čekaly vězně za sebemenší prokázaný nebo i domnělý přestupek kruté osobní tresty. Našel-li dozorce u vězně třeba jen maličký kousek zeleniny, vězeň putoval na různě dlouhý pobyt do bunkru, kde byl zavřen v temnu a vlhku, bez přídělu ubohé vězeňské šlichty...

1.2. Trestní a soudní řízení

Po zatčení gestapem byly osoby obviněné z protinacistické činnosti soustředěny gestapem a příslušníky SS do policejních věznic a bylo proti nim vedeno vyšetřování. Soudní řízení bylo zahájeno podepsáním závěrečné zprávy vyšetřovatelem a jeho nadřízeným a jejím předáním příslušnému státnímu zastupitelství. Tím nemusel být vždy vrchní říšský zástupce u lidového soudu, ale i vrchní státní zástupce u zemského soudu (v tzv. protektorátu v Praze a Brně), zejména pokud měl případ převzít tzv. zvláštní soud (Sondergericht). Mezitím vyšetřující soudce uvalil na dotyčného vězně vazbu a byl na něj vydán zatykač (Haftbefehl), čímž soudní vazba začala.

- Luczak, Czesław: *Der „Reichsarbeitseinsatz“ der Polen im Zweiten Weltkrieg*. S. 107–114; In: *Spanjer, Rimco. Oudesluijs, Diète. Meijer, Johan: Zur Arbeit gezwungen. Zwangsarbeit in Deutschland 1940–1945*. Bremen 1999.
- Macek, Jaroslav: *K problematice dějin odtrženého pohraničí (zvláště tzv. Sudet) v letech 1938–1945*; In: *Cesta do katastrofy. Československo-německé vztahy 1938–1947*. S. 43–57. Praha 1992.
- Madajczyk, Czesław: *Die Okkupationspolitik Nazideutschlands in Polen 1939–1945*. Akademie-Verlag Berlin 1987.
- Maier, Dieter: *Arbeitseinsatz und Deportation. Die Mitwirkung der Arbeitsverwaltung bei der nationalsozialistischen Judenverfolgung in den Jahren 1938–1945*. Berlin 1994.
- Mainuš, František: *Totálně nasazení 1939–1945*. Praha 1974.
- Meier, Johan. *Oudesluijs, Diète: Sag, wann haben diese Leiden endlich mal ein Ende? Schicksale polnischer Zwangsarbeiterinnen und Zwangsarbeiter*. S. 119–132; In: *Spanjer, Rimco. Oudesluijs, Diète. Meijer, Johan: Zur Arbeit gezwungen. Zwangsarbeit in Deutschland 1940–1945*. Bremen 1999.
- Němci proti Hitlerovi. *Některá svědectví o protifašistickém hnutí Němců v letech 1933–1945*. 93. svazek edice *Svazu protifašistických bojovníků*. Praha 1961.
- Pallas, Ladislav: *K praxi tzv. volkslisty na Těšínsku (ve světle svědectví J. Koždoně)*; In: *Průmyslové oblasti 3*. S. 65–91. Ostrava 1971.
- Petzina, Dieter: *Autarkiepolitik im Dritten Reich. Der nationalsozialistische Vierjahresplan*. Stuttgart 1968.
- Pfahmann, Hans: *Fremdarbeiter und Kriegsgefangene in der deutschen Kriegswirtschaft 1939–1945*. Darmstadt 1968.
- Praher, Stefan: *Zwangsarbeit und Nationalsozialismus. Zum „Ausländereinsatz,, im Dritten Reich unter besonderer Berücksichtigung der Verhältnisse in den Reichswerken–„Hermann Göring“ Linz*. Diplomová práce. Wien 1991.
- Průmyslové oblasti 2*. Ostrava 1969.
- Průmyslové oblasti 3*. Ostrava 1971.
- Průmyslové oblasti 6*. Ostrava 1978.
- Ptáčník, Karel: *Ročník jedenadvacet*. Praha 1958.
- Radant, Hans: *Podíly německých koncernů na podnicích v Československu v letech 1938–1945*. S. 154–203; In: *Průmyslové oblasti 3*. Ostrava 1971.
- Rusiński, Wladislaw.: *Polożenie robotników polskich w czasie wojny 1939–1945 na terenie Rzeszy i „obszarów wcielonych“*. Díl I.–II. Poznań 1949–1955.
- Řeháček, Karel: *Národnostní složení obyvatelstva v Říšské župě Sudety v roce 1939*; In: *Historie okupovaného pohraničí 1938–1945*. Díl IV. S. 97–118. Ústí nad Labem 1999.
- Seeber, Eva: *Zwangsarbeiter in der faschistischen Kriegswirtschaft*. Berlin 1964.
- Sovadina, Miloslav: *Správní vývoj na Českolipsku od roku 1848 do roku 1990*. Česká Lípa 1998.
- Spanjer, Rimco; Oudesluijs, Diète; Meijer, Johan: *Zur Arbeit gezwungen. Zwangsarbeit in Deutschland 1940–1945*. Bremen 1999.
- Szilagi, Alexander: *Gesetzliche Vorschriften über den Arbeitseinsatz in der Ostmark*. Graz 1938.
- Vogelsang, T.: *Zur Entwicklung des Arbeitsdienstes*, S. 142–145; In: *Gutachten des Instituts für Zeitgeschichte*. Bd. II. Stuttgart 1966.
- Zimmermann, Volker: *Die Sudetendeutschen im NS-Staat. Politik und Stimmung der Bevölkerung im Reichsgau Sudetenland (1938–1945)*. Essen 1999.

Státní zástupce pokračoval v řízení až do svého meritorního rozhodnutí, což bylo ve velké většině podání obžaloby. Soudní jednání probíhalo před lidovým soudem nebo, pokud vrchní říšský zástupce případ předložil, před vrchním zemským soudem.

Šéf Hlavního úřadu říšské bezpečnosti (RSHA) Reinhard Heydrich byl znám jako odpůrce státního zastupitelství. Pokládal ho za zbytečný mezičlánek mezi policií a soudem, ale musel ho respektovat. Stalo se, že vrchní státní zástupce byl „vyšaltován“ a obžalobu vedl šéf hlavní úřadovny gestapa (např. při soudním řízení proti předsedovi protektorátní vlády Aloisovi Eliášovi nebo proti pražskému primátorovi dr. Otto Klapkovi). Tyto případy byly však výjimkou. Vrchní říšské státní zastupitelství v Berlíně, Bellevuestr. 15, plnilo své poslání až do konce války.

Před lidovým soudem i vrchním zemským soudem musel mít obžalovaný obhájce. Toho si mohl zvolit sám nebo mu byl přidělen ex offio. Čeští vězňové se museli obrátit na německé obhájce v protektorátu nebo výjimečně na české obhájce, kteří mohli díky svým kontaktům s kolegy v říši obstarat zaslání plné moci a zprostředkovat obhajobu. Němečtí vězni měli situaci jednodušší. Měli možnost si obhájce zajistit sami nebo za pomoci rodiny. Je třeba dodat, že před lidovým soudem a vrchním zemským soudem nemohl obhajovat každý obhájce, nýbrž jen ti, kteří byli uvedeni na zvláštním seznamu.

Po odsouzení vymáhala příslušné státní zastupitelství náklady celého trestního řízení. Za jeden den vyšetřující vazby i za káznici to bylo obvykle 1,5 říšské marky (RM) – náklady na stravování, ubytování atd. K tomu je nutno přičíst náklady na obhájce ex offio, cestovné soudců, v případě trestu smrti pak jednotný poplatek ve výši 300 RM a náklady soudního znalce, pokud v řízení vystupoval. Nezřídka se přistupovalo i k exekucím na nemovitostech.

1.3. Právní postavení českých, popř. cizích vězňů

Rozdělení cizinců podle rasově-politických principů se týkalo nuceně nasazených, v praxi se však samozřejmě promítalo i do zacházení s vězni kázní a věznic. Ve věznicích a kázních byly režimní předpisy vydávány ministerstvem justice, v oblastech v kompetenci německé policie upravoval režim Himmler.

Postavení cizozemských vězňů, popř. nuceně nasazených, určovala hierarchie v rámci nacistické rasové politiky. Existovala celá řada předpisů upravující nakládání s příslušníky určitého národa. Jedním z nejdůležitějších bylo obsáhlé tajné nařízení z prosince 1942 týkající se rizik spojených s nasazováním cizinců. Toto nařízení mělo ujasnit postavení jednotlivých národů na rasově-politickém základě. Cizinci byli na základě těchto kritérií rozdělení do čtyř skupin. Tzv. skupinu A tvořili Italové, skupinu B příslušníci germánských národů (Vlámové, Dánové, Norové, Holanďané), skupinu C negermánské národy, které byly německými spojenci nebo byly s Němci spojeny na základě kulturního a celoevropského významu (Slováci, Chorvati, Rumuni, Bulhaři, Maďaři, Španělé, Francouzi). S národy této skupiny mělo být zacházeno spravedlivě a s porozuměním, neboť v rámci budoucí Evropy měly mít své vážené místo. Do poslední skupiny, D, byly zařazeny národy negermánské – slovanské, nacházející se více či méně pod nadvládou Německé říše (protektorátní příslušníci, Srbové, Slovinci, pracovníci z pobaltských zemí, Poláci, cizí pracovní síly z Generálního gouvernementu a včleněných území a tzv. ostarbeiteři). Tvrdé zacházení s touto skupinou a nutný odstup k ní byl odůvodněn obrovskými rasovými rozdíly a politickými poměry. Výnos dále upravoval zacházení s jednotlivými skupinami v různých situacích (např. styk mezi pohlaví-

mi, udělování trvalého bydliště, preventivní opatření, rozvody, ubytování). Skupina D podléhala nejprůsňejším opatřením.¹

Tento Himmlerův výnos z konce roku 1942 se následně stal základní směrnicí pro zacházení s cizinci a pro jejich postavení, což dokládá řada pozdějších, na něj navazujících předpisů.

1.4. Tresty v kázních a věznicích

K víceletým trestům bývali obžalovaní odsouzeni obvykle kvůli tzv. přípravě velezrady či vlastizrady (Vorbereitung zum Hochverrat, Landesverrat). Pokud případ nepřevzal lidový soud, mohl uložit trest káznice či věznice též zvláštní soud.

Na rozdíl od trestu káznice bylo poměrně málo českých občanů odsouzeno německými soudy k trestu vězení. Většinou se jednalo o trest za porušení zákona o tzv. záludném jednání (Gesetz gegen heimtückische Angriffe auf Staat und Partei und zum Schutz der Parteiuniformen) z 20. 12. 1934, např. neoznámení protistátní činnosti, různé nadávky či urážky směřující proti režimu nebo nacistickým funkcionářům atp.² Tyto případy soudil zvláštní soud při německém zemském soudu. Za tento trestný čin byly tresty věznice citelnější, někdy i několik let. Výkon trestu probíhal ve věznicích po celém Německu. Zvláštní soud ukládal kromě trestů věznice či káznice i tresty smrti.

Režim ve věznicích byl o něco volnější než v kázních, velkých rozdílů však nebylo. Vězňové byli nasazováni na těžké práce uvnitř areálu věznice i mimo něj. Pracovní doba byla nelidská, jak dokládá zpráva polského vězně Bronislawa Rybaka, který byl s mnoha dalšími obyvateli své vesnice zavlčen v roce 1940 do Německa na práci. V Kielu pracoval nejprve v Kieler Werke, AG, a poté u soukromého obchodníka s uhlím. Bydlel v barácích poblíž pracoviště. Jednu světnici s ním sdílelo dalších devět osob různé národnosti (Poláci, Francouzi, Dánové a Jugoslávci). Budíček byl v 5 h ráno, snídani si každý obstaral sám. Pracovní doba trvala 10–12 hodin. Dovolenu nedostal. Hodinovou mzdu dostával ve výši 0,60 RM. Vězňové dostávali potravinové lístky a museli si vše sami kupovat. Protože jim peníze nestačily, trpěli často hladem. Po půl roce se pan Rybak pokusil o útěk, byl však četníky zadržen ve slezském městě Herby. Neměl u sebe žádné doklady, a byl proto poslán na tři měsíce do vězení v Lubliniecu, kde musel pod dozorem německých vojáků pracovat 13–15 hodin denně. Ve vězení byli fyzicky trestáni, v jedné cele bylo drženo 12 osob.³

Z výpovědi jiného Poláka, dr. Zikmunda Lise, jenž byl členem polského odboje, lze odvodit postavení českého politického vězně ve věznici na Kletschkaustraße v Breslau:⁴ „Na mne to vězení dělalo dojem vězení českého, tolik v něm bylo uvězněno Čechů. Také nečetné funkce měli Češi. Okny cel jsme několikrát viděli příjezd velkých transportů. Pochodovali tehdy kolem nádvorek, ještě v civilních šatech. Vypadali tak, jako by byli ze všech společenských vrstev. Od holičů jsme se dověděli, že jsou u nich dva druhy podzemních organizací: jednu nazývali důstojnickou, jejíž členové sedí „za Beneše“, a druhá byla komunistická, „za Stalina“. Říkali, že jsou ve Vratislavi souzeni sondergerichtetem. Měl jsem dojem, že počet rozsudků smrti nad Čechy byl mnohem větší

¹ Runderlass des RF SS u. Ch. d. Dt. Pol. vom 7. 12. 1942 (Výnos říšského vůdce SS a šéfa Německé policie z 7. 12. 1942).

² RGBl. (Říšský zákoník) 1934, I, s. 1269.

³ Tillman-Mumm, Jörg, Der „Fremdarbeitereinsatz“ in der Kieler Rüstungsindustrie 1939–1945, Kiel, Univ. M. A. 1999 (magisterská práce).

⁴ Jonca, Karol, Českoslovenští odsouzení ve vratislavských věznicích v letech 1940–1945. In: Slezský sborník 68, 1970, č. 3, s. 298.

než v našich záležitostech. Holiči nám stále vyprávěli o sto dnech, které mohou odsouzení žít po rozsudku (...) Vůči komunistickým skupinám byly sondergerichte zvláště přísné, možno říci, že zrušivé. Naši holiči patřili k těmto skupinám, a proto si nedělali iluze o osudu, který je čeká (...).“⁵

Nemáme bohužel k dispozici dostatek materiálu pro srovnání trestů, k nimž byli odsouzeni říšští Němci a protektorátní občané.⁶

1.5. Tresty smrti

Po příchodu dr. Rolanda Freislera do funkce prezidenta lidového soudu v létě 1942 se tresty smrti staly v nacistické trestní politice určujícími. Nejen jeho první senát, kterému předsedal, ale i ostatních pět ukládalo rok od roku vyšší počet absolutních trestů. Velká vlna trestů smrti, která postihovala české vězně, byla vyvolána atentátem na zastupujícího říšského protektora Reinharda Heydricha.

Lidovým soudem v Breslau (dnešní Wrocław) bylo odsouzeno k trestu smrti gilotinou více než 600 českých politických vězňů. Také v Berlíně-Plötzensee přišlo o život mnoho členů odbojového hnutí Obrana národa, ilegální struktury komunistické strany a dalších odbojových skupin. Stejně tak tomu bylo před lidovými soudy v Drážďanech, Mnichově, Frankfurtu nad Mohanem, Stuttgartu a jinde.

1.6. Internace vězňů v koncentračních táborech

Základní průlom stávajících trestních norem představovala dohoda mezi říšským ministrem spravedlnosti Otto Thierackem a říšským vůdcem SS a šéfem německé policie Heinrichem Himmlerem z 18. 9. 1942. Na základě této dohody měli být všichni židé, „cikáni“, Poláci, Rusové, Ukrajinci, Češi a „asociální“ Němci, kteří si měli odpykat trest vyšší než tři roky, vydáni do rukou SS a policie.⁷ Ti poté rozhodli o jejich dalším osudu; často byly tyto osoby zavlečeny do koncentračního tábora. Touto dohodou si SS a policie mezi sebou rozdělily soudní pravomoc nad členy výše uvedených skupin.

V některých případech gestapo internovalo obviněného do koncentračního tábora okamžitě, a zabránilo tak soudnímu řízení proti dané osobě. Deportace vězňů do koncentračního tábora představovala většinou odvetné opatření. Například po zastřelení německého policisty W. Kniesta na Kladně bylo do policejní věznice gestapa v Brně na Špilberku a poté do koncentračního tábora v Mauthausenu zavlečeno 111 rukojmí. V „Akci 17. listopad“, kdy byly uzavřeny české vysoké školy a univerzity, bylo zhruba 1200⁸ studentů uvězněno v koncentračním táboře Sachsenhausen-Oranienburg.⁹ V koncentračních táborech byly většinou tyto osoby kvůli tzv. zvláštnímu zacházení (Sonderbehandlung – souhlas s popravou bez soudního rozsudku) umučeny. Gestapo do koncentračních táborů zavíralo i nepohodlné svědky určitých událostí a individuální pachatele s cílem je umlčet.

⁵ Ve Vratislavi, Kletschkaustraße 31, nebyli Češi souzeni zvláštním soudem (Sondergericht), nýbrž senátem lidového soudu nebo vrchního zemského soudu. Ve Vratislavi to byl v roce 1944 tzv. moravský senát (podle „Moraváků“ jim souzených), což byl 4. senát lidového soudu.

⁶ Viz např. Anders-Baudish, Freia, Die verurteilte Alltagskommunikation – Heimtückefälle vor den Sondergerichten des Reichsgaues Sudetenland, In: Kolektiv, Historie okupovaného pohraničí, Ústí nad Labem 1998, sv. II, s. 169–198.

⁷ Hilberg, Raul, Die Vernichtung der Europäischen Juden, Frankfurt/Main 1999, sv. 2, s. 474n.

⁸ Srov. Pasák, Tomáš, 17. listopad 1939 a Univerzita Karlova, Praha 1997, s. 139.

⁹ V roce 1940 bylo 11 studentů převezeno ze Sachsenhausenu do Dachau, čtyři studenti z vnějšího komanda Sachsenhausenu v Gören do Osvětimi a jeden student v roce 1942 do Ravensbrücku. Srov. Pasák, T., c.d. v pozn. 8.

1.7. Životní podmínky vězňů v káznicích

Život vězňů v káznicích byl určován vězeňským řádem, který pevně předepisoval každou minutu. Den začínal budičkem, poté následovala tělesná očista, snídaně, nástup na práci atd. Vězeňský řád stanovil i tresty za provinění proti jeho nařízení. V káznicích proto existovala podobná pravidla jako v koncentračních táborech: poslušnost, disciplína a tvrdá práce.

Vězňové v káznicích, popř. ve věznicích, museli pracovat šest, někdy i sedm dní v týdnu, a to 10–11 h denně. V otázce pracovního nasazení tedy nebyl rozdíl mezi káznicí a koncentračním táborem.

V areálu káznic se sice nalézaly různé dílny jako např. truhlářství, různé zpracování kovů atd., později, od vypuknutí války, se však těžiště práce přesunulo mimo káznice. Většinou se jednalo o nádenickou práci všeho druhu, především tu nejtěžší: práce v lomech, cihelnách, na stavbě železnice, horských silnic, pozemní práce, např. na zákopech, kde existovalo nebezpečí zastřelení, odstraňování trosk, vyhrabávání nevybuchlých bomb – tehdy přišla řada českých vězňů o život. Řada vězňů musela pracovat ve zbrojním průmyslu, který byl nejvíce postižen bombardováním. Při bombardování míst, kde se nacházely káznice a věznice, utíkal dohlížející personál do protiletectvých bunkrů, zatímco vězňové se nijak chránit nemohli.

O bezpečnosti práce nemohla být řeč. Vybavení pracovním nářadím bylo žalostné. Co jinde vykonávaly stroje, museli vězňové zvládnout ručně, např. tahali vozy místo koní aj.

Těžká otrocká práce za soustavné podvýživy, špatných povětrnostních podmínek, při nedostatečném oblečení a za nelidského zacházení, bez nutné lékařské péče, patřila k největším zločinům žalářníků. Mnozí vězňové přišli při otrocké práci o život nebo o své zdraví a stali se v důsledku úrazů a podvýživy trvalými invalidy.

Výživná strava neexistovala. Vězňové dostávali jakousi bryndu, často velmi řídkou, kterou jim chrstli do misky. Brambory vězňové téměř neviděli. Denně dostávali přidělený směšně malý kousek méně hodnotného chleba, tzv. komisárku, který musel vystačit na celý den. Nemálo vězňů jej snědlo z hladu hned. Naprostá většina vězňů (především těch mladších) trpěla neustálým trýznivým hladem. Panovala všeobecná podvýživa, která měla vesměs trvalé následky: tuberkulóza, nežitý, onemocnění z nedostatku vitamínů, těžké průjmy, problémy s ledvinami, puchýře a jiné doprovodné jevy a onemocnění byly na denním pořádku. U všech vězňů došlo ke katastrofálnímu úbytku na váze. Lékařskou péči často vykonávaly nedostatečně kvalifikované síly.

Vězňové v zařízeních spadajících do kompetence ministerstva justice nesměli na rozdíl od vězňů koncentračních táborů a policejních věznic dostávat balíčky s potravinami. Tato skutečnost představovala pro vězně věznic a káznic při minimálních přidělech potravin značnou nevýhodu.

Oblečení bylo zcela nedostatečné, zvláště v zimě. Vězňové museli často nosit záplatované, páchnoucí a slabé vězeňské šaty, částečně také obnošené uniformy padlých německých vojáků. Pouze ti, kteří se díky nižším trestům dostali do komand pracujících pod dozorem mimo káznici či věznici, směli nosit obnošené, také často spravované, vyřazené armádní boty. Museli pracovat ve velké zimě nebo dokonce v mrazu, v dešti a sněhu oblečení do lehkých šatů a bez ochranných pomůcek.

Hygiena byla zcela nedostatečná, jak v menších, tak ve velkých hromadných celách. Sprchovat se vězňové směli zpočátku jednou týdně, později bylo sprchování z „úsporných důvodů“ zcela zrušeno. Vězňové, kteří spali v hromadných „sálech“ po stovkách a více,

se museli umývat v tlačnici studenou vodou z vodovodu s plechovým umyvadlem. Před záchodem, často jen jedním pro celou stovku lidí trpících často nutkavým močením či průjmem, stála celou noc dlouhá fronta. Vězně sužoval také hmyz, v posledních válečných letech zvláště vši.

1.8. Srovnání postavení německých a českých vězňů káznic

Obecně lze říci, že němečtí vězňové měli výhodnější postavení než čeští, a sice nejen kvůli již zmíněnému postavení Čechů v rámci nacistické rasové hierarchie, nýbrž často také z důvodů praktických. Většina Němců byla totiž uvězněna již před válkou a získala tak ve vězeňské hierarchii lepší postavení. Většina politických, ale i kriminálních vězňů z německých řad ovládla např. funkce tzv. kalfaktorů. Byli to vězni, „nadřizení“ ostatním vězňům na určitém úseku (tzv. Belegschaft – oddělení, kde se pracovalo, žilo). Byli zodpovědní za pořádek, zajišťovali roznášku jídla, rozdávali případné zbytky jídla (tzv. Nachkost), dbali na včasné odchod do práce atd. Postupem doby se „kalfaktory“ stávali i čeští političtí vězni, většinu však nadále tvořili Němci. Němečtí političtí vězni také zastávali jiné funkce, např. na marodkách, v knihovnách atd. Je však nutné konstatovat, že němečtí političtí vězni, kteří byli „kalfaktory“, se ve velké většině k českým vězňům chovali přátelsky a mezi oběma stranami existovala solidarita a pomoc.¹⁰

K tomu je nutno přičíst lepší možnost kontaktu se svými rodinami a často snazší dopravní spojení německých politických vězňů. Zpočátku ještě určitá možnost navštívit českého politického vězně existovala, to však bylo v průběhu války znemožněno. Čeští političtí vězňové tedy neměli návštěvy povoleny.

Kontakty s rodinou probíhaly jen prostřednictvím dopisů, které měly předepsanou délku několika řádek a jejich odesílání i přijímání bylo možné jen v dlouhých časových intervalech. Dopisy samozřejmě podléhaly cenzuře, nezřídka nebyly ani odeslány nebo doručeny. Ve většině káznic a věznic byl však i tento velmi omezený písemný styk v posledních válečných měsících zcela zakázán, takže rodiny a vězni navzájem o svých osudech vůbec nic nevěděli.

Bývalí vězňové káznic své osudy sami popsali. Existuje mnoho takových vzpomínek v rámci historických prací při ústředí Českého svazu bojovníků za svobodu a ve Státním ústředním archivu v Praze.¹¹

2. PŘÍKLAD POLICEJNÍ VĚZNICE ŘÍDÍCÍ ÚŘADOVNY GESTAPA V BRNĚ-KOUNICOVÝCH KOLEJÍCH

2.1. Vznik a organizace

Po nacistické okupaci v březnu 1939 neměli Němci mnoho možností zřídit v Brně samostatnou věznici gestapa společnou s věznicí kriminální policie. Nejprve byla k tomuto účelu používána věznice protektorátní policie v Orlí ulici 30. Na konci března 1939 byla otevřena policejní věznice na hradě Špilberku, která existovala až do předání hradu wehrmachtu

¹⁰ Název „kalfaktor“ se používal mezi vězni jen v káznicích. Čeština nemá ekvivalent.

¹¹ SÚA Praha, fond Svaz bojovníků za svobodu.

v červenci 1940. Po 17. 11. 1939 používali nacisté opuštěné studentské koleje, od poloviny prosince 1939 Sušilovy koleje a od 4. 1. 1940 také Kounicovy koleje.

V Brně byl, podobně jako v Praze, velký nedostatek míst k věznění, hlavně když byli zadrženi členové odbojové skupiny Obrana národa a ilegálních struktur komunistické strany. Brněnskému gestapu Sušilovy koleje společně s Kounicovými kolejemi nedostačovaly. Proto byla policejní věznice zřízena v budově někdejších kasáren vozatajského útvaru československé armády v ulici Pod Kaštany. Nadále přetrvala policejní věznice v budově policejního ředitelství v Orlí ulici 30, na Cejlu se nacházela menší věznice pro ženy. Koncem války bylo mnoho žen umístěno ve třetím patře bloku B v Kounicových kolejích.

Všechny policejní věznice v Brně označujeme souhrnně Kounicovy koleje, protože ty byly centrální institucí těchto věznic. Od roku 1942 tam sídlil správce věznice brněnského gestapa SS-Untersturmführer Ewald Paul a nacházela se tam registrace příchodu a odchodu vězňů všech věznic. Od roku 1941 se v moderní kuchyni Kounicových kolejí také vařilo pro všechny věznice gestapa. Existovala jednotná pravidla a také jednotná lékařská péče.

V létě 1940 byl v Brně vytvořen SS strážní prapor Čechy a Morava (SS-Wachbataillon Böhmen und Mähren) v čele s SS-Hauptsturmführerem Michaellem Kneisslem. Tento útvar střezil jak Kounicovy koleje, tak věznici Pod Kaštany a Sušilovy koleje. Skládal se z 1 000 až 1 200 mužů, kteří byli zprvu ubytováni přímo v Kounicových kolejích a poté přesídlili do bývalé školy v Lerchově ulici. Prapor se skládal z pěti rot, z nichž jedna byla v Malé pevnosti Terezín, další v Praze (v Černínském paláci) a tři roty zůstaly v Brně. Vedle strážní služby měl prapor funkci výcvikového a náhradního útvaru Waffen SS včetně SS divizí Das Reich. Jak bude uvedeno, prováděli jeho příslušníci na Moravě také popravy odsouzených nařízené tzv. stannými soudy.¹²

Brněnské věznice většinou existovaly jen přechodně. Od srpna 1944 fungovala kromě Cejlu také policejní věznice v Kounicových kolejích, která přetrvala až do 19. 4. 1945. Věznici v Sušilových kolejích převzala v roce 1941 německá kriminální policie. Policejní ředitelství v Orlí ulici 30 existovalo do května 1944 a kasárna v ulici Pod Kaštany sloužila jako policejní věznice do 24. 8. 1944.

2.2. Život vězňů

Kounicovy koleje měly podobně jako každá jiná policejní věznice vězeňský řád, který obsahoval stěžejní ustanovení o právech a povinnostech vězňů a další příkazy týkající se režimu věznice. Vznikl v roce 1940 a byl schválen a podepsán šéfem řídicí úřadovny gestapa v Brně, vládním radou a SS-Sturmbannführerem Güntherem Hermannem. V každé cele se nacházel výtah z vězeňského řádu, který byl přilepen na vnitřní část vchodových dveří. Vězňové byli omezeni na své osobní svobodě, vycházky neexistovaly. Lékařskou péči vykonával příslušník gestapa, smluvní lékař SS-Standartenführer prof. dr. Walter Marquort nebo SS-Oberscharführer Bedřich Pilný. Písemné kontakty s rodinou závisely na dobré vůli gestapa. Předání vězňů soudům nebo deportace do koncentračních táborů nebyly rodině vězně sdělovány. Většinou trvalo velmi dlouho, než rodina zjistila, že její člen, který byl předtím vězněn v Kounicových kolejích, byl odtransportován někam jinam.

Vězňové Kounicových kolejí byli nasazováni na nucenou práci. Někteří se např. účastnili velké přestavby budovy Právnické fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Veveří ulice 70,

¹² Srov. Vašek, František, Štěpánek, Zdeněk, První a druhé stanné právo na Moravě 1941–1942, Brno 2001, s. 113.

kteřá byla po adaptaci otevřena 17. 12. 1940. Vězňové postavili v zahradě Kounicových kolejí pět velkých dřevěných baráků z důvodu rozšíření kapacity věznice. Někteří pracovali na stavbě sportovního klubu SS v Brně-Žebětíně, na Vysoké škole zvěrolékařské se starali o stáje jezdeckých koní a dále o velké zahrady gestapa kolem služebny SD v Hlinkách. Přímo v budově Kounicových kolejí pracovali vězňové v krejčovně a ševcovně, obstarávali veškeré domácí a úklidové práce, práci v kuchyni, rozvoz jídla, práce na zahradě a v garážích policejní služebny.

2.3. Personál

Strážní službu vykonávalo 32 vojáků SS, z toho dva poddůstojníci – velitel a jeho zástupce. Strídání stráží probíhalo každý den ve 13 h. Vojáci byli ubytováni vlevo od vstupních dveří ve zvláštních místnostech, kde měli k dispozici 16 lůžek. Ve službě se střídali po dvou hodinách. Venku kolem kolejí byl vždy jeden strážný SS na každé straně budovy, tedy celkem čtyři, další byli po jednom rozmístěni vždy na jednom poschodí bloků A i B, od roku 1944 ještě u pěti dřevěných baráků v zahradní části Kounicových kolejí. Dva z nich střežili podzemní cely (bunkry 1 a 2).

Vedle strážní služby se vojáci SS účastnili i pátracích akcí a různých razií. Například brněnská skupina gestapa prováděla hned po nástupu Heydricha 30. 9. 1941 a v následujících dnech razie v pražských bytech. K velké pátrací akci došlo během druhého stanného práva v květnu 1942 po atentátu na Heydricha.

Velitelství praporu SS přesídlilo v roce 1943 z Brna do Prahy. V brněnských kasárnách zůstala poté jen jedna rota, která však byla o vánocích 1944 převelena na frontu. Strážní službu pak vykonávali dozorcí gestapa, kterým pomáhali tzv. Banátníci, Němci, pocházející z jugoslávského Banátu.

2.4. Násilí páchané na vězňích

Vězeň v Kounicových kolejích nebyl chráněn před násilím dozorců. Běžně docházelo k tomu, že dozorcí z řad příslušníků gestapa a stráže SS vězně mlátili a hrubě jim nadávali, ačkoli po válce lidé od gestapa vypovídali, že stráže SS vězně nesměli bít ani ponižovat, měli prohřešky jen hlásit prostřednictvím svého velitele správci věznice SS-Hauptscharführerovi Franzi Dubovi.

Až do léta 1943 nebyla okna v Kounicových kolejích zamřížována. Proto se na velmi krátkou dobu vyhlášovalo tzv. luftování, při němž byla okna na povel otevřena. Vězňové si přitom museli okamžitě sednout na podlahu, aby je neviděli strážní SS, kteří měli službu v objektu kolem kolejí. Někdy se stalo, že vězeň zvedl hlavu a strážný jej spatřil. Měl povel ihned bez vyzvání střílet. Někteří strážní se dokonce schovávali např. v průčelí budovy, u hlavního vchodu a za stromy. Jako na čekané na lovu, když spatřili nějakého vězně, okamžitě vystřelili.

Ale i po instalaci mříží měli strážní SS rozkaz použít ihned pušky a střílet na vězně, který se ukázal u větracího okénka. Otevírala se pouze horní výplň okna. Okna byla jinak zamalována bílým nátěrem z vápna, ale při západu slunce mohl některý strážný ze svého stanoviště v okně spatřit siluetu. A v tomto momentě se též střílelo. Bylo tak zastřeleno asi dvanáct osob a řada dalších zraněna. Například učitelka Milada Petřeková¹³ z Olomouce

¹³ Byla sestrou ThDr. Vladimíra Petřeka, kněze pravoslavné církve z Prahy, který pomáhal ukrýt československé parašutisty po atentátu na zastupujícího říšského protektora R. Heydricha v kostele sv. Cyrila a Metoděje. Srov. Vašek, František, Štěpánek Zdeněk, První a druhé stanné právo na Moravě 1941–1942, Brno 2001, s. 107.

byla střelena strážným do krku, a to dokonce proti platným rozkazům, v čekárně vězeňského lékaře ve zvýšeném přízemí bloku B, když bylo otevřeno okno a Milada Petřeková si brala z věšáku kabát.

Brněnské gestapo také provádělo brutální výslechy. Ve sklepě bloku B byla zřízena tzv. Leninova koupel, jejíž účel spočíval v tom, že nahý vězeň byl až po krk ponořen do vařící vody a vyslýchán. Pokud nebyli gestapáci spokojeni s výpovědí vyslýchaného, vyměnili horkou vodu za ledově studenou a pokračovali ve výslechu. Přitom „pomáhali“ vězni bitím, především po chodidlech. Dále se používala tzv. Stalinova houpačka: vězni byly svázaný ruce pod spoutanými kolena, mezi spoutanými rukama a kolena byla protažena tyč, kterou položili mezi dva stoly. Hlava vězně byla dole, nohy nahoře. V této poloze do vězně strkali a neustále ho mlátili přes chodidla. Jiní gestapáci měli další metody, přičemž nechybělo ani užití psychofarmak.

2.5. Smrt a pohřbívání

Pokud vězeň v Kounicových kolejích zemřel, gestapo jeho tělo nevydalo k pohřbení (ani v případě přirozené smrti). Tělo vězně bylo spáleno v krematoriu města Brna, popel pak převzalo gestapo, rozsypalo ho nebo odvezlo. Na brněnské gestapo vozili popel také z úřadoven gestapa v Ostravě a Olomouci.

Podle dnešního stavu bádání byl popel zemřelých a popravených rozptýlen v zahradách. Byla to pravděpodobně zahrada velké vily v Brně v Hlinkách, možná též v zahradě vily, kde v roce 1944 bydlel šéf služebny gestapa dr. Ernst Renau. Další popel byl odvážen v kufrech do Terezína a tam někde zakopán. Ke konci války byl popel zahrabán v kopcovitém terénu za Právnickou fakultou v Brně, v ulici Veverí 70. Po válce byla všechna pátrání po popelu přibližně z 800 uren bezvýsledná.

2.6. Trestní řízení

Vězeň byl držen ve vazbě na základě opatření gestapa a měl postavení výjimečné. Gestapo nepodléhalo v řízení, které vedlo, žádné kontrole správního či soudního orgánu. K jakési „legalizaci“ držení ve vazbě, pokud trvala déle než šest týdnů, sloužilo uvalení tzv. ochranné vazby (Schutzhaft). Na návrh služebny gestapa provádělo toto opatření IV. oddělení RSHA. K uvalení ochranné vazby docházelo i po uplynutí více měsíců od okamžiku zadržení gestapem. Vězni byl předložen k podpisu tiskopis obsahující prohlášení, že dotyčný bere na vědomí rozhodnutí, jímž je vzat do ochranné vazby. Tím byla provedena legalizace do doby, než vyšetřující soudce uvalil soudní vazbu. Vězeň byl ve fázi vyšetřování vyslýchán soudci lidového soudu dr. Wallerem, dr. Weberem a dr. Rupprechtem v budově gestapa ve Veverí ulici. Po vydání zatykače byl vězeň deportován do věznice v Breslau (dnešní Wrocław). Do roku 1942 čekalo mnoho těchto vězňů na transport do Breslau také ve věznici na Mírově. Z Ostravy odcházeli vězňové do Breslau přímo.

V Breslau byli vězňové umístěni do věznice na Kletschkaustraße 31, kde čekali na hlavní líčení. To se konalo zpravidla před 4. senátem lidového soudu (tzv. moravský senát). Více než 600 osob zde bylo odsouzeno k trestu smrti a hned v Breslau gilotinou popraveno. Ti, kteří byli odsouzeni k trestům káznice, odcházeli do různých káznic, např. do Gross Strehlitz, Brieg, Wohlau, Bayreuth, Stein aj. K odsouzení k trestu věznice docházelo jen výjimečně.

2.7. Popravy v Kounicových kolejích

Vojáci SS prováděli v Kounicových kolejích kromě strážní služby během prvního a druhého stanného práva také popravy. Ostatní zde uskutečněné popravy uskutečnili příslušníci gestapa. Na každého odsouzence střílelo osm esesmanů,¹⁴ ránu z milosti dával velitel exekučního komanda. Dále byly exekuce vykonávány pověšením. Během prvního stanného práva bylo v období 28. 9. až 19. 11. 1941 v samotných Kounicových kolejích popraveno 142 osob.¹⁵ V této době bylo v Brně odsouzeno k trestu smrti několik parašutistů ze Sovětského svazu a řada jejich podporovatelů. Heydrich nařídil, aby byl rozsudek vykonán v koncentračním táboře v Mauthausenu.¹⁶ Zjevně se obával, že by kvůli této masové vraždě (jednalo se zhruba o 70 osob) v objektu Kounicových kolejí mohlo dojít mezi brněnským obyvatelstvem k nepokojům.

Během druhého stanného práva, které bylo vyhlášeno po atentátu na Heydricha, bylo mezi 29. 5. a 3. 7. 1942 stanným soudem v Brně odsouzeno k trestu smrti a v Kounicových kolejích pak popraveno 395 osob.

Mimořádná situace nastala počátkem roku 1945. Kounicovy koleje byly stejně jako ostatní policejní věznice na Moravě přeplněny, bylo v nich internováno přes 1 000 osob. Většina koncentračních táborů a také některé soudní věznice a káznice (např. Breslau) už vězně z policejních věznic nepřijímaly. Byly velké potíže v dopravě. Z východu proudili uprchlíci, mezi nimi docházeli evakuovaní příslušníci gestapa. Za této situace gestapo přikročilo k mimořádným opatřením.

Především tzv. nebezpeční vězni – podle mínění vedoucích gestapa v Brně ti, kteří by nacistickými soudy byli odsouzeni k trestu smrti – byli postupně od 9. 1. 1945 podrobováni tzv. zvláštnímu zacházení (Sonderbehandlung), popravě bez soudního rozsudku. Vězně určené k popravě vybírali vedoucí referátů služebny a schvaloval je šéf služebny, vrchní vládní a kriminální rada SS-Obersturmbannführer Max Rausch. Ten si výběr dal obvykle dálnopisně potvrdit šéfem bezpečnostní policie a SD SS-Oberführerem dr. Erwinem Weinmannem v Praze, který si rozhodnutí ještě dal stvrdit SS-Obergruppenführerem K. H. Frankem v jeho funkci vyššího vedoucího SS a policie.

K popravám docházelo vždy dopoledne na dvorečku mezi stěnou bloku A a sálem, na tzv. „písečku“. Seznamy popravených se bohužel nedochovaly. Srovnáme-li počet spálených těl v brněnském krematoriu se svědeckými výpověďmi, bylo celkem usmrceno asi 120 osob.¹⁷ Je třeba dodat, že střílení do týla, jímž byly popravy vykonávány, směli provádět jen důstojníci SS a SD.

2.8. Deportace do koncentračních táborů a vyklízení věznice

Na základě výnosu zastupujícího říšského protektora Reinharda Heydricha bylo 28. září 1941 vyhlášeno stanné právo. Stanný soud mohl rozhodnout o trestu smrti, předání gestapu nebo zproštění souzeného. Heydrich později nařídil, aby „vydání gestapu“ bylo provedeno předáním vězně do koncentračního tábora Mauthausen. Neznáme přesný počet odsouzených brněnským stanným soudem, jednalo se však o mnoho stovek, odhadem až 800 osob, které pak byly v Mauthausenu zavražděny.

¹⁴ Srov. Vašek, František, Štěpánek, Zdeněk, *První a druhé stanné právo na Moravě 1941–1942*, Brno 2001, s. 113.

¹⁵ *Tamtéž*, s. 58.

¹⁶ *Tamtéž*, s. 56n.

¹⁷ Nejmladší byl desetiletý Miloš Prudil.

Dalším opatřením brněnského gestapa z ledna 1945 byl velký transport vězňů v počtu 833 osob. Tento transport přijel 26. 1. 1945 do koncentračního tábora Flossenbürg. Mnoho vězňů bylo hned po příjezdu podrobena tzv. „zvláštnímu zacházení“ a bez selekce zavražděno.

V noci z 6. na 7. 4. 1945 byl brněnským gestapem zorganizován transport vězňů, který je znám pod nepřesným označením KL3. V tomto transportu bylo 235 žen a mužů, především vězňů z Kounicových kolejí, ale také několik vězňů z gestapa v Jihlavě. Koncentrační tábor Mauthausen byl tehdy již přeplněn. Velitel tábora, SS-Standartenführer Franz Ziereis, proto nechtěl transport přijmout. Až po telefonickém hovoru s brněnským gestapem souhlasil pod podmínkou, že členové transportu budou zahubeni formou „zvláštního zacházení“.

Po příjezdu byli všichni němečtí vězňové vyzváni táborovým vedením, aby se přihlásili. Z řady vystoupil jediný, Franz Arnold z Vídně, a byl okamžitě odveden. Válku přežil a stal se poté důležitým svědkem tohoto transportu. Všichni Češi, mezi nimi dívky sotva odrostlé, byli v Mauthausenu zavražděni.

Existuje několik nejasností, např. kdo nakonec „zvláštní zacházení“ s 234 vězni z Kounicových kolejí nařídil a kdy přesně byli zavražděni. Po válce stanul před mimořádným lidovým soudem v Brně někdejší velitel IV. oddělení bezpečnostní policie, tj. gestapa, vládní rada SS-Sturmbannführer Hans Kraus, protože byl podezřelý z vydání souhlasu se „zvláštním zacházením“ s těmito vězni. Ukázalo se však, že v té době byl v Brně osobně K. H. Frank, který jako jediný směl „zvláštní zacházení“ schvalovat. Je možné, že k zavraždění 234 českých vězňů došlo až na základě jeho souhlasu.¹⁸

Kritická situace v Kounicových kolejích skončila na jaře 1945 dvěma velkými transporty vězňů do náhradního prostoru v pracovní-výchovném táboře v Mirošově.¹⁹ Poslední z obou transportů opustil Brno 17. 4. 1945. V následujících dnech do 19. dubna byli z Kounicových kolejí poslední vězňové propuštěni a gestapo „Kouničky“ opustilo.

Seznam pramenů a literatury

SÚA Praha, fond Svaz bojovníků za svobodu.

Anders-Baudish, Freia, *Die verurteilte Alltagskommunikation – Heimtückefälle vor den*

Sondergerichten des Reichsgaues Sudetenland, In: *Kolektiv, Historie okupovaného pohraničí,*

Ústí nad Labem 1998, sv. II, s. 169–198.

Hilberg, Raul, *Die Vernichtung der Europäischen Juden*, Frankfurt/Main 1999, sv. 2.

Jonca, Karol, *Českoslovenští odsouzení ve vratlavských věznicích v letech 1940–1945*. In: *Slezský sborník 68*, 1970.

Nedbálek, František, *Transport „KL 3“ Brno – Mauthausen*, In: *Morava v boji proti fašismu, II*, vyd. Moravské zemské muzeum, Brno 1990.

Pasák, Tomáš, *17. listopad 1939 a Univerzita Karlova*, Praha 1997.

Tillman-Mumm, Jörg, *Der „Fremdarbeitereinsatz“ in der Kieler Rüstungsindustrie 1939–1945*, Kiel, Univ. M. A. 1999 (magisterská práce).

Vašek, František, Štěpánek, Zdeněk, *První a druhé stanné právo na Moravě 1941–1942*, Brno 2001.

Vzpomínáme na Mirošov, red. Gregor, Jaroslav, Brno 1946.

¹⁸ K tomuto tématu existuje v literatuře jediná ucelená práce, od Františka Nedbálka, publikovaná pod názvem *Transport „KL 3“ Brno – Mauthausen* ve sborníku *Morava v boji proti fašismu, II*, vyd. Moravské zemské muzeum, Brno 1990. Nedbálek ve své práci uvádí počet zavražděných osob 213, číslo 235 je uvedeno v rozsudku Zemského soudu v Hagen z 24. 7. 1970, č. 11, vyneseném nad vedoucím krematoria a plynové komory v Mauthausenu SS-Hauptscharführerem Martinem Rothem.

¹⁹ Srov. *Vzpomínáme na Mirošov*, red. Gregor, Jaroslav, Brno 1946.

ŽIVOTNÍ PODMÍNKY V NACISTICKÝCH VĚZNICÍCH NA ČESKÉM ÚZEMÍ

PAVLA PLACHÁ – VĚRA ZEMANOVÁ

Následující studie chce podat stručný přehled životních podmínek ve vybraných věznicích na českém území během 2. světové války. Zvláštní pozornost byla při jejím vzniku věnována otročké práci, kterou byli vězňové často během své internace nuceni vykonávat.

Souhrnně se tématu nacistických věznic věnoval ve svých pracích František Nedbálek. Jeho dílo poskytuje k uvedenému tématu základní informace. Jinak lze konstatovat, že literatury, která by se podrobněji zabývala životními podmínkami v těchto zařízeních, není mnoho. Historikové věnovali pozornost především věznicím v Praze na Pankráci, k dispozici je studie o věznicích na Mírově. Cenným a nezanedbatelným zdrojem informací jsou proto vzpomínky bývalých vězňů, ať už byly publikovány, nebo jsou uloženy v archivních sbírkách.

K důvodům, proč nebylo možno zpracovat uvedené téma detailněji, patří vedle nepříliš rozsáhlé literární i pramenné základny i účel práce a časové omezení, v němž studie vznikla.

Pod pojmem věznice jsou zahrnuty všechny druhy vyšetřovacích a trestních institucí zřizovaných nacistickými policejními úřady a justicí. Na území ČSR zřizovali nacisté následující věznice:

- věznice tzv. Einsatzgruppen a Einsatzstellen, které vznikaly v rámci existujících věznic bezpečnostních a justičních československých orgánů;
- věznice gestapa, jichž bylo nejvíce;
- věznice zemských (krajských) soudů (Landesgericht), které byly mnohdy slučovány s věznicemi gestapa;
- trestnice (Strafgefängnis);
- provizorní věznice tzv. Jagdkommand a ZbV Kommand (komanda pro zvláštní účely) zřizované v rámci akce Sicherheitsmaßnahmen pro stíhání parašutistů, partyzánů a jejich pomocníků.

Jako věznice využívalo gestapo jednak sklepní prostory svých služeben, dále pro svou potřebu zčásti zabíralo věznice protektorátních okresních soudů, samostatné budovy sloužící do té doby jiným účelům, stavělo nové dřevěné „baráky“ atd. Na území okupovaného pohraničí a tzv. protektorátu existovalo přibližně 79 věznic. Nejvíce jich bylo umístěno v okupovaném pohraničí.¹

Ve většině věznic provádělo gestapo zostřené výslechy, které z převážné většiny končily zmrzačením vězňů, někdy i smrtí. Některé věznice navíc sloužily jako popraviště. Popel zemřelých nebo popravených nebyl pozůstalým vydáván a zůstával deponován v krematoriu. Vězňové, kteří pobyt ve věznicích přežili, byli po určité době převáženi do internačních táborů.

Do věznic byli vsazováni muži, ženy i mladiství, ve výjimečných případech i děti. Podle říšského zákoníku mladiství do věznic nepatřili, gestapo však v praxi tento zákon ignorovalo

¹ Nedbálek, F., *Místa utrpení a vzdoru*, Praha 1984, s. 7.

a na základě rozsudků tzv. Sonderbehandlung přistupovalo i k popravám mladistvých. Příslušníci slovanských národů byli nacistickou ideologií považováni za podřadnou rasu a z toho titulu s nimi bylo zacházeno.² Vězni byli nasazováni na práci uvnitř věznic i mimo ni. V souladu s trestní politikou byly ukládány většinou tresty nejvyšší (tresty smrti).

Strafgefängnis Mírov

Věznice na hradě Mírov (Mürau) v obvodu landrátu Zábřeh na severní Moravě patřila od konce roku 1938 do roku 1945 k největším nacistickým vězením v okupovaném pohraničí. Touto věznicí prošly hlavně od konce roku 1939 tisíce politických vězňů. Plnila specifické poslání – pro většinu vězňů, kteří byli propuštěni z vyšetřování u gestapa, byla jen krátkou přestupní stanicí na cestě k soudnímu řízení, většinou do Wrocławu (něm. Breslau). V tomto směru se tedy Mírov odlišoval od jiných věznic, jako byly např. brněnské Kounicovy koleje či věznice v Olomouci a Šumperku. Zároveň se na Mírově několikrát změnila i celková skladba vězňů. Od roku 1942 sem byli soustředováni slovanští vězni (hlavně Češi a Poláci) z ostatních věznic a káznic nemocní tuberkulózou.

V prvních letech nacistické okupace byly na Mírově tři hlavní skupiny vězňů. Kromě malé skupiny trestanců, kteří zde zůstali z doby trestnice pro nemocné vězně z období před Mnichovem, byli od února 1939 umísťováni na Mírov i trestanci s menšími hospodářskými, majetkovými a v malé míře i politickými delikty (za protinacistické výroky, urážky německé říše a jejich představitelů, odpírání práce, atd.). Zpočátku se jednalo hlavně o odsouzené z východního okupovaného pohraničí, potom i z jiných oblastí. Nejdůležitější a nejpočetnější skupinou se však postupně stali političtí vězňové. Naprostá většina z nich byli Češi z protektorátní a obsazené pohraniční části Moravy, v malé míře zde byli zastoupeni i Němci, příslušníci jiných národností a Židé.

První skupina vězňů nakažených tuberkulózou, polský transport, byla na Mírově zaregistrována 15. 9. 1942. Následně byli dosavadní vězni a vyšetřovanci přesouváni do jiných nacistických věznic. Celkem bylo do mírovské věznice v letech 1942–1945 posláno kolem 2 000 nemocných.

V letech 1939–1942 byli tzv. vyšetřovanci (vězeňské zařízení se nazývalo též Untersuchungshaftanstalt, Haftgefängnis, Durchgangsgefängnis) umísťováni ve věznicích odděleně. Nesměli pracovat venku a měli zakázány jakékoli návštěvy a balíčky z domova. Oproti tomu trestanci byli každý den naháněni na práce do dílen i venkovních komand. Vězňové byli umísťováni ve velkých celách, které byly i v létě chladné a v zimě zcela promrzlé. V případě trestu byli zavíráni na samoty (do tzv. kobek), kde bývali ponecháni i dva dny o hladu. Na toto oddělení byli umísťováni i mladiství do 21 let. Většina dozorců pocházela z řad sudetských Němců a z národnostně smíšených manželství. Nebyli však o nic méně surovější než ostatní.

V souladu s nacistickou politikou neměla být nakaženým tuberkulózou poskytována zvýšená péče. Naopak – naživu jich mělo zůstat co nejméně a tak s nimi bylo i zacházeno. To dokazuje i počet zemřelých (asi 666 lidí). Navíc odtud bylo posláno i několik transportů do vyhlazovacích táborů. I ti, kteří měli být po odpykání trestu propuštěni, byli napřed předáváni do rukou příslušné složky gestapa.

² Bubeníčková, R. – Kubátová, L. – Malá, I., *Tábory utrpení a smrti*, Praha 1969, s. 72.

Zdravotní péče na jednotlivých odděleních mírovské věznice byla zcela nedostatečná. O nemocné nebylo vlastně vůbec postaráno. O uznání stavu nemocného nerozhodoval lékař, nýbrž dozorce.

Mírovští vězňové pracovali jak uvnitř věznice, tak mimo ni. Pracovní komanda byla posílána především na těžké práce do okolních lesů a lomů, na zemědělské práce, např. na velkostatek v Žadlovicích, na stavební a pomocné práce v mohelnických průmyslových závodech, hlavně v továrně Siemens-Schuckert Werke. Některá komanda se denně vracela zpět do věznice, jiná zůstávala na pracovišti celý týden.

Velmi těžce nemocní pacienti byli zařazováni na práci do kartáčnické dílny v prostorách věznice. Jedno oddělení věznice, kde byly prováděny sedlářské práce pro armádu, se vyznačovalo zvláštní krutostí ze strany dozorců. Pracovat zde museli i vězni s velkými horečkami, kteří nebyli v průběhu dne pouštěni vůbec na záchod.

Vůbec nejhorším oddělením byly tkalcovské dílny umístěné v podzemí, prakticky ihned vedle márnice. V šeru, zimě a vlhku zde pracovali nejvážněji nemocní vězni s otevřenou tuberkulózou.

Vězňové mezi sebou nesměli mluvit. Jako trest za porušení zákazu jim hrozila samotka, po níž následovala už jen smrt. K vyšším výkonům byli vězňové běžně poháněni bitím a kopáním.

Cely byly velké a pro mnoho trestanců, s nahuštěnými postelemi. V zimě se nevytápěly, takže se vězni ráno probouzeli s omrzlýma rukama.

Jedním z prostředků likvidace vězňů byl i hlad. Kalorická hodnota denní vězeňské stravy se pohybovala mezi 1 200–1 500 kaloriemi. Balíček z domova byl povolen přibližně jednou za dva měsíce pouze pracujícím vězňům, a navíc jen za nadměrné pracovní výkony. Tyto balíčky dozorcí soustavně vykrádali.

Tvrdá práce, při níž se musela splnit denní norma, měla katastrofální následky pro zdraví vězňů. Byla v podstatě prostředkem jejich likvidace.

Během války prošlo mírovskou věznicí cca 5 000 lidí, z toho nejméně 3 500 vězňů a vyšetřovanců politických. Téměř dvacet procent z celkového počtu politických vězňů a třetina tuberkulózních vězňů v letech 1942–1945 zemřela přímo na Mírově. Řada dalších byla po odsouzení popravena či umučena v ostatních nacistických věznicích a táborech.³

Jeden z bývalých vězňů vzpomíná na Mírov následovně: „*Stav vězňů byl špatný už proto, že jsme byli všichni nemocní, jedni byli upoutáni na lůžko, ti měli malou naději na přežití, druhí se mohli pohybovat, chodit a pro ně dělala správa věznice různé pracovní nabídky. Chodit na komando na práci do lesa. Hezká věc se přihlásit, ale co nemoc? Bude výhodnější nic nedělat, ležet a odpočívat, anebo za tuto práci v lese dostat o malý krajíček chleba s kouskem salámu navíc, a jednu cigaretu (...)*“⁴

³ Bartoš, J., *Nacistická věznice Mírov*, in: *Tereziňské listy* 13/1984, s. 3–7.

⁴ SÚA Praha, *fond Svaz bojovníků za svobodu, vzpomínka Václava Kubáta*, č. 1791.

Praha-Petschkův palác

Praha se po okupaci Československa stala hlavním sídlem nacistického aparátu na našem území. V opuštěném bankovním domě v Petschkově paláci v Bredovské ulici (dnes ul. Politických vězňů) bylo zřízeno sídlo pražského gestapa.

V podzemí tohoto paláce zřídili nacisté výslechové místnosti. Docházelo tam k tvrdým výslechům a mučení příslušníků odboje, kteří byli násilím donucováni k přiznání. K výslechovým metodám patřilo fyzické i psychické mučení: ponižující nadávky, kopance a jiné specifické postupy. K těm nejhorším patřily konfrontace, při nichž byli v jedné místnosti střídavě mláceni dva vězňové. Řada vězňů byla po výslechu odvečena zpět do své cely nejčastěji se zraněním břicha či zlomeninami a v bezvědomí. Všechny metody a postupy výslechů jsou dostatečně podrobně popsány a zaznamenány v tištěných i nepublikovaných vzpomínkách bývalých vězňů.⁵

Vzpomínky vězňů z pražské „Pečkárny“

„*Posadí vás na židli, na druhou židli položíte vyzuté nohy, ruce dostanou pouta a ústa ručníc. Pak vzali cokoli a po šlapkách. To je strašná bolest, jako by vás bili po mozku. Pak šlapky zmrtvějí, krev se do nich nemůže vlít zpátky, už se neobujete a chodíte jako po peřinách, necítíte, že jdete. Pak, když jsem byl převezen do Jihlavy a šel jsem na výslech, tak sestra z vedlejší cely, protože Vošmík nás dostal vlastně celou skupinu, nikdy neslyšela žádný kroky, když volali Hala. Ještě tam jsem se nemohl vobout a chodil jsem bosý. Když si u toho výslechu kouřili, tak koncem cigarety připalovali nosní sliznice.*“⁶

„*Na zatčeného dýchla po jeho příchodu do Petschkova paláce atmosféra hrůzy a číhajícího nebezpečí. Proslulým se stal suterén paláce, tzv. „ponorka“ nebo „modlitebna“. Šlo o tři místnosti, kde se odehrávaly výslechy i návštěvy vězňů, kde se sepisovaly protokoly, byla podávána svědeckví a výpovědi, kde docházelo ke konfrontacím a neustálému ponižování vyšetřovaných nadávkami a řevem. Fyzické tresty (dřepy) a napadání (kopance) byly pravidelnou součástí výslechů. Po zadržení byli vězňové od sebe odlišeni barevnými páskami na rukávech, každá barva znamenala příslušnost vězně k nacisty vymezené kategorii: komunismus, špionáž, sabotáž, nedovolené nošení zbraně, poslech cizího rozhlasu atp.*“⁷

Praha-Pankrác

Byl-li někdo zatčen německou kriminální policií nebo gestapem, byl dopraven buď na německé soudní oddělení věznice na Pankráci („Deutsche Untersuchungshaftanstalt“), nebo přímo do některého koncentračního tábora. Zatčení, kteří byli dopraveni na Pankrác, byli vyšetřováni a poté stanuli před zemským soudem (Landesgericht) nebo zvláštním soudem (Sondergericht) se sídlem na nábreží u Klárova ve Strakově akademii. Odsouzení k trestu smrti byli zpočátku z Prahy odváženi k vykonání rozsudku do soudní věznice v Drážďanech. Tuto pro nacisty nepohodlnou a nákladnou praxi však říšský ministr spravedlnosti „zjed-

⁵ Hlaváček, J. – Kaucký, T., *Ve spárech nacismu. Památník protifašistického boje – Praha-Pankrác*, Praha 1985, s. 16n.

⁶ *Tamtéž*, s. 59.

⁷ SÚA Praha, *fond Svaz bojovníků za svobodu, vzpomínka Ilji Barta*, č. 1948.

nodušil“ svým výnosem z 15. 4. 1943 o zřízení popravni místnosti i zařízení k vykonávání poprav setnutím přímo na Pankráci.

Rozlehlá budova věznice krajského trestního soudu na Pankráci byla gestapem zabrána ihned po okupaci, 16. 3. 1939. Věznici gestapa prošly do 5. 5. 1945 tisíce vězňů.

Zatýkáni, mučení a popravování byli vězňové jak za aktivní účast na akcích proti okupantům, tak za méně důležité prohřešky, jako např. zatajení nepatrného množství mouky, držení lovecké pušky, poslech zahraničního rozhlasu atp.

Popravy se na Pankráci vykonávaly v období od 5. 4. 1943 do 26. 4. 1945. Celkem bylo v tzv. „sekyrárně“ popraveno 1079 lidí. Více než 100 vězňů zemřelo přímo v prostorách věznice. Oběti byly spalovány ve strašnickém krematoriu. Motáky a vzpomínky vězňů, ale i výpovědi pomocníků pankráckého kata Aloise Weisse, bývalých justičních lékařů MUDr. Reima a MUDr. Navary, pankráckého dozorce Františka Guba či topičů strašnického krematoria dostatečně dokumentují hrůzy, k nimž v pankrácké věznici v letech 1939–1945 docházelo.⁸

Den začínal pro vězně budíčkem v půl páté ráno. Poté musel každý v pozoru před dveřmi cely hlásit „gzunt“ (gesund), zdravý. Následoval úklid temné, vlhké a zatuchlé cely.

Po snídani, šálku černé „bryndy“ bez cukru a malým bochníčkem chleba na celý den, následovala tzv. ranní půlhodinka. Na povel píšely odcházeli vězňové v rozestupu 1,5 m na dvůr věznice, kde pod dozorem gestapa pochodovali ve dvou kruzích. V menším kruhu nemocní se svolením vězeňského lékaře, ve větším ostatní. Platil zákaz mluvení, trestán však byl i pouhý oční kontakt se spoluvězni. Dohlížející příslušníci gestapa záměrně naháněli vězňům strach nabíjením svých zbraní před jejich očima. Vězně včetně nemocných nutili ke klusu. Ti se pak vraceli do chladných cel zpocení, což u řady z nich vedlo ke zhoršení zdravotního stavu, často k zápalu plic. Ženy na ranní půlhodinky nechodily.

Zbytek dne strávili vězňové v cele. Někdy byli zaměstnáni lepením sáčků. K obědu dostali polévku a brambory, v neděli trochu guláše z konzervy. Strava byla nedostačující, vězňové trpěli hladem. Přes den bylo zakázáno spát. K lehnutí na postel během dne musel mít vězeň zvláštní povolení. Někteří z vězňů měli po celou dobu na ruku pouta.

Hygienické podmínky nejlépe charakterizuje skutečnost, že se vězňové umývali ve vodě ze záchodu, který stál v rohu cely. Po každém jídle v něm umývali i své nádoby. Z nedostatku tekutin záchodovou vodu i pili. Koupání probíhalo jednou za tři týdny v rychlosti v koupelně ve sklepě věznice hromadně po 20–30 mužích. Z pravidelného holení odcházeli mnozí se zakrvácenou tváří, neboť jedna žiletka, občas „přibroušená“ o plechový hrnec, musela stačit na stovku vězňů.

Vězňové byli zcela izolováni od vnějšího světa. Rodina často celé týdny netušila, kde zadržený pobývá, nebo jestli vůbec žije. Dopisy zůstávaly ležet dlouhou dobu na gestapu a byly podrobovány cenzuře. Na mučivé výslechy byli vězňové odváženi do Petschkova paláce.⁹

Někteří z bývalých pankráckých vězňů potvrdili, že byli nuceni k práci. Kromě úklidových, kuchyňských a drobných prací na cele (navlékání sponek do vlasů na papírky, lepení sáčků, třídění šroubků či matiček) se jednalo o práci v kartonáži, pro niž v komplexu vězeň-

⁸ Hlaváček, J. – Kaucký, T., *Ve spárech nacismu. Památník protifašistického boje – Praha-Pankrác*, Praha 1985, s. 18.

⁹ Macht, A., *Pankrác – Terezín-Malá pevnost*, Praha 1946.

ských budov existovaly pracovní dílny. Řezal se zde papír a lepily se krabice. Vězeňkyně se zmiňují také o loupání slídy na tenké plátky. Dále je zaznamenána práce na soustruhu a rozebírání leteckých součástek.¹⁰

Vzpomínka pankráckého vězně

„Snad ze všech ponížení, které jsem kdy poznal na gestapu, toto otrocké stání s obličejem přitisknutým ke zdi, se mi zdá jedním z nejstrašnějších. Ne svou krutostí – tito páni znali celou škálu zvířecích, neuvěřitelných, fantastických krutostí, všechny odstíny drásání a boření lidského těla –, ale úplným deklasováním a degradací lidské bytosti hluboko pod úroveň dobytčete. Dobytče, přivázané ke žlabu, je přivázáno proto, aby žralo, má volnost pohybu, hlavy, možnost se volně otáčet, možnost bučet a žrát, pít, válet se po slámě atd. Ale člověk, homo sapiens dvacátého století, musí stát v otrocké nehybnosti jako kámen, s očima přišpendlenými na zed', se zdeptanou vůlí – a za sebemenší pohyb, ohlédnutí či zašeptání se na něho sype liják urážek, kopanců a ran. A nejobludnější na tom gestapáckém stání u zdi bylo, že to nebyl náhodný trest, ale všeobecně zavedená norma, platná bez výjimky. Tím momentem, kterým jsi překročil práh gestapa, ztratil jsi právo kdekoliv mimo vězeňskou celu hledět do místnosti, ve které jsi se ocitl, vždy automaticky jsi se musel zarýt nosem do zdi a stát tam bez hnutí tak dlouho, dokud nepřišel další rozkaz.“¹¹

V následujících věznicích byly podmínky internace srovnatelné s uvedenými příklady nacistických věznic.

Ze vzpomínky vězně ostravské věznice

Emanuel Šindel byl internován ve věznici policejního ředitelství se skupinou vězňů zatčených v létě 1939. Byli tam dovezeni z provizorního vězení v bývalé továrně, kde spali první týden napěchováni vedle sebe na holé cementové podlaze, poté na slámě. Jídlo jim dováželi v kotlích z věznice krajského soudu. Byli pod dozorem SS, dozorcí je fyzicky napadali (fac-kami). Nejhůře bylo zacházeno s Židy (trestné cviky, plazení po břiše, poskakování v dřep, bití, kopance). 16. 9. 1939 prorazil liják střechu továrny, proto byli převezeni do věznic: část do věznice krajského soudu, část do policejní věznice. V policejní věznici byli těsně napěchováni do tří cel (21 lidí v jedné cele). Lepší jídlo dostávali jen za denní příplatek 15 K. Spali na zemi bez slámníku a bez pokrývek, slámu a pokrývky dostali až po týdně. Návštěvy nebyly povoleny.¹²

Ze vzpomínek na věznici gestapa v Jihlavě

Ve věznici bylo s vězni krutě nakládáno (bití, kopance, záhlavce, dokud byl dotčený schopen odpovídat). Každý den někoho přivedli a jiného odvedli. V celách byli nasazeni špióni, kteří je přemlouvali, aby se přiznali. Po uvěznění zůstali vězňové bez možnosti podat svým blízkým zprávu, zda jsou naživu. Když manželka požádala o návštěvu, byla jí pod dozorem povolena. Jejich prádlo bylo zavšíváno a kvůli mlácení dozorcí samá krev. Z věznice bylo

¹⁰ Informace byly získány z osobních výpovědí, které Kanceláři pro oběti nacismu ČNFB zaslali žadatelé o odškodnění za nucené nasazení, věznění a jiné nacistické bezpráví spáchané během 2. světové války.

¹¹ SÚA Praha, fond Svaz bojovníků za svobodu, vzpomínka Ilji Barta, č. 1948.

¹² Tamtéž, vzpomínka Emanuela Šindela, č. 1380.

vypraveno komando na polní práce na německé statky (na jeden statek po 12 věznicích). Alois Topinka byl zaměstnán na statku zdravotního rady Brucknera u Moravských Budějovic jako topič. Při práci byli vězni přísně střeženi a označeni nápisem Zuchthaus (káznice); komanda byla na statcích ponechána i po skončení polních prací.¹³

Během výkonu trestu byli někteří vězňové nasazováni na práci k dřevařské firmě Offenböck. V letech 1942–1943 pracovalo pro tento podnik asi 60 vězňů. Zpracovávali zde špalíky určené pro pohon automobilů na dřevoplyn. Zaznamenána je též práce v lomu.

Těsně před koncem války byli vězňové využíváni na budování zátarasů před blížící se frontou.¹⁴

Otrockou práci vězňů se opakovaně uvnitř internačních prostorů i mimo ně podařilo doložit především v následujících věznicích na českém území:

- Česká Lípa – práce v zahradnictví;
- Hradec Králové – práce v továrně na výrobu leteckých motorů, práce na cele (výroba maskovacích sítí);
- Cheb – vyklízení sklepů, stěhování nábytku, skládání uhlí v pivovaru, polní práce;
- Jičín – zahradnické práce, práce na cele (lepení rákosových bačkor);
- Klatovy – zemědělské práce (vybírání brambor), práce na silnici (překopávání silnice, výroba šterku, rozbíjení balvanů palicí), úklidové práce ve městě, kopání kanalizace, nádenické práce v budově gestapa;
- Liberec – přiřívání pásků na pérka od sluchátek pro německou armádu, práce ve skladech železa;
- Litoměřice – stavební práce na silnici, pletení maskovacích sítí pro wehrmacht (ženy), práce v hadrárně (třídění textilu a papíru), v prostorách věznice se vyráběly rohože a čistily boty;
- Most – práce v kamenolomu, úklidové práce v okolních továrnách, práce v továrně na obvazy;
- Nový Jičín – práce pro firmu Tonak (zpracovávání kůže na výrobu oděvů);
- Olomouc – práce v lese (kácení stromů pro truhlářskou dílnu), práce na cele (lepení obálek);
- Opava – práce pro firmu Minerva (výroba šicích strojů), pletení rohoží na cele;
- Plzeň – práce na cele (kompletování kočárků pro německou firmu Toffe);
- Stříbro – práce v zemědělství;
- Šumperk – pletení košíků;
- Tábor – drobná práce na cele jako draní peří či lepení sáčků;
- Uherské Hradiště – pracovní komando nasazené na pile HAMO;
- Znojmo – polní práce.¹⁵

¹³ Tamtéž, vzpomínka Aloise Topinky, č. 2021.

¹⁴ Viz pozn. 10.

¹⁵ Viz pozn. 10.

Prameny a literatura

Státní ústřední archiv Praha, fond Svaz bojovníků za svobodu.

Archiv Židovského muzea v Praze, sbírka vzpomínek.

Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB.

Nedbálek, F., Místa utrpení a vzdoru, Praha 1984.

Nedbálek, F., Charakteristika nacistických věznic a táborů v době okupace na území země moravskoslezské, Brno 1984.

Fašistické koncentrační tábory a věznice na území Československa za druhé světové války, Praha 1964.

Bartoš, J., Nacistická věznice Mírov, in: Terezínské listy 13/1984.

Hlaváček, J. – Kaucký, T., Ve spárech nacismu. Památník protifašistického boje Praha – Pankrác, Praha 1985.

Macht, A., Pankrác – Terezín-Malá pevnost, Praha 1946.

ŽIVOT ČESKÝCH VĚZŇŮ V NACISTICKÝCH INTERNAČNÍCH ZAŘÍZENÍCH NA ÚZEMÍ DNEŠNÍHO RAKOUSKA

ŠÁRKA JARSKÁ

PRACOVNĚ-VÝCHOVNÉ TÁBORY – JEJICH ÚČEL A PODMÍNKY

Pobyt v pracovních výchovných táborech (AEL, Arbeitserziehungslager) byl trestem za pracovní přestupky, pozdní návraty z dovolenek či jakékoli jiné přestupky, které vedení podniku považovalo za závažné a oznámilo je gestapu. Pracovní výchovné tábory byly řízeny oddělením IV B 4 hlavního říšského bezpečnostního úřadu (RSHA) a pravidelně kontrolovány gestapem. První tábory tohoto typu vznikly na německém území už v roce 1941 a k jejich účelu poznamenává Deutsche Allgemeine Zeitung v únoru 1941 následující: „*Besonders hartnäckige Bummelanten, die auch durch Verhängung von Schutzhaft oder Gefängnisstrafen nicht zu bessern sind, werden einem Arbeitserziehungslager zugeführt, um ihnen in eindringlicher Form klarzumachen, daß im Kriege jeder seine Arbeitskraft voll einzusetzen hat.*“¹ Věznění bylo považováno za „výchovné opatření“ a trvalo několik týdnů až měsíců. Prodloužení doby věznění bylo v pravomoci gestapa, které mohlo nařídít tzv. ochrannou vazbu a poté deportaci do koncentračního tábora. Pracovníci, kteří byli gestapu udáni, neměli téměř žádnou šanci se bránit a prokázat, že obvinění vůči nim se nezakládá na pravdě.

Životní a pracovní podmínky v pracovních výchovných táborech byly velice tvrdé. Svým režimem se tyto tábory podobaly koncentračním táborům, často byly ještě horší. Tábory byly obehnané ostnatým drátem, ostrahu tvořili příslušníci SS. Šéf RSHA Ernst Kaltenbrunner v jednom dopise z roku 1944 charakterizoval pracovní výchovné tábory takto: „*Zunächst darf ich feststellen, daß die Arbeitserziehungslager der Sicherheitspolizei alles andere als ein Erholungsaufenthalt sind. Die Arbeitsbedingungen und die Lebensverhältnisse für die Insassen sind im allgemeinen härter als in einem Konzentrationslager. Dies ist notwendig, um den gewünschten Zweck zu erreichen und möglich, da die Unterbringung der einzelnen Schutzhaftlinge im allgemeinen nur einige Wochen, höchstens wenige Monate dauert.*“²

Denně se pracovalo 10–12 h, často i v neděli a o svátcích, většinou na stavbách, na odklizení trosk nebo ve válečně důležitých podnicích, kde se dbalo na to, aby vězni vykoná-

¹ „Obzvláště tvrdohlaví ulevváci, které nenapraví ani uvalení ochranné vazby ani trest vězení, budou předáni do pracovních výchovných táborů, aby jim bylo dáno důrazně najevo, že ve válce musí každý svou vlastní pracovní sílu nasadit naplno.“ Werner, Wolfgang Franz, *Die Arbeitserziehungslager als Mittel nationalsozialistischer „Sozialpolitik“ gegen deutsche Arbeiter*. In: Długoborski, Waclaw (Hg.), *Zweiter Weltkrieg und sozialer Wandel*, s. 140–141.

² „Předně mohu konstatovat, že pracovní výchovné tábory bezpečnostní policie jsou všechno jiné, jen ne zotavovací pobyt. Pracovní podmínky a životní poměry jsou pro jejich obyvatele všeobecně těžší než v koncentračních táborech. Je to nutné k dosažení požadovaného účelu a je to možné, neboť pobyt jednotlivých vězňů trvá zpravidla jen několik týdnů, nejvýše měsíců.“ Werner, *Die Arbeitserziehungslager*, c.d. v pozn. 1, s. 142.

vali co možná nejtěžší práce. Vedení tábora a ostraha se k vězňům často chovaly brutálně, za provinění během internace následovaly fyzické tresty, deportace do koncentračních táborů či dokonce poprav. Hygienické podmínky byly často katastrofální, v důsledku toho vypukaly epidemie. Důsledkem týrání, těžké práce, nevyhovující stravy, špatných hygienických podmínek a nedostatečného lékařského ošetření byla častá úmrtí či trvalá zdravotní poškození.

Protektorátní příslušníci byli v těchto pracovních výchovných táborech vystaveni mnohem tvrdšímu zacházení než dělníci ze západních zemí, popř. sami Němci nebo Rakušané. Potvrzuje to např. výpověď Hanse Hammerstein-Equorda o jeho věznění v pracovních výchovném táboře Schörghenhub u Lince, který potvrdil, že zacházení s Němci bylo dobré a nebyli – kromě lehčích prací – ani do žádných činností nuceni.

POPIS PODMÍNEK VE VYBRANÝCH PRACOVNĚ-VÝCHOVNÝCH TÁBORECH A VĚZNICÍCH

Pracovní výchovný tábor v Reichenau byl zřízen innsbruckým gestapem v roce 1941 mezi městy Innsbruck a Hall v Tyrolsku a až do léta 1942 sloužil jako sběrný tábor pro italské civilní dělníky, kteří nelegálně odešli z nucených prací v Německu. Poté byl změněn na pracovní výchovný tábor pro cizince, byl obehnaný plotem s ostnatým drátem a stráženi příslušníky jednotek SS. Stanovená doba pobytu v táboře (max. 8 týdnů) byla zpočátku dodržována, později innsbruckým gestapem podle libosti prodloužována.

Vězni dostali při příchodu do tábora čísla a jimi byli po celou dobu pobytu oslovováni. Po celý den (od 6 h ráno až do 7 h večer) museli těžce pracovat, obvykle na stavbách mimo tábor. Mezi 19. a 20. hodinou byli vězni zavřeni do dřevěných baráků, okna i dveře byly pevně zamčeny a do místnosti se už nedostalo denní světlo. Oblečení vězňů bylo nedostatečné, na nohou nosili jen dřeváky, byli bez ponožek, mnoho vězňů trpělo omrzlinami. Jídlo bylo nevyhovující, jako ostatně ve všech zařízeních obdobného typu.

Po návratu z práce byli někteří vězni trestáni, nejčastěji museli obíhat lágry a dělat namáhavá tělesná cvičení. Častým a u velitele tábora oblíbeným trestem bylo stříkání proudem ledové vody na nahé vězně, což mělo na svědomí časté zápal plic, popř. i úmrtí vězňů. Dalšími tresty bylo odepření jídla, surové bití holí nebo pobyt na nevytápěné samotce s betonovou podlahou, dvěma vzduchovými otvory a rozměry tak malými, že si odsouzený nemohl ani pořádně sednout či lehnout, což v zimě vedlo k omrznutí končetin. Někteří vězni byli vystaveni surovému zacházení ze strany vedoucího tábora, SS-Obersturmführera Georga Motta, jeden židovský vězeň jím byl utýrán k smrti, jiný byl zraněn, když na něho Mott poštlal své psy. Známe i případ svévolného zastřelení vězně velitelem innsbruckého gestapa Hilligesem a poprava sedmi vězňů 17. 12. 1943, kteří byli obviněni z odcizení nějakých drobností při odklizecích pracích po náletu na Innsbruck. Mnozí další zemřeli v důsledku nemoci, vyčerpání a týrání ostatními dozorcí lágry, z nichž mezi nejobávanější patřili Payr, Jansen a Josef Sepp.

Podle výpovědi vězně Heinze Mayera, který byl později deportován do koncentračního tábora Buchenwald, se podmínky v Reichenau nelišily příliš od poměrů v Buchenwaldu. I když tam nedocházelo k masovým vraždám, byla podle Mayera šikana horší než ve velkých koncentračních táborech, jelikož každý vězeň byl pod stálým dohledem některého příslušníka SS.

Pracovně-výchovný tábor S c h ö r g e n h u b, resp. W e g s c h e i d, se nacházel cca 3 km za Lincem nedaleko obcí Schörghenhub a Wegscheid. Zřejmě proto se ve výpovědích bývalých vězňů objevuje jako jméno tábora název jedné z blízkých obcí. Dnes je nevelký prostor bývalého pracovně-výchovného tábora součástí Lince (viz mapku Lince z roku 1944 a internetovou mapu z roku 2002 v příloze) a nachází se tam obytné domy, skladové prostory a parcely zahrádkářů. Vzpomínkou na bývalé „výchovné“ zařízení gestapa je dnes pamětní kámen na rohu Siemensstrasse a Daimlerstrasse s nápisem „Zum Gedenken an die Opfer nationalsozialistischen Arbeitserziehungslagers Schörghenhub – Die Stadt Linz. Nie wieder Krieg, nie wieder Faschismus“.

Do tohoto neblaze proslulého tábora u Lince byli po vyšetřování na lineckém gestapu posíláni zahraniční dělníci za „porušení pracovní smlouvy“, za což se například považoval pozdní příchod do práce nebo pozdní návrat z dovolenky. Poté, co byla v lednu 1945 vybombardována linecká věznice gestapa, se Schörghenhub navíc stal náhradním vazebním zařízením gestapa a počet vězňů se zvýšil z 300–400 na více než 1000.

Podmínky v tomto pracovně-výchovném táboře byly velice špatné. Jídlo bylo téměř nepoživatelné, hygienické podmínky katastrofální, vězni museli spát v oblečení, v němž celý den pracovali. Vězni museli vykonávat těžkou práci, špatně se s nimi zacházelo, byli zneužíváni a týráni. Podmínky v táboře přirovnávali svědci ke koncentračnímu táboru. Doba pobytu v táboře činila průměrně 4–6 týdnů. Baráky tábora byly postaveny do čtverce a na dřevěných prknech se tísnilo 300 lidí. Zástupcem německého velitele byl ukrajinský dozorce, který měl v oblíbě vyhnat všech 300 lidí z baráků a nutil je běhat po nádvoří a tak je fyzicky ničil.

Němečtí nebo maďarští vojáci vodili vězně ve skupinách po 10–15 lidech každý den na práci. Jeden z českých vězňů pracoval za každého počasí na opravě železniční trati 3 km od tábora. V případě, že některý vězeň padl únavou, byl zastřelen. Pokud se u někoho našly cigarety či jídlo navíc, což bylo zakázáno, byl dozorcem ubit k smrti.

Špatné zacházení se týkalo především zahraničních dělníků, kteří sem byli posláni za skutečné či údajné sabotáže a pracovní prohřešky. S německými či rakouskými vězni, jichž zde bylo asi 10 až 20, se zacházelo vcelku dobře a kromě lehčích prací nebyli do žádných činností nuceni.

Jako pracovně-výchovný tábor byl O b e r l a n z e n d o r f poprvé zmíněn v úředním dokumentu z 12. 10. 1941. Ženy byly v táboře internovány od května 1944. Od jara 1942 spravovalo tábor vídeňské gestapo. Gestapo posílalo zahraniční dělníky do Oberlanzendorfu za „odmítání práce“, „útěky z práce“ nebo za menší kriminální delikty. Aby se odlehčilo policejnímu vězení ve Vídni, fungoval Oberlanzendorf nejen jako AEL, ale rovněž jako policejní věznice.

Vězni tohoto tábora museli vykonávat zemědělské práce a práce na Fliegerhorst Zwölfaxing, zaměstnavateli byly nejrůznější firmy. Sezení bylo přes den přísně zakázáno, vězni se nesměli ani opírat či jinak odpočívat. Vstávalo se po 4. hodině ranní, do 7.00 bylo „cvičení“ podle přání velení tábora, poté odchod do práce. Návrat z práce kolem 18. hodiny, poté opět stání před baráky do 22.30, poté polévka a zavření vězňů do baráků. Neděli trávili vězni postaveni v pozoru v jednom z baráků, aniž se mohli pohnout, a občas kolem prošel příslušník SS a rozdával rány bičem.

Vězňům bylo po příchodu do tábora odebráno jejich oblečení a dostali jen kalhoty, halenu a dřeváky. Zařízení cel tvořila pouze kovová postel a kbelík místo toalety. Někteří vězni spali přímo na zemi přikryti společnou dekou. Jídlo bylo nedostatečné – k snídani hořká černá káva, k obědu (při leteckém poplachu až pozdě večer) bramborová polévka, neslaná, z neloupaných brambor. Večer ta samá polévka, jen o něco řidší, k tomu někdy kousek chleba. Tato strava byla každý den stejná. Vlasy museli mít vězni nakrátko sestřiženy, vousy ohlasy, obvyklé bylo mytí bez mýdla u vodovodu. Hygienické podmínky byly v táboře velice špatné a v důsledku toho zde často propukaly nakažlivé choroby.

Tresty ve formě týrání, zneužívání i poprav byly v Oberlanzendorfu na denním pořádku. Vězni byli bezdůvodně bití bičem nebo gumovými obuškami opatřenými olověnými plátky. Zesláblí vězni, kteří zůstali ležet na zemi, byli poléváni ledovou vodou a zavíráni do samotek s betonovou podlahou, kde brzy umírali. Z cel se často ozývaly výkřiky bitých vězňů. Vedení tábora, správní personál i táborová stráž vězně často týrali a podle výpovědí svědků by je všechny nejráději viděli hned mrtvé. Dozorci se rekrutovali z řad příslušníků jednotek SS a „Volksdeutschen“, kteří zde pracovali z pověření RSHA.

Nejčastější oficiálně uváděnou příčinou úmrtí v tomto táboře byla srdeční slabost, flegmóna, podvýživa a vyčerpání.

Na jaře 1945 byli vězni vyhnáni před blížícími se spojeneckými vojsky na pochod smrti, slabí a nemohoucí byli ihned zastřeleni.

Věznice zemského soudu ve V í d n i se nacházela na Landesgerichtstraße. Strava ve věznici byla nedostatečná, v zimním období byla na celách zima. Hygienické podmínky byly ve věznici špatné, nebyla možnost vyprat si osobní prádlo ani se řádně umýt. V únoru 1945 vypukla ve věznici epidemie skvrnitého tyfu, v jehož důsledku mnozí zemřeli, protože jim nebyla poskytnuta lékařská péče. Vězňové museli na celách pracovat, byly stanoveny výkonné normy a jejich nesplnění se trestalo zmenšením potravinového přídelu nebo zákazem vycházek, které byly 15 min denně na vězeňském dvoře.

Vězni odsouzení k trestu smrti měli ve dne i v noci na ruku pouta a řetěz od pravé ruky na levou nohu. Pouta jim byla uvolněna jen večer při svlékání, kdy museli oděvy uložit na chodbu před dveře cely. Ostrahu nad odsouzenci vykonávali příslušníci SS.

V policejní věznici v L i n c i byla internována řada českých vězňů – několik desítek z nich dosud žije – za velice špatných podmínek. Jídlo bylo nevyhovující, vězni trpěli hladem a nemocemi. V malé cele o rozměrech 3 × 3 metry žilo 23 osob, byla zde jedna dřevěná palanda vysoká 50 cm od podlahy. Ti, co se na palandu nevešli, spali zasunuti pod palandou na zádech, jeden vedle druhého, a nemohli se ani hýbat.

V únoru 1945 byla tato věznice zasažena při bombardování, 48 vězňů přitom zemřelo, ostatní byli deportováni do KT Mauthausen nebo AEL Schörghenhub.

NĚKOLIK VZPOMÍNEK

Na pracovně-výchovný tábor S c h ö r g e n h u b pamětníci vzpomínají následovně:
„Velitelem tábora byl SS-Obersturmbannführer, vrchní dozorcí scharführerové, běžní dozorc-

ci příslušníci SS, později dokonce příslušníci ukrajinského SS, proti našemu očekávání byli horší než Němci. Doba věznění v tomto straflagru byla maximálně 8 týdnů, z důvodu krátké doby věznění byly tu podmínky horší než v běžném koncentračním táboru. Např. jako hlavní strava byla k obědu „polévka“ z rozvařeného hlávkového salátu, na celý den malý kousek chleba. Spalo se na prknech bez příkrývek. Při celkovém počtu 300–400 vězňů byli jednoho dne zastřeleni 3 lidé (nezvládnutí těžké práce, vybočení z řady při cestě na pracoviště, běh pro čepici, kterou esesman vězni sejmul a odhodil).

Nelidské podmínky v tomto táboru potvrzovali dva Češi z Kladenska (...), kteří byli odsouzeni ke 2 letům žaláře v koncentračním táboře Dachau. Po propuštění byli dovedeni na nucenou práci do Braunau a tak se dostali pro nějaký prohrěšek do tohoto straflagru. Mnohokrát jsem od nich slyšel: ‚Raději rok v Dachau než týden tady‘.³

„V únoru 1945 jsem byl zatčen v městečku Pregarten 30 km od Lince (...) Ráno jsme byli eskortováni na gestapo do Lince, tentýž den bez soudu odvezeni do kárného tábora „Vekšajdu“, vzdáleného 2 km od Lince. V tomto táboře bylo uvězněno 400–500 lidí hlídaných oddílem SS. První dva dny po uvěznění nebylo žádné jídlo, jen malý kousek chleba a hořká kávovina. Uvěznění jsme byli na dřevěných barácích jako čísla. Na jedné místnosti 5 × 5 m bylo nacpáno 60–70 lidí. Podlaha byla dřevěná, politá ráno při rajónech vodou, večer ještě namrzlá, místnost bez jakýchkoliv paland. Každý spal oblečen na zmrzlé podlaze jeden vedle druhého, kdo neměl místo, stál u sloupu ve středu místnosti nebo u dveří. Čekal na místo po někom, kdo zemře, zde bylo praktikováno právo silnějšího. Ráno při nástupu byly otevřeny zamčené dveře a na každé straně stáli dozorcí a karabáči mlátili vězně při nástupu ke snídani. Kousek chleba, který by se do dlaně vešel, každý snědl už u okénka a zapil kávou, zdali se jí tak mohlo říkat. Obědy nebyly žádné a večer byla zapáchající polévka z řepy nebo s málo bramborami.

Všichni byli podřízeni tvrdému řádu, každé vzdálení se z práce bylo zapláceno životem (odchod na záchod, úplavice). Kárné tresty, stání v pozoru na dvoře, každý dozorce jej trestal, až vězeň padl, uvázání provazem k mrtvole v márnici. Noční práce při výkopu krytů, odnášení materiálu v poklusu na nosítkách, vyprošťování zasypaných po náletech apod. (...) Každý den zemřelo utýráním, hladu, nemocí 20–30 lidí (...) Bylo málo vězňů, kteří přežili 3 měsíce a více. Já jsem byl zařazen do pracovní skupiny. Chodili jsme na práci do vagónky, do skladu železa. Při zatčení jsem vážil 70 kg, po propuštění o 25 kg méně. Jelikož se žádný nemohl ani mýt, byl každý napaden takovým množstvím vši, že z každého doslova padaly.⁴

„V zimním období začátkem roku 1945 jsem byl internován do pracovního tábora Wegscheid nedaleko Lince na dva měsíce za pozdní příchod z dovolenky (...) Poměry zde byly otřesné! Kolikrát si dnes kladu otázku, jak jsem to mohl vydržet a přežít. (...) do práce nás vodili denně němečtí a maďarští vojáci po skupinách 10–15 lidí, já pracoval ve skupině, která byla zaměstnaná 3 km od tábora na železniční trati a podkopávala pražce za každého

³ Osobní výpověď Stanislava Hadače, archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 1008.

⁴ Osobní výpověď Jana Hejdy, archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 4284.

počasí, mrazu, sněžení. Pokud to někdo nevydržel a padl únavou jako jeden Ital, německý voják zařval: ‚Auf!, načež se Ital jen s námahou ještě zvedl, a voják jej z několika kroků zastřelil. (...) Často odpoledne přijížděl do tábora černý, delší vůz a odvážel některého z nás, u kterého vojáci při prohlídce našli cigarety nebo nějakou potravinu. Dva vojáci si ho pak vzali mezi sebe a pažbami ho ubili k smrti.‘⁵

Pracovně výchovný tábor Reichenau se do paměti bývalého vězně zapsal takto:

„(...) Krátce po těchto vstupních formalitách ožil lágr návratem vězňů z práce a výkonem trestů, což pro mne byl otřesný zážitek. Nejčastějším trestem bylo obíhání lágru. Na určitých úsecích dohlížel kápo, který křikem ‚los, los!‘ určoval tempo, popřípadě měnil běh na ‚Froschhopsen‘ nebo kliky za řvaní ‚nieder, auf!‘, a holí trestal pády, pomalé tempo či nedokonalé provedení. Je třeba si uvědomit, že vězni byli často starší lidé, podvyživení, unavení z práce, hladoví, takže nakonec zůstávali ležet a žádné bití je už nemohlo donutit k dalšímu výkonu a museli být odneseni na ubikace. I když tento způsob trestání patřil ke každodenním samozřejmostem, nedokázal jsem si na něj zvyknout.“⁶

Policejní lékař potvrdil nesnesitelné poměry panující v táboře:

„Ich habe meine Vertretung im Lager Reichenau möglichst bald aufgegeben, weil ich im Lager Reichenau Zustände vorgefunden habe, die ich nicht mit ansehen konnte und wollte. Schon bei den ersten Visiten habe ich festgestellt, daß die Häftlinge des Lagers sich in schlechter sanitärer Betreuung befanden, daß sie nicht menschenwürdig betreut worden sind; es hat im Lager viele Leute gegeben, die an Erfrierungen 1. bis 3. Grades gelitten haben (...)“⁷

RAKOUSKÝ ZÁKON O PÉČI O OBĚTI (OFG), 12. NOVELA

Obzvláště těžké životní podmínky ve výše uvedených nacistických zařízeních dokládá i jejich zařazení na seznam míst, v nichž se pobyt považoval za věznění, resp. omezení osobní svobody. K prováděcímu nařízení rakouského Spolkového ministerstva sociálních věcí (Bundesministerium für soziale Verwaltung) Zl. IV-8.129-22/62 z 24. 1. 1962 k 12. novele Zákona o péči o oběti (Opferfürsorgegesetz) je připojen seznam koncentračních táborů, internačních táborů a ghatt, která se považují za vězeňská zařízení (§ 13a, Abs. 1 OFG) a seznam táborů, ghatt a míst nuceného pobytu, v nichž lze pobyt označit za omezení svobody (§ 14 OFG).

Na seznamu koncentračních táborů, internačních táborů a ghatt, která byla uznána jako nacistická vězeňská zařízení, jsou uvedena mj. následující nacistická zařízení, která se

⁵ Osobní výpověď Zdenka Rozsypala, archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 11222.

⁶ Osobní výpověď vězně tábora Reichenau, dr. Josefa Franka, archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 47381.

⁷ „Svého zastoupení v táboře v Reichenau jsem se co nejdříve zřekl, protože jsem shledal, že v táboře existují poměry, na které jsem se nemohl a nechtěl dívat. Už při prvních vizitách jsem zjistil, že se vězňové nacházejí ve špatných hygienických podmínkách, že s nimi není zacházeno jako s lidmi; v táboře se nalézalo mnoho lidí, kteří trpěli omrzlinami 1. až 3. stupně (...)“ Zeugenaussage des Arztes Heinrich Heel aus Innsbruck vor dem LG Innsbruck betreffend seine Tätigkeit als Vertretungsweiser Polizeiarzt im Arbeitserziehungslager Reichenau, 26. 11. 1947. In: DÖW, sign. E 18.662.

nacházela na území dnešního Rakouska a o nichž je známo, že tam byli vězněni čeští vězni:

- Oberlanzendorf (Arbeitserziehungslager);
- Reichenau bei Innsbruck (Arbeitserziehungslager und Gestapolager für politische Häftlinge);
- Schörghenhub bei Linz (Arbeitserziehungslager und Lager für politische Häftlinge);
- Wien-Elisabethpromenade.

Prameny a literatura

Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes (DÖW), Wien.

DÖW (Hg.), Widerstand und Verfolgung in Tirol 1934–1945. Eine Dokumentation. Band I.

Österreichischer Bundesverlag, Wien.

Justic, Josefina, Das Arbeitslager Reichenau 1941–1945. In: Innsbrucker Stadtnachrichten vom 22. 1. 1986.

DÖW (Hg.), Widerstand und Verfolgung in Niederösterreich 1934–1945. Eine Dokumentation. Band II. Österreichischer Bundesverlag, Wien.

DÖW (Hg.), Widerstand und Verfolgung in Oberösterreich 1934–1945. Eine Dokumentation. Band II. Österreichischer Bundesverlag, Wien.

Zácha, Oldřich, Vídeňská cela 107, Olomouc 1997.

Osobní výpovědi pamětníků

Josef Frank, archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 47381.

Stanislav Hadač, archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 1008.

Jan Hejda, archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 4284.

Zdeněk Rozsypal, archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 11222.

Josef Kodad, archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 20502.

Erinnerungen des früheren Bundesministers Hans Hammerstein-Equord über die Haft im Polizeigefängnis Linz, im Lager Schörghenhub bei Linz und im KZ Mauthausen, O. D. In: DÖW (Hg.), Widerstand und Verfolgung in Oberösterreich 1934–1945. Eine Dokumentation. Band II. Österreichischer Bundesverlag, Wien, s. 248–250.

ŽIVOTNÍ A PRACOVNÍ PODMÍNKY V PRACOVNĚ-VÝCHOVNÝCH TÁBORECH PRO ŽENY

LUCIE VONDRYSKOVÁ

Příkazování žen na práci

Ženy byly na počátku okupačního období větší pozornosti pracovních úřadů ušetřeny.¹ V létě 1939 byla vyhlášena všeobecná pracovní povinnost „k provedení zvláště důležitých úkolů“, která se vztahovala pouze na muže ve věku 16–25 let.² O několik měsíců později však již nebyl brán na ženy žádný ohled a také ony začaly být včleňovány do zaměstnání. Zpočátku bylo jak pro ženy, tak pro muže jistou ochranou před odjezdem do říše uzavření sňatku. Od roku 1940 odjížděli za hranice stále častěji i ženatí muži, ochrana sňatkem již nebyla účinná. Velkou cenu měla již v roce 1940 lékařská potvrzení, která nedovolovala těžkou práci nebo hromadné ubytování na lágru. Dalším osvědčeným způsobem bylo podstoupení operace slepého střeva. Vdané a bezdětné ženy začaly být nasazovány na práci v říši až na počátku roku 1944.

Úřady práce měly postupem času stále větší potíže splnit vysoké nároky na počet příkazovaných osob, a proto bylo přistoupeno k nasazování celých ročníků. Na podzim roku 1942 odjely první transporty ročníků 1921 a 1922. Právě v té době se doslova rozmohla „epidemie“ akutního zánětu slepého střeva. Dívky se snažily rychle a bez rozmyslu vdát nebo otěhotnět. V roce 1943 byli v protektorátu nasazeni již všichni muži v zákonně stanoveném věku a existovala rezerva pouhých 6 %. Tvořili ji především invalidé a jinak neschopní muži. U žen představovala rezerva 43 %. Byly to především vdané ženy s dětmi.³ V polovině září dostaly tisíce mladých dívek a chlapců z ročníku 1924 pozvánky na pracovní úřad. První transporty na přeškolení do Německa odjížděly v lednu 1944. Mladí muži již neměli příliš šancí na únik. Plány úřadů práce však zcela narušily české dívky. Před odjezdem na přeškolení byly osvobozeny jen ty, které se vdaly před 1. 9. 1943. Zůstala jim tak otevřena poslední možnost úniku: potvrzení o těhotenství.⁴ Statistiky pohybu obyvatelstva dokazují, že se výrazně zvýšil počet těhotenství nejen u vdaných, ale i u svobodných dívek. Porodnost prudce stoupala již v letech 1939 a 1940, maxima však dosáhla právě v roce 1944. Vývoj situace znázorňuje tabulka na následující straně.⁵

¹ Pracovní úřady byly zřízeny Vládním nařízením č. 193 Sb. z 25. 7. 1939.

² Vládní nařízení č. 109, 177/1939 Sb.

³ Mainuš, F.: *Totální nasazení. Češi na pracích v Německu 1939–1945*, Brno 1970, s. 76.

⁴ *Tamtéž*, s. 86.

⁵ <http://csu.statnisprava.cz/cz/cisla/11/110400/tvod.htm>

Rok	Sňatky celkem	Narození celkem	Narození mimo manželství
1938	90 391	167 305	12 778
1939	134 582	196 753	14 918
1940	115 261	222 982	14 189
1941	95 720	213 369	11 493
1942	103 008	203 008	10 226
1943	85 138	229 059	9 903
1944	74 124	234 023	10 609
1945	80 133	197 074	17 836
1946	93 909	213 850	19 079

V únoru 1944 povolávaly pracovní úřady i ženy provdané před 1. 9. 1943. Jedinou účinnou ochranou žen před nasazením do říše se tak stalo těhotenství nebo narození dítěte.

Útěky

Již od roku 1939 opouštěl velký počet Čechů bez svolení své zaměstnavatele v Německu a odcházel zpět do vlasti. Hlavními příčinami byla celková nespokojenost s pracovními i životními podmínkami a s výší mezd. Postupně se útěky z nasazení množily. Ženy se obávaly především náletů, které byly v Německu na denním pořádku. Na vině však byla často naprostá fyzická vyčerpanost v důsledku nepřiměřeně těžké práce a nedostatku stravy. Mnohé z žen rovněž nevydržely odloučení od svých rodin. Nebylo výjimečným případem, že se nuceně nasazení nemohli zúčastnit ani pohřbu svého příbuzného. Blízkost protektorátních hranic lákala mnohé z nich k útěku. Pokud se někomu podařilo odjet na kratičkou dovolenku, často riskoval a již se ke svému zaměstnavateli nevrátil. Problémem však bylo, že pracovní dokumenty zůstávaly v držení zaměstnavatele a ten je zaměstnanci vydal pouze v případě řádného ukončení pracovního poměru. Mnozí tedy volili práci „na černo“ nebo ukrývání u svých rodin. Od ledna 1943 byly navíc zavedeny propustky k dovolence a průjezdní list.⁶ Dále byly posilovány kontroly na nádražích a ve vlacích; vlaky byly podrobeny důkladné kontrole i na hranicích.

Většina vzpomínek má podobný charakter: „*Utekli jsme, když bylo všechno vybombardováno a psychicky jsem to nevydržela, utíkalo nás asi 15 lidí.*“⁷ Další pamětnice vzpomíná: „*V noci přišel nálet, on nás pustil do krytu, to byl kryt, jáma vyztužená kulatinou. Běžely jsme na cimru, vzaly kabáty, tašku a utíkaly jsme v tom náletu z Fürthu až do Norimberka pěšky, všude kolem nás hořelo. Jak přišel první vlak, jely jsme domů. Strach jsme měly, ale když je člověk mladý, dokáže všechno. Ještě před Plzní jsme musely vyskočit z vlaku, protože tam Němci svítili baterkama po vagónech. Takže do Plzně jsme došly zase pěšky, šla jsem k tetě, protože moje rodiče bydleli za Plzní. Byla jsem špinavá, chodidla samé puchýře.*“⁸

Od roku 1942 byl zcela běžným trestem pro uprchlíky nebo provinilce proti pracovní disciplíně pobyt v pracovním výchovném táboře (AEL, Arbeitserziehungslager). Takový tábor byl zřízen v každé oblasti na území říše, později i na území protektorátu. V dubnu 1943 vydal říšský vůdce SS Himmler nařízení, jak postupovat proti protektorátním příslušníkům, kteří uprchli z Německa. Zaměstnavatel poslal místním policejním orgánům zprávu o útěku,

na vědomí to bylo dáno i německému úřadu práce. V hlášení mělo stát jméno provinilce, jeho bydliště, název a adresa zaměstnavatele, adresy příbuzných v protektorátu a příčina útěku. Policie toto hlášení postoupila úřadu landrátu, odkud šlo na župní orgány gestapa a jeho prostřednictvím ho dostaly úřady v Praze.⁹ Velitelství kriminální policie v Praze mělo na starost především dopadení provinilých osob. Po zatčení je posílala do pracovních výchovných táborů a po odpykání trestu zpět do Německa k původnímu zaměstnavateli. Dopadení uprchlých osob ulehčovala i četná udání, která nezřídka přicházela od českého obyvatelstva.

Do pracovních výchovných táborů byly dále posílány i osoby porušující pracovní morálku nebo odmítající nastoupit na přikázané místo. Následující řádky jsou vzpomínkami žen, které za to byly v samém závěru okupace potrestány pobytem v táboře v Plzni-Karlově: „*Byla jsem studentka rodinné školy, Alešovo nábřeží. Po zavření škol jsem byla nuceně nasazena, ještě mi nebylo 16 let. Byla jsem po těžkém revmatismu. Měla jsem lékařské potvrzení, že mám dělat v teple a sedět, nestalo se tak, tak jsem sabotovala. To mě stálo 2 měsíce pracovního tábora, zažily jsme bombardování Škodovky, hlad, částečně jsem zešedivěla. Prošla jsem Pečkův palác, Bartolomějskou (1 týden) než mě odvezli do Plzně. Udal mě Josef Theiner, bývalý československý důstojník.*“¹⁰

Paní Blažena P. vzpomíná: „*V roce 1944 po skončení základní školy mi ještě nebylo 15 roků, dostala jsem písemný příkaz nastoupit do práce v zemědělství. Jelikož jsem nebyla plnoletá, rodiče odmítli dát mě na těžkou práci. Musela jsem zaplatit 1 000 Kč pokutu za neuposlechnutí. Po několika dnech jsem byla opět předvolána na pracovní úřad v Českých Budějovicích (vedoucí byl Buchner). Matka, která mě doprovázela, odmítla mě dát na tuto práci, bez dalšího jednání úředník, který s námi jednal, dal příkaz, aby mne odvezli do káznice v Českých Budějovicích. V káznici jsem strávila měsíc. V cele jsem byla sama, s nikým jsem neměla možnost mluvit – stravu mi dávali přes okno ve dveřích. Po této době jsem byla převezena do Plzně.*“¹¹

Zvyšující se počet útěků a provinění trestaných pobytem v pracovním výchovném táboře znázorňuje tabulka. Jedná se o měsíční hlášení, která byla o těchto osobách vypracovávána.¹²

Měsíc	Počet žen převedených do AEL		Počet mužů převedených do AEL	
	za útěk z říše	za útěk v protektorátu	za útěk z říše	za útěk v protektorátu
Srpen 1943	41	39	445	361
Září 1943	65	89	631	415
Říjen 1943	69	98	1 596	422
Listopad 1943	62	67	1 545	486
Prosinec 1943	67	90	1 936	664
Leden 1944	48	108	1 042	525
Únor 1944	49	130	1 193	512

⁹ SÚA Praha, fond 110, sign. 110-11-38, nařízení z 10. 4. 1943.

¹⁰ Osobní výpověď paní Jiřiny K., archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 50319.

¹¹ Osobní výpověď paní Blaženy P., archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 101050.

¹² SÚA Praha, fond 110, sign. 110-10-38, Monatsmeldungen über sicherheitspolizeiliches Einschreiten wegen Arbeitsvertragsbrüches gegen Protektoratsangehörige und andere bzw. ausländische Arbeitskräfte, die im Protektorat ansässig und vertragsbrüchig sind.

⁶ Mainuš, F., c.d. v pozn. 3, s. 132.

⁷ Osobní výpověď paní Zdenky T., archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 15882.

⁸ Osobní výpověď paní Jiřiny V., archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 37684.

Údaje za období od února 1944 se bohužel nedochovaly, ale lze předpokládat, že se počet úteků a provinění proti pracovní morálce nadále zvyšoval. Svědčí o tom i přípis adresovaný K. H. Frankovi v březnu 1945, v němž se píše: „V poslední době vzrostl počet protektorátních příslušníků nasazených na území říše, kteří porušili pracovní smlouvu. Důvody je nutno vidět především ve vojenské situaci, v zesílení počtu náletů a v obtížné dopravní situaci. Proto se v protektorátu nachází větší počet osob, které porušily pracovní smlouvu nebo se do vlasti vrátily z důvodu frontového vývoje a nemohly být dosud znovu nasazeny. Díky nedávno provedené zvláštní akci velitele neuniformované protektorátní policie, při které bylo zkontrolováno 311 974 osob, bylo pouze proti 624 osobám zahájeno vyšetřování.“¹³

Vznik pracovních výchovných táborů

16. března 1942 se konala na ministerstvu hospodářství a práce porada o zřízení pracovních výchovných táborů pod stálým dohledem gestapa. Cílem bylo zamezit útekům a porušování pracovní morálky. Jedním z hlavních aspektů byl požadavek, aby pracovní tábory fungovaly podle německého vzoru.¹⁴ Dále bylo stanoveno, že bude výrazně zosílena kontrola na hranicích, aby bylo zamezeno každému přechodu hranice bez povolení.¹⁵ Velitel neuniformované protektorátní policie pak vydal v prosinci 1942 nařízení zřizující pracovní výchovné tábory.¹⁶ Tyto tábory podléhaly neuniformované protektorátní policii. Nadřízeným velitelem byl dr. Weinmann, šéf pražského gestapa. Funkcí táborových velitelů byli pověřeni nižší úředníci gestapa. Ostatní strážní personál tvořili většinou příslušníci protektorátní policie, kteří vězňům mnohdy zachraňovali životy. Byla to také jedna ze zásadních odlišností oproti pracovních výchovným táborům na území říše. V přípisu o opatřeních pro potírání nedovoleného opuštění práce K. H. Frankovi se praví: „*Další potíže se musely překonávat při získávání a výběru táborového personálu, který mimo velitele tábora – nižšího úředníka gestapa – tvoří výhradně protektorátní příslušníci. Dozorci, kteří byli rekrutováni především z řad starších ročníků dosazených zpět do úřadu, bylo nutné přísným vedením připravit na jejich nové úkoly.*“¹⁷ Na území protektorátu bylo zřízeno deset pracovních výchovných táborů. Výhradně pro ženy a dívky byl určen tábor v Plzni na Karlově.¹⁸

¹³ SÚA Praha, 110-10-38, Rückführung von Arbeitsvertragsbrüchigen, März 1945: „In der letzten Zeit hat sich die Zahl der Arbeitsvertragsbrüche der im übrigen Reichsgebiet eingesetzten Protektoratsangehörigen erhöht. Die Gründe liegen in der Entwicklung der militärischen Lage, in der Verstärkung der Bombenangriffe und in den Verkehrsschwierigkeiten. Infolge dessen hält sich im Protektorat eine grössere Anzahl Personen auf, die unter Arbeitsvertragsbruch oder in Auswirkung der Entwicklung der Fronten in ihre Heimat zurückgekehrt sind und die bisher nicht wieder eingesetzt werden konnten. Im Zuge einer kürzlich vom Generalkommandanten der Nichtuniformierten Protektoratspolizei durchgeführten Grossaktion, bei der 311974 Personen überprüft wurden, sind nur 624 Personen als Arbeitsvertragsbrüchige ermittelt.“

¹⁴ V Německu byly pracovní výchovné tábory zřízeny již 28. 5. 1941.

¹⁵ Kárný, M., Milotová, J., Kárná, M.: Protektorátní politika Reinharda Heydricha, Praha 1991, s. 235.

¹⁶ Vládní nařízení z 7. 12. 1942 Sb.

¹⁷ SÚA Praha, fond 110, sign. 110-11-38, Massnahmen zur Bekämpfung des Arbeitsvertragsbruches, 11. 2. 1944: „Weitere Schwierigkeiten waren bei der Beschaffung und Auswahl des Lagerpersonals zu überwinden, das sich neben einem Unterführer der Geheimen Staatspolizei als Lagerkommandanten ausschliesslich aus Protektoratsangehörigen zusammensetzt. Es war notwendig, die Bewachungsmannschaft, der vorwiegend reaktivierten Gedarme der älteren Jahrgänge angehören, durch straffe Führung auf ihre neuen Aufgaben auszurichten.“

¹⁸ Pro muže byly zřízeny pracovní výchovné tábory Břežany, Mirošov, Planá nad Lužnicí, Moravská Ostrava-Kunčice, Moravská Ostrava-Vitkovice, Hradištko, Pardubice a pro mladistvé tábor Mladkov (pro chlapce od 14 do 18 let).

Ženské pracovní výchovné tábory na území říše

Obávanými pracovních výchovnými tábory pro ženy na území říše byly především AEL Wattenstedt a AEL Rudersberg bei Welzheim. Byly zřízeny již v první polovině roku 1942. V průběhu roku 1944 byla zřízena ženská oddělení ve stávajících pracovních výchovných táborech pro muže, doložena jsou v AEL Spergau, AEL Radeberg, AEL Fehrbellin, AEL Schwetig, AEL Posen-Lenzingen, AEL Wilhelmsburg, AEL Nordmark, AEL Innsbruck-Reichanau a AEL Oberlanzendorf. Zcela nové, čistě ženské tábory byly zřízeny ve městech Ahaus, Magdeburg, Hirzenhain a München-Berg am Laim.¹⁹ Věznění českých žen a dívek je doloženo v táborech Hallendorf, Wattenstedt, Berg am Laim, Schwetig (Swiecko) a Spergau.²⁰ Pro popis podmínek v některých z těchto táborů poslouží vzpomínky pamětnic.

AEL Spergau

„14 dní jsme byly zavřeny tam ve vězení. Byla to hrůza. Spaly jsme na zemi na matracích, odkud lezly v noci štěnice. Pak nás odvezli do tábora Špergov. Musely jsme se svléknout do naha, kde nás pak prohlížel doktor, vše jsme musely odevzdat, hodinky, náušnice, prstýnek a i podprsenku. Dali nám hrubé oblečení a dřeváky a ostříhali nám vlasy. Chodila jsem na různé práce k zedníkům, prošívat matrace, ale nejhorší bylo jezdit nakládat červenou hlínu. To jsem se vracela až večer. Poklusem pro jídlo, pár neloupaných brambor s nákou zeleninou. Měla jsem horečku, průjem a zvracela jsem. Voják mě odvezl do nemocnice. To, co mně zebrale, už mě nevrátili, ani podprsenku. Když mě propustili, byla jsem poloviční.“²¹

AEL Berg am Laim

Následující řádky jsou úryvky z deníku, který si ve věznici psala paní Bohumila H.: „Dnes píšu za zvláštních okolností, ve vězení. Sedíme tu už třetí den, co bude dál, nevíme. Nikdo si nedovede představit, co to je, když je člověk zavřený. Jeden člověk říkal, že ve 2 hodiny odpoledne pojedeme zpátky do Mnichova. Jsme tu všechny zničené, žáby brečí, já brečet nemůžu. Je to hrozné, ještě mi není 20 let a už jsem zkusila víc, jak kdyby mně bylo 40 let. Proč mě nechal doma. Mohla jsem se mít dobře u maminky a u tatínka. A teď, v břiše mi kručí. Jídla dostáváme málo: krajíček černého chleba, trochu špíny, která vypadá jak polévka. Kdyby mě hlady nechali déle, tak se úplně ztratím. Jsem hubená, a ještě když nejím, co ze mě bude. Sotva se držím na nohách. Och, kdybyste mě viděli, jak vypadám. Pane Bože, prosím Tě, ať nás pustí. Vždyť to není k vydržení. Už nikdy nepojedu domů na černo. Nestojí to za chycení. Člověk se potrestá jen jednou a podruhé už ne.“²²

AEL Schwetig

„Ubytována jsem byla v cele, kde bylo 7 žen: v místnosti bylo jedno malé okénko, z něhož nebylo kromě oblohy nic vidět, místnost měla jedny dveře, které byly uzamčeny, a venku na chodbě dozorkyně, které rozhodovaly o uzamykání a otvírání cely. V místnosti nebyl záchod, jako záchod sloužil kbelík, který byl jedenkrát denně vždy ráno na pokyn dozorce vynášen. V cele nebyla voda, osobní hygiena byla prováděna pod sprchami společně asi po třech, čtyřech dnech.“

¹⁹ Lotfi, G.: KZ der Gestapo. Arbeitserziehungslager im Dritten Reich, Stuttgart 2000, s. 258–259.

²⁰ Vycházím z údajů v databázi Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB.

²¹ Osobní výpověď paní Bohumily P., archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 107026.

²² Osobní výpověď paní Bohumily H., archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 94662.

Stravování bylo nedostatečné, jak co do množství i kvality, většinou byla podávána voda, čaj, vařené brambory a kousek suchého chleba, přinejlepším i polévka z řepy. Oblečení a obutí bylo nedostatečné. Pokud byla na okolních polích nesklizena úroda brambor, kukuřice a zeleniny, tak jsme pracovali při jejím sběru a sklizni v počtu asi 90 lidí za ostrahy dozorkyň. Při této práci jsme dostávali na oběd uvařené brambory v kotli, které jsme musely konzumovat špinavými rukama. Pokud jsme byly v celách, tak někdy jsme pletly slaměné rohože na chodbách věznic. Nemocní vězni neměli možnost lékařské péče, protože pro vězně nebyl k dispozici lékař ani zdravotnický personál. Podmínky v táboře byly nelidské, prohrěšky vězeňkyň byly trestány bitím a ponižováním ze strany dozorkyň. Při tomto přísném vězeňském režimu nebylo spojení s okolním světem, natož se svými rodinnými příslušníky v Čechách. Strádaly jsme psychicky.²³

AEL Wattenstedt

„Lágr byl obehnaný dvakrát ostnatým drátem dva metry vysokým. Hlíдали nás ještě policajti. Do práce a z práce nás vodila závodní stráž. Pracovali jsme v Hermann-Göring-Werke. My jsme pracovali v ocelárně. Práce byla moc těžká. Skládali jsme cihly a sodu, která nám ničila průdušky. Jíst nám dávali velmi málo. Při návratu z práce nás vždycky prohlíželi na vrátnici a dozorce u mě našel asi 100 g chleba. Tázal se, kdo mi ho dal, protože nám nesměl nikdo nic dát. Řekla jsem dozorcům, že jsem ho našla. Nevěřil mi a odvedl mě na vrátnici, kde na mě hrozně křičel a začal mě hrozně bít do hlavy a obličej, až se mně spustila krev z nosu. Pak přestal a nařídil mě odvést do sklepa, kde byly cely pro vězně. To si ještě pamatuji. Ale potom již nic nevím.“²⁴

Pracovně-výchovný tábor v Plzni na Karlově

Stejně jako pracovně-výchovné tábory pro muže na území protektorátu pracoval i tento tábor zcela dle německého vzoru. Tábor byl určen pro ženy a dívky ve věku 15–55 let protektorátní příslušnosti nebo bez státní příslušnosti, které uprchly z nuceného nasazení, porušily pracovní smlouvu nebo se jinak provinily proti pracovní morálce a sabotovaly německá pracovní nařízení. Ve zprávě o pracovně-výchovných táborech a o opatřeních pro potlačení porušování pracovních smluv ze dne 11. 2. 1944 se říká: „Tábor je určen pro ženy protektorátní příslušnosti nebo bez státní příslušnosti, které porušily pracovní smlouvu. Svou činnost zahájil tábor 1. listopadu 1943. Je umístěn v areálu akciové společnosti Škoda, kde jsou vězeňkyň také pracovně nasazeny (úklidové a čistící práce těžkého charakteru).“²⁵

Tab. Pracovně-výchovný tábor v Plzni na Karlově na konci roku 1943

Kapacita tábora	400
Stav k 31. 12. 1943	180
Počet všech dosud vězňených	335
Odpracované hodiny k 31. 12. 1943	46 762

²³ Osobní výpověď paní Františky S., archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 50369.

²⁴ Osobní výpověď paní Stanislavy Š., archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 6185.

²⁵ SÚA Praha, fond 110, sign. 110-11-38, Massnahmen zur Bekämpfung des Arbeitsvertragsbruches, 11. 2. 1944: „Das Lager ist für arbeitsvertragsbrüchige protektoratsangehörige und staatenlose Frauen bestimmt und wurde am 1. November 1943 in Dienst gestellt. Es liegt auf dem Werksgelände der Aktiengesellschaft vormals Škoda AG, wo Die Häftlinge auch arbeitsmässig (Aufräum- und Reinigungsarbeiten schwerer Art) eingesetzt sind.“

Velitelem tábora byl příslušník gestapa Henning, jako dozorce zde sloužili penzionovaní příslušníci protektorátního četnictva. Dvě z pamětnic vzpomínají na pana F. Žornu z Plzně, který zde působil. Nutno podotknout, že se snažil ženám dobu strávenou v táboře ulehčit. Ostatní pamětnice zmiňují pouze přezdívky Tygr, Krakonoš z Nymburka, Prskavka a Žabka (přikazoval ženám často skákání „žabáků“). Většina pamětnic jen nerada vzpomíná na přítomnost německých dozorkyň, od nichž byly vězeňkyň často velmi surovým způsobem trestány. Táborovým lékařem byl dr. Koptík.

Oděv

Po příchodu do tábora musela každá žena odevzdat veškeré osobní věci i oblečení mimo spodního prádla. Výměnou vyfasovala trestanecký oděv sestávající z kalhot, kabátu, kostkované košile a dřeváků. Většina z pamětnic uvádí, že šlo o staré vojenské uniformy zelené nebo hnědé barvy. Již při příchodu byl oděv zavšiven po předchozích vězeňkyních. Dřeváky musely ženy nosit na holé nohy, což způsobovalo velké bolesti a v zimě omrzliny. Na hlavách povinně nosily šátky. Některé z žen uvádějí, že byly za trest ostříhány dohola.

Jedna z pamětnic vzpomíná: „Chodily jsme jako vojáci v mundúrech, stejnokrojích, které byly zavšivené. Šatových vši jsme si užily. Jednou za týden jsme chodily pod sprchy na odvšivení, ale to se nedalo zničit, neboť ty hnidy se držely pod pažemi a dolů. Četníci měli radost, když jsme musely se před nimi sprchovat, ale vši jsme se nezavšivily, neboť hnidy se držely hlavně v obrubách oblečení.“²⁶

Ubytování a hygiena

Ženy byly ubytovány dřevěných barácích, v místnosti o rozloze 20 m² bylo 25 osob. Místnosti nebyly ani v zimě vytápěny, k přikrytí sloužily pouze dvě lehké deky. Také hygienické podmínky byly zcela nedostačující, všech 25 vězeňkyň se mohlo umývat pouze v jedné, dvacetilitrové nádobě. Jedenkrát týdně byly odváděny do sprch, kde se po skupinách mohly umýt pod studenou vodou. Výsledkem nedostatečné hygieny byly četné vyrážky a zavšivení.

Strava

Strava byla rovněž zcela nedostačující. K snídani bylo 25 dkg chleba a černá neslazená káva, o páté hodině odpoledne se podával oběd – většinou vodová polévka nebo omáčka s brambory. K večeři byla znovu černá káva a krajíček chleba s medovým máslem nebo plátkem salámu. V tomto bodě se však výpovědi pamětnic rozcházejí: některé uvádějí, že v táboře dostávaly jídlo pouze dvakrát denně. Vězeňkyň však byly dle kartotéčních lístků vedeny jako těžce pracující. Popsané přiděly potravin zcela neodpovídaly ani tehdejší nejnižší normě, kterou znázorňuje následující tabulka.²⁷

Zařazení	Chléb	Maso
Běžný spotřebitel	2 000 g	350 g
Dlouho a v noci pracující	2 600 g	450 g
Těžce pracující	3 400 g	600 g
Nejtíže pracující	4 400 g	850 g

²⁶ Osobní výpověď paní Boženy F., archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 72853.

²⁷ Mainuš, F., c.d. v pozn. 3, s. 117. Údaje jsou z jara 1942.

Denní režim

Budíček byl každý den v pět hodin ráno. Poté následovalo cvičení v táboře a snídaně. Po snídani byly ženy odváděny pod ozbrojeným dozorem na pracoviště. Pracovaly nejčastěji na Sulkově, kde vykládaly popel z vagónů, dále v areálu závodu Škoda, kde vykládaly a nakládaly fošny, prkna nebo písek z vagónů a do vagónů. Některé z pamětnic uvádějí, že byly nasazovány i na úklid po náletech nebo na práci v cihelně v Líněch. Jiná pamětnice vzpomíná, že byly denně odváženy na práci do Nýřan na šachtu. Mnohé ženy vzpomínají na vyčerpávající tempo, které od nich bylo vyžadováno. Pracovalo se až do večera, kdy byly ženy znovu odváděny do tábora. Teprve po návratu následoval hubený oběd a po něm znovu cvičení. Večerka byla v devět hodin, avšak ani noc se mnohdy neobešla bez problémů. Často byly buzeny a nuceny k dalšímu cvičení. Výsledkem bylo celkové vyčerpání organismu. V neděli pracovaly ženy do odpoledních hodin, poté následovalo hromadné sprchování. Tomuto drilu byly vystaveny i ženy těhotné, jedna z pamětnic uvádí, že po návratu z Karlova potratila: „Asi za 2 měsíce mě zatkli znovu. To jsem již byla těhotná. V táboře jsem pracovala na pile ve Škodovce. Překládali jsme dlouhá prkna a fošny. Byla to velmi těžká práce a já jsem následkem dlouhodobého hladovění samovolně potratila.“²⁸ Těhotenství nebylo důvodem, aby žena nebyla potrestána pobytem v pracovních-výchovném táboře, ani v Německu.²⁹ I v tomto bodě byl zcela naplněn německý vzor.

Tresty

Za každé provinění proti táborovému režimu byly ženy neúměrně trestány. Dochovaly se vzpomínky na neuvěřitelnou krutost německých dozorkyň často udílejících fyzické tresty a používajících i bičičky: „Kontrolu nad námi měly německé ženy – bachařky. Neustále nás mlátily bičičkou hlavně přes prsa. Tam jsem zjistila, že jsem v jiném stavu.“³⁰ Oblíbeným trestem bylo neúměrné tělesné cvičení, jako jsou dřepy nebo skákání „žabáků“ apod. Nejčastějším trestem však bylo odnětí jídla nebo zvýšení pracovní normy. Za těžké kázeňské přestupky byly ženy posílány do temné komory, kde musely strávit až několik dní bez jídla.

Pobočka Štítov u Rokycan

V letních měsících roku 1944 byla zřízena pobočka tábora v místním hostinci U Holpuchů. Bylo zde průměrně ubytováno 60 žen, které pracovaly na místním velkostatku. V listopadu 1944 po ukončení žňových pracích byla pobočka zrušena a ženy byly převedeny do Karlova.³¹ Paní Božena N. popisuje dobu strávenou ve Štítově: „Bylo to za Plzni, o samotě, bylo to jak hospoda. Domy tam nikde dokola nebyly, jen ten Němec, co jsme mu pracovaly na poli, měl nedaleko vilku. Jezdil za náma na koni. Od nás mě vezl četník Baudyš ze Šardic, ale už zemřel. Na starost nás měli 2 štábní. Vody tam nebylo ani na umytí.“³²

Propuštění

Po důsledném „převychování“ byly ženy propuštěny s tím, že se musejí hlásit příslušnému pracovnímu úřadu. Dokladem o propuštění byl tzv. Entlassungsschein. Na rozdíl od mužů

²⁸ Osobní výpověď paní Věry J., archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 47418.

²⁹ Lotfi c. d. v pozn. 19, s. 256.

³⁰ Osobní výpověď paní Květoslavy Š., archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 19502.

³¹ Bubeníčková, R., Kubátová, L., Malá, I.: *Tábory utrpení a smrti*, Praha 1969, s. 205.

³² Osobní výpověď paní Boženy N., archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 41693.

pro ženy neexistoval tzv. sběrný tábor,³³ kde by vyčkaly na odjezd k svému původnímu zaměstnavateli. Po povinném hlášení na pracovním úřadu byly ženy odeslány zpět k původnímu zaměstnavateli, v závěru války byly z důvodu zničení mnoha továren spojeneckými nálety přikazovány i do místa bydliště.

Závěr

Pracovně-výchovným táborem Plzeň-Karlov prošlo celkem 6000 žen.³⁴ Nebyly zde výjimkou patnáctileté dívky ani těhotné ženy. Nejnižší trest byl stanoven na dobu 3 týdnů, avšak v průměru zde ženy strávily dobu dvojnásobnou.³⁵ Čtyři vězeňkyně zemřely na následky pobytu v táboře v plzeňské nemocnici.³⁶ Další případy úmrtí nejsou známy. Tábor ukončil svou činnost na konci dubna 1945, kdy vězeňkyně využily paniky během náletu na areál Škodových závodů a uprchly. Poslední a nejničivější nálet na Škodovy závody byl uskutečněn 25. 4. 1945.

Prameny a literatura

Státní ústřední archiv v Praze, fond Německé státní ministerstvo pro Čechy a Moravu.

Archiv Kanceláře pro oběti nacismu – Česko-německý fond budoucnosti.

Bubeníčková, R., Kubátová, L., Malá, I.: *Tábory utrpení a smrti*, Praha 1969.

Kárný, M., Milotová, J., Kárná, M.: *Protektorátní politika Reinharda Heydricha*, Praha 1991.

Lotfi, G.: *KZ der Gestapo. Arbeitserziehungslager im Dritten Reich*, Stuttgart 2000.

Mainuš, F.: *Totální nasazení. Češi na pracích v Německu 1939–1945*, Brno 1970.

³³ *Sammellager Prag-Rusin (Praha-Ruzyně)*.

³⁴ Bubeníčková, R., Kubátová, L., Malá, I., c.d. v pozn. 30, s. 205.

³⁵ Vypočteno na základě údajů v obsažených v databázi Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB.

³⁶ Bubeníčková, R., Kubátová, L., Malá, I., c.d. v pozn. 30, s. 205.

TÁBORY PRO TZV. ŽIDOVSKÉ MÍSENCE A NEŽIDOVSKÉ PARTNERY ZE SMÍŠENÝCH MANŽELSTVÍ NA ČESKÉM ÚZEMÍ V DOBĚ 2. SVĚTOVÉ VÁLKY

VĚRA ZEMANOVÁ – PAVLA PLACHÁ

Předkládaná studie je stručným přehledem táborů pro tzv. míšence a nežidovské partnery ze smíšených manželství, které v době 2. světové války vznikaly na českém území, a zaměřuje se především na nástin poměrů v nich panujících. Chce přiblížit životní a pracovní podmínky jejich nedobrovolných obyvatel.

Seznam takto zaměřených táborů nabízí ve své práci *Místa utrpení a vzdoru* František Nedbálek a podrobnější popis větších z nich lze najít v knize Růženy Bubeníčkové, Ludmily Kubátové a Ireny Malé *Tábory utrpení a smrti*. Pro následující studii bylo využito ve velké míře vzpomínek bývalých vězňů, které jsou uloženy v archivu Židovského muzea v Praze a v archivu Kanceláře pro oběti nacismu Česko-německého fondu budoucnosti.

Tábory byly určeny nejen pro „židovské míšence“, ale také pro „nežidovské partnery ze smíšených manželství“. U jejich zrodu stála rasistická idea oddělit vězně těchto táborů od ostatních „árijců“. Zřizovány byly od poloviny roku 1944 a spadaly do pravomoci inspektora koncentračních táborů. První z táborů měl vzniknout na tzv. sudetském území v Postoloprtech. Dále měly být na území cvičiště SS vytvořeny tři tábory s jednotným velením a s krycím názvem Sonderlager, a to v Bystřici u Benešova, Tvoršovicích a Vrchotových Janovicích. Podobných táborů vzniklo na území ČSR nakonec více, jejich přehled je uveden v tabulce v závěru kapitoly. Koncem války byli „židovští míšenci a árijci spřízněni se Židy“ zařazováni do různých pracovních táborů, kde jejich diskriminace pokračovala povinností nosit žlutou hvězdu s nápisem „Jude“.

Oslavany u Brna

V moravských Oslavanech vznikl 7. 4. 1942 tábor pro pracovní nasazení Židů. Spadal pod Zentralamt für Regelung der Judenfrage v Praze. První skupina v počtu 101 mužů zde při uhelném závodě Kukla kopala uhlí a konala práce na povrchu. Po deportaci této skupiny do Terezína 30. 8. 1943 sem 9. září téhož roku dorazilo dalších 91 mužů ze smíšených manželství (jejich ženy byly podle nacistické terminologie „árijského původu“).¹

Podle vzpomínek bývalých vězňů přišli první z nich do Oslavan už v roce 1943. V té době byl režim v táboře ještě celkem mírný. Na šachtu se chodilo bez stráží, pouze v doprovodu „skupinářů“. Práce byla velmi namáhavá, pracovalo se 11 hodin denně, v poledne byla půlhodinová přestávka. V dubnu pracovalo celkem 87 vězňů na tzv. haldě, na prádle, na pile a na lanovce. Při zcela nedostatečné stravě (příděl měli daleko horší než ostatní horníci) se fárало na tři směny. Vězni byli ubytováni v pěti místnostech v dřevěných barácích.

¹ Bubeníčková, R. – Kubátová, L. – Malá, I., *Tábory utrpení a smrti*, Praha 1969, s. 153.

Vzpomínky vězňů

Na rozkaz velitele bezpečnostní policie a SD obdržely dotyčné osoby ohlášení z židovské náboženské obce v Dlouhé ulici, kam se měly dostavit, aby byly přiděleny na práci. Bylo jim řečeno, že nebudou ani „ghettoizovány“, ani „abgewickelt“ (úředně „vyřizeny“). Následně (na konci srpna) byli rozděleni do dvou skupin: 100 mužů bylo posláno do oslavanských dolů, zbytek na statek v Lípě u Havlíčkova Brodu, kde se pracovalo přímo pod dozorem SS. Měli střídát 84člennou židovskou skupinu, která odešla do Terezína. Z jejich skupiny bylo v polovině února 1945 deportováno 53 pracujících pod značkou AE5 do Terezína, kde se všichni dočkali osvobození.

Tábor byl bez elektrického osvětlení a jeho chod obstarávala samospráva. Šachtu vedl tzv. Berginspektor, jenž k zastrašování používal neustálý křik a výhrůžky.

Vězni byli ubytováni ve dvou dřevěných barácích s jednopatrovými palandami pro 30 lidí. O hygieně se zde nedalo mluvit. Všude byl přítomný hmyz. Občasnou dezinfekci prováděli vězňové na vlastní náklady. Museli si zvyknout na neustálý hluk z lanovky, kompresoru a pojíždějících vozíků.

Později byli vězňové naprosto izolováni od ostatního obyvatelstva a tábor byl obehnan oplocením. V říjnu 1944 byli odděleni od ostatních dělníků i na šachtě (pracovali v 9. patře dolu). Za práci byli „odměňováni“ výdělkem 5,20 K na hodinu. Ze mzdy jim však byla strhávána strava a 5 K za ubytování na den, za nemocenské a sociální pojištění. Navíc se z platu ještě odpočítávala 15% „židovská daň“ (odváděná přímo nacistickým úřadům).

Přestože zde panovaly velmi špatné pracovní podmínky (tma, prach, střídání horka a zimy a časté závaly), nikdo v táboře nezemřel. Vzhledem k pracovnímu zaměření však byly na denním pořádku vážné pracovní úrazy, často s trvalými následky, nervová onemocnění a v mnoha případech i slepota.²

Postoloprty

Od roku 1943 do dubna 1945 byl v Postoloprtech na Žatecku zřízen tábor pro muže židovského náboženství a muže ze smíšených židovských manželství. Většinou byli české národnosti, ale vyskytovali se mezi nimi i Němci. Běžná kapacita tábora, 900 osob, byla ve skutečnosti značně překračována (asi 1 200 osob). Celkem prošlo postoloprtským táborem asi 1 500 vězňů.³

Po obdržení příkazu k transportu do Postoloprty byli budoucí internovaní shromážděni v Čakovcích u Prahy v místní škole. Dva dny zde pobývali bez stravy. Byli podrobeni sčítání, lékařské prohlídce a každý obdržel číslo. Eskorta SS je pak ve vagónech dopravila do Postoloprty.

V bývalé bažantnici byli ubytováni v 15 dřevěných nezateplených barácích. V jedné místnosti se tísnilo zhruba 30 mužů, kteří spali na patrových postelích se slaměnými matracemi. Místnost byla dále vybavena jedním stolem a malými kamny, které na vytápění kvůli nedostatku topiva nepostačovaly.

Ostrahu tábora zajišťoval strážný oddíl SS, který byl pravděpodobně v polovině února 1945 nahrazen zvláštní jednotkou wehrmachtu. Tábor byl obehnan ostnatým drátem. Stráž měla k dispozici cvičené psy. Na „apelplacu“ stály tři strážní věže vybavené kulomety.

² Židovské muzeum Praha, *vzpomínky bývalých vězňů – Jiří Vaniček a Ota Ulmann; A. Kafka, Mezi dvěma frontami*, in: *Věstník židovských obcí*, č. 8 a 10, 1967.

³ Bubeníčková, R., *c.d. v pozn. 1*, s. 153.

Velitelem tábora byl Frontführer Beneke, jeho zástupcem Bisterfeld. Oba patřili ke členům organizace Todt. Tábor byl pod dohledem SD Praha, jejíž inspektor prováděl pravidelné kontroly, vždy dvakrát v měsíci.

Denní táborový režim začínal budíčkem ve 4.45. Po ranním apelu se odcházelo na práci, cesta trvala přibližně hodinu. Pracovní doba byla stanovena na 12 hodin. Někteří vězňové pracovali na směny. Pracovalo se i v neděli, kdy byl na programu úklid tábora. V táboře vládla atmosféra napětí a neklidu. Vězňové byli navíc stresováni častými kontrolami baráků.

Pracovalo se v terénu bez možnosti ukrýt se před nepohodou. Vězňové stavěli rozjezdové plochy letiště. Prováděli výkopy, kladli potrubí a kolejnice, spojovali železniční vozidla, to vše bez rukavic či jiných ochranných pomůcek. V zimě jim ruce přimrzaly na kov. Zvláště nebezpečné bylo nasazování vykolejených vagónů a lokomotiv zpět na koleje. Vězni přitom kladli pražce pod vozidlo balancující na heverech.

Pracovní oděvy vězňové nedostávali, měli své vlastní. Otrockou práci vykonávali pro firmy Schreck, Dickerhof a Widmann, a Strabag bez nároku na jakoukoliv odměnu.

Nemocní tuberkulózou a jinými nemocemi bydleli společně s ostatními vězni v jedné místnosti, kde se navíc sušily mokré pracovní oděvy. Baráky byly vlhké, studené a zavšivené.

Stravu vězňové dostávali třikrát denně. K snídani měli „teplou černou vodu“ (kávu) a krajíček chleba. V poledne misku „bunkersuppe“ – špatně očištěnou řípu, brambory a zeli bez tuku. Večer vodovou omáčku a dvě až tři brambory, maso jen někdy. Příbuzní a blízcí mohli občas vězňům přilepšit zaslaným balíčkem s potravinami, často se však stávalo, že byl balíček před doručením vykraden.

Tábor měl kromě zneužití pracovního potenciálu určité skupiny lidí i další cíl, a to psychické a fyzické zdeptání vězňů před jejich konečnou likvidací ve vyhlazovacích táborech. Několik vězňů zemřelo přímo v táboře. Většina vyčerpaných a oslabených vězňů si z pobytu v táboře odnesla na konci dubna 1945 podlomené zdraví s následky pro další život.⁴

Sonderlager v Bystřici u Benešova

Pod oficiálním názvem „Sonderlager für jüdisch versippte Arier und jüdische Mischlinge auf dem SS-Truppenübungsplatz Böhmen“, se skrýval pracovní tábor pro židovské míšence a manžele židovských žen. Zřízen byl na podzim roku 1943 a poslední vězňové jej opustili na konci dubna, resp. začátkem května 1945. Prakticky všichni starší internovaní patřili k předválečné inteligenci. Nejmladším vězňům bylo kolem 20 let. Maximální věk pro internaci byl stanoven do 60 let života.

Do tábora byli vězňové dopravováni transporty. Kromě nich zde pracoval i transport romských rodin ze severu Německa.

V oficiálních dokumentech se nacisté vyhýbali formálně definovat pozici zde internovaných a používali obratu: „...für den, in dem hiesigen Sonderlager befindlichen XY...“. SS-Truppenübungsplatz byl výcvikovým táborem pro jednotky Waffen SS.⁵

Tábor v Bystřici byl hlavním táborem (Sonderlager A). K němu patřil ještě tábor v Tvoršovicích (Sonderlager B) a Vrchatových Janovicích (Sonderlager C), kde byli internováni

⁴ Židovské muzeum, vzpomínka Petra Sgalla.

⁵ Kavena, J. Sonderlager pro židovské míšence v Bystřici u Benešova, Tereziánské listy 28/2000.

i říšští Němci (míšenci a manželé židovek), a další pobočky v Dubí a Živohošti, v nichž byly životní a pracovní podmínky vesměs srovnatelné.⁶

Hlavní tábor se nacházel na okraji Bystřice, východně od trati Praha – České Budějovice, mezi nádražím a polním letištěm. Skládal se z dřevěných baráků umístěných do čtverce. Tábor, v němž bylo internováno přibližně 1 250 vězňů, byl obehnán plotem z ostnatého drátu.

Tábor v Tvoršovicích ležel nedaleko bystrického tábora na vojenském cvičišti. Internovaní byli nejprve provizorně ubytováni ve stodole a po několika dnech přestěhováni do dlouhých dřevěných baráků zhruba pro 200 osob, které tu postavila první skupina vězňů.⁷

Sonderlager C ve Vrchatových Janovicích ležel východně od Olbramovic. Zčásti ho tvořily dřevěné baráky a zčásti stáje. Bylo zde ubytováno asi 100 vězňů. V jedné části, která byla od zbytku tábora oddělena ostnatým drátem, byli internováni vězňové venkovského komanda koncentračního tábora Flossenbürg.

Střežení tábora i dohled při pracovním nasazení byly zajišťovány příslušníky Waffen SS. Velitelem cvičiště byl SS-Brigadenführer a generálmajor zbraní SS Alfred Karasch. Přímým představeným vězňů byl SS-Hauptscharführer der Feldgendarmarie Ernest Maurer. V jednotlivých barácích byli ustanoveni staršिनové a nad celým táborem Lagerälteste. Většinou se jednalo o československé důstojníky.

V táboře panoval vojenský režim. Budíček v 6 h ráno a večerka ve 22 h. V průběhu noci však často docházelo k apélům. Kromě sčítacích to v Bystřici byly i tzv. „bartapely“, „haarapely“ nebo „schuheapely“. Podle vzpomínek jednoho vězně bylo přistupováno k trestům i jen za sebemenší špatný pohyb.

Příslušníci SS prováděli důkladné kontroly i na ubytovnách. Tresty následovaly i za nesetření prachu. Běžné byly tři formy trestů: rány holí (výprask), večerní hlídka u brány nebo práce přesčas či o nedělích.

Vězňové vykonávali stavební práce (především na stavbě nádraží), udržování komunikací, skládání munice ve skladech v Tvoršovicích a Semovicích, planýrky na stělnici, výkopy pro umístění skladů pohonných hmot a podobně.

Vězňové tábora ve Tvoršovicích byli nasazeni na stavbě železniční přípojky do lihovaru. Složení vězňů bylo pestré, byli zde internováni dělníci i univerzitní profesori. Práce probíhaly i v mrazech, takže lékař musel často ošetřovat vězňům omrzliny. Ve Vrchatových Janovicích prováděly práce dvě firmy – Billik a Belada. U nich byli vězni zařazeni jako pomocné pracovní síly jednotlivých stavebních profesí. Na jaře byli vězni odvezeni z tábora na zákopové práce kolem Benešova. Hloubily se protipěchotní zákopy a budovaly hluboké příkopy jako protitankové zátarasy.

Pracovní doba byla značně proměnlivá. Oficiálně trvala od 7 do 19 h. Volno dostali vězňové jednou za 14 dní na sobotní dopoledne, celou neděli a pondělní dopoledne. V Sonderlager C se většinou pracovalo jen do 18 h s půlhodinovou polední přestávkou. Zato však velmi často i v neděli bez jiných volných dnů. V Bystřici se pracovalo v neděli dopoledne a jednou za měsíc celou neděli.

U mladších vězňů tábora výdělek nedosahoval ani údajných nákladů na stravu a ubytování, takže se často pohyboval až kolem mínus 300 K měsíčně. Ve výdělku tzv. služebně starších byl tento rozdíl vyrovnáván, takže nakonec nedostal nikdo za práci ani korunu.

⁶ Bubeníčková, R., c.d. v pozn. 1, s. 151.

⁷ Židovské muzeum, vzpomínka V. Tučka.

Táborová kuchyně byla v Bystřici zřízena až později, do té doby vězni jedli ve škarpách podél cesty. Především příděl vody na den byl nedostatečný, pouze půl litru na pití i mytí dohromady. Za přídávkové lístky pro těžce pracující, které jim často zasílaly rodiny, si internovaní mohli jídlo dokupovat.

Ve Vrchotových Janovicích se původně bydlelo v dřevěném baráku, v místnosti o velikosti 20 × 7 metrů. Na zemi po obou stranách ležela sláma pokrytá dekami. Později byly vězňům přiděleny slamníky, které si sami slámou vycpali. Na začátku listopadu, po převedení k firmě Billik, byli přemístěni do bývalé stáje s třípatrovými postelemi. Na tak velký prostor se 100 vězni se v místnosti nacházela dvoje kamna, dvoje dveře a dvě malá okna. V rohu byla zabetonovaná žumpa. Kvůli tomu byl v místnosti nedýchatelný vzduch, mnoho myši a štěnic.

V Bystřici se bydlelo po 150 mužích v dřevěných barácích ze syrového dřeva, které byly po seschnutí plné štěrbin. Aby si internovaní zajistili trochu tepla, byli nuceni krást dříví na stavbě. Jinak se v zimě, jak uvádí jeden z vězňů, často probouzeli na papírových pytlích pokryti sněhovým popraškem.

Pro styk s vnějším světem platila přísná pravidla. Každý den mohl být odeslán nebo přijat pouze korespondenční lístek s 30 slovy psaný německy a jednou měsíčně balík o maximální váze 20 kg. Všechny zásilky byly kontrolovány. Ve Vrchotových Janovicích byly kontroly mírnější. Tam měli vězňové i možnost chodit v pracovní době mimo tábor. Jinak tomu bylo v Bystřici. Styk s civilním obyvatelstvem nebyl možný.

Z tábora v Tvoršovicích se několika vězňům i přes stráž SS podařilo uprchnout. Ti, kteří byli na útěku zadrženi, museli vytrpět veřejný výprask před ostatními vězni nastoupenými na „apelplacu“.⁸

Vzpomínky vězňů

„Při jednom odpoledním kulturním představení byl jeden z vězňů, Rudolf Berzetti z Prahy, raněn mrtvicí. Maurer zakázal jeho převoz do nemocnice. Na ošetřovně ho několikrát navštívil a nechal postavit. Měl radost z toho, když se bezvládně svalil na zem. V nejkrutější zimě nedovoloval vězňům, aby pracovali v rukavicích a kabátech.“⁹

V opisu na následující straně dobového dokumentu je nelidské jednání táborového velitele Maurera také doloženo:¹⁰

⁸ Vzpomínky bývalých vězňů, archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB; Židovské muzeum, vzpomínky J. Rypla, J. Marka, M. Hilda.

⁹ Marek, Jiří, Sonderlager, in: Židovská ročenka 5741/1981.

¹⁰ V překladu: „Táborový rozkaz č. 6. Protože přes opakované oznámení na večerním apelu mnozí vězňové nepovažují za nutné řídit se táborovými rozkazy a nařízeními, poukazuje se znovu na to, že na všech stanovištích a pracovních místech je vězňům zakázáno pracovat v pláštích, zimních kabátech nebo rukavicích. Přechodně se nařízení zatím netýká vedoucích skupin. Kdo bude jednat v rozporu s těmito příkazy, bude potrestán. Podepsán Maurer, SS-Hauptscharführer polního četnictva a táborový vedoucí“. Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB.

SS Truppenübungsplatz Böhmen
Sonderlager Bistritz bei Beneschau

Bistritz am 13.3.1945

Lagerbefehl Nr. 6

Da trotz mehrmaliger Bekanntgabe beim Abendappell es viele Lagerinsassen nicht für notwendig halten, sich nach dem Lagerbefehl und Anordnungen zu richten, wird nochmals darauf hingewiesen, dass auf allen Baustellen und Arbeitsplätzen das Arbeiten der Lagerinsassen mit angezogenen Mänteln, Winterjoppen, oder Handschuhen verboten ist. Vorübergehend sind noch nicht davon die Vorarbeiter betroffen.

Wer diese Anordnungen zuwiderhandelt, wird bestraft.

Gez. Maurer
SS-Hauptscharführer d. Feldgendarmarie
und Lagerleiter.

„Další vymožeností byl přesný předpis maximální návštěvy latriny v noci. Na kontrolu toho byla noční služba, která v každém baráku přesně zapisovala odchod a příchod jednotlivců. Kolem tábora byla 2–6členná hlídka se psy, která měla nařizeno ihned střílet, kdyby se někdo přiblížil k plotu. Tak se obětí tohoto nařízení Maurerova stal krátce před revolucí Ivo Geringer, mladý, nadaný chlapec, který chtěl z tábora zmizet.“¹¹

Dubí

Ve vesnici v Dubí u Teplic (Eichwald) byla pobočka č. 48 tábora v Bystřici u Benešova.¹²

Živohošť

Tábor v Živohošti byl pobočkou bystřického tábora. Jednalo se o jeden dřevěný barák, v němž bylo od 25. 3. 1945 ubytováno 30 osob z Bystřice. Asi z 80 % se jednalo o muže české národnosti, zbytek tábora tvořili Němci.¹³

Mezi další tábory, do nichž byli na sklonku války deportováni příslušníci smíšených manželství a manželé židovských žen, které byly v té době už většinou uvězněny v Terezíně, patřily i pracovní tábory v Kalku, Načetíně na Chomutovsku a v Kalichu u obce Třebušín na Litoměřicku.¹⁴

¹¹ Židovské muzeum, vzpomínka M. Hilda.

¹² Nedbálek, F., Místa utrpení a vzdoru, Praha 1984, s. 123.

¹³ Bubeničková, R., c.d. v pozn. 1, s. 152.

¹⁴ Nedbálek, F., c.d. v pozn. 12, s. 123.

Kalek

Kalek byl jedním ze dvou táborů na Chomutovsku, které byly zřízeny v prosinci 1944 pro muže ze smíšených manželství. Asi 60 internovaných bylo ubytováno ve třech dřevěných barácích na kraji lesa na východní straně obce. Většina jich pocházela z Prahy, jednalo se hlavně o lékaře, advokáty a živnostníky. Pracovali pro lesní správu Červený Hrádek. Ve dvou místních hostincích („hostinec U Teicherta“) bylo ubytováno ještě 60 židovských míšenců, kteří svázeli dřevo z lesa.¹⁵

Načetín

V prosinci 1944 byl v Načetíně na Chomutovsku zřízen pracovní tábor pro muže ze smíšených manželství. Asi 150 mužů bylo ubytováno ve dvou hostincích, kde měli také svou vlastní kuchyň. Byli nasazeni na kácení stromů a odvoz dřeva z lesa. Vedoucím tábora byl SS-Gruppenführer z Organisation Todt.

Praha-Hagibor

Hagiborem byl nazýván pražský tábor v tehdejší Schwerinově (dnes Vinohradské) ulici čp. 1201. Na základě nařízení nacistického úřadu Zentralamt für Regelung der Judenfrage z 13. 7. 1944 bylo na pozemku židovských nadací, jenž byl dosud využíván jako cvičiště a sportovní hřiště, započato se stavbou dřevěných baráků pro choré a s budováním židovské dětské nemocnice. Z celkem deseti baráků bylo sedm obytných a tři pracovní. Ze stávající budovy židovského starobince se stala správní budova.

Tábor byl pod vedením SS a střežila ho posádka ozbrojená kulometem. Byli v něm umístěni především mimopražští židé ze smíšených manželství. Pokud byli praceschopní, byli nasazeni na náročnou práci ve „slídárně“ firmy Glimmer-Spalterei, GmbH. Do této „slídárny“ navíc denně docházely pražské ženy ze smíšených manželství. Dne 30. 1. 1945 byla celá „slídárna“ i s nasazenými deportována do Terezína, takže se počet internovaných na Hagiboru snížil z průměrných 1 400 osob na 100–150. Celkem táborem prošlo 3 000 osob.

V únoru a březnu 1945 sem byli deportováni nežidovští partneři ze smíšených manželství a tzv. míšenci, evakuovaní před postupem spojenců z internačních táborů Klettendorf a Kleinstein. Tábor byl zrušen počátkem května 1945.¹⁶

¹⁵ Bubeníčková, R., c.d. v pozn. 1, s. 153.

¹⁶ Bubeníčková, R., c.d. v pozn. 1, s. 150.

Přehled táborů pro židovské míšence na území protektorátu

Český název	Německý název	Doložená existence tábora
Bystřice u Benešova	Bistritz	podzim 1943 – duben 1945
Dubí	Eichwald	?
Kalek	Kallich	prosinec 1944 – květen 1945
Kalich	Kelch	1944 – 1945
Načetín	Natschung	prosinec 1944 – květen 1945
Oslavany	Oslawan	7. 4. 1942 – 18. 4. 1945
Postoloprty	Postelberg	1943 – duben 1945
Praha-Hagibor	Prag-Hagibor	13. 7. 1944 – 5. 5. 1945
Vrchotovy Janovice	Markt Janowitz	červen 1944 – březen 1945
Živohošť	Schiwohoscht	25. 3. 1945 – květen 1945

Prameny a literatura

Nedbálek, František, *Místa utrpení a vzdoru, Praha 1984.*

Bubeníčková, Růžena – Kubátová, Ludmila – Malá, Irena, *Tábory utrpení a smrti, Praha 1969.*

Kavena, Jiří, *Sonderlager pro židovské míšence v Bystřici u Benešova, Tereziánské listy 28/2000.*

Marek, Jiří, *Sonderlager, in: Židovská ročenka 5741/1981.*

Marek, Jiří, *Mezi dvěma frontami, in: Věstník židovských obcí, č. 8, 1967.*

Archiv židovského muzea, Sbírka vzpomínek, kazety č. 103, 185, 215, 254, 298, 539, 623, 629, 684.

Archiv Kanceláře pro oběti nacismu Česko-německého fondu budoucnosti.

PRONÁSLEDOVÁNÍ NEZLETILÝCH DĚTÍ ČESKÝCH OBĚTÍ A ODPŮRCŮ NACISMU V LETECH 1939–1945

JANA HAVLÍKOVÁ – MARTIN HOŘÁK

„Wie es den Russen geht, wie es den Tschechen geht, ist mir total gleichgültig. Das was in den Völkern an gutem Blut unserer Art vorhanden ist, werden wir uns holen, indem wir ihnen, wenn notwendig, die Kinder rauben und sie bei uns großziehen.“¹
H. Himmler

Systém únosů, věznění a poněmčování nezletilých příslušníků okupovaných národů dosáhl největších rozměrů na území Polska, v menším měřítku však existoval v celé obsazené Evropě včetně Protektorátu Čechy a Morava. V našem příspěvku se snažíme popsat východiska, cílové skupiny, nástroje, průběh a výsledky těchto opatření proti dětem českých odpůrců či obětí nacismu. Vzhledem k původnímu účelu studie, která vychází ze dvou kratších textů vzniklých jako podklady pro jednání s německou nadací „Připomínka, odpovědnost, budoucnost“, věnujeme zvýšenou pozornost popisu internačních a germanizačních zařízení, v nichž byly děti umístovány. Naším cílem je také zasadit germanizační program na protektorátním území do souvislosti s podobnými událostmi v ostatních zemích pod německou vládou, zvláště v tzv. eingegliederte Ostgebiete. Tento obecný rámec jsme zpracovali především na základě polské historické literatury. Jádrem naší práce se opírá o archivní výzkum ve fondech Státního ústředního archivu v Praze a Kanceláře pro oběti nacismu při Česko-německém fondu budoucnosti. Fotokopie citovaných dokumentů Himmlerova osobního štábu nám ze své soukromé sbírky laskavě zapůjčil dr. Bořivoj Čelovský.

Okupační politika v „připojených východních územích“ a osudy polských dětí

Okupační politika na polských územích začleněných na podzim 1939 přímo do Německé říše vycházela z principu „opětovné germanizace“ (Rückdeutschung či Wiedereindeutschung). Tato území byla považována za ryze německá a jako taková měla být co nejrychleji očištěna od polského a židovského živlu. Zásahy proti polské národní elitě (operace Tannenberg, Außerordentliche Befriedigungsaktion) stály život či svobodu tisíce příslušníků polské inteligence, šlechty, kléru či bývalých legionářů. Od prosince 1939 probíhaly hromadné deportace Poláků a Židů do Generálního gouvernementu, které do jara 1941 postihly na

¹ Der Nürnberger Prozess: Siebzehnter Tag. Dienstag, 11. Dezember 1945, s. 16. Berlin 2000.

365 000 lidí. V té době však demograficky nevýhodná politika Rückdeutschung začala pomalu ustupovat široce pojaté germanizaci rasově vyhovujících jedinců bez přílišných ohledů na jejich národnostní původ. Dne 4. března 1941 vydali ministr vnitra a říšský komisař pro upevnění německví nařízení o německém národním soupisu (Deutsche Volksliste, DVL) a státní příslušnosti na „východních územích připojených k říši“. Nařízení mělo regulovat udělování říšského občanství podle míry příslušnosti k německému národu, jež byla kvalifikována čtyřmi stupni DVL.²

První konkrétní úvahy o germanizaci polských dětí vznikly pravděpodobně v Rasovém a politickém úřadu NSDAP, který ve své zprávě o národnostní politice na bývalých polských územích z 25. 11. 1939 uváděl, že rasově kvalitní děti vysídlených Poláků musejí být vyňaty z transportů a vychovány ve „Staré říši“.³ Roman Hrabar, koordinátor poválečného pátrání po zavražděných polských dětech a autor řady knih o tomto tématu, určil celkem třináct skupin dětí, které se nejčastěji stávaly obětmi germanizačního tlaku.⁴ V zásadě se jednalo o děti, jejichž sociální postavení bylo oslabeno rozpadem původní rodiny a péči nad nimi převzal stát, přičemž tato situace nastala buď vlivem nepředvídatelných okolností, nebo ji záměrně vyvolala opatření okupační moci. V prvním případě se jednalo např. o děti z rozvedených smíšených manželství, děti z polských sirotčinců, osiřelé děti žijící u opatrovníků nebo adoptivních rodičů. V případě násilného odloučení se poněmčení týkalo zejména dětí z rodin etnických Němců nebo rodin smíšených, které se odmítaly hlásit k německé národnosti.⁵ Dále sem patřily děti deportované na nucené práce, děti narozené ženám nuceně nasazeným v Německu (zřejmě nejpočetnější skupina) či děti deportovaných a popravených rodičů. V tomto případě se vycházelo z premisy, že aktivní odpor je projevem možné rasové kvality.

Z hlediska našeho tématu bychom se měli zastavit zejména u skupiny dětí umístěných v polských sirotčincích. Zatímco ve Slezsku a částečně také v Pomoří probíhala jejich germanizace převážně na místní úrovni, tj. v jednotlivých domovech, které převzala pod svou správu organizace NSV,⁶ na území Vartské župy (Warthegau) byla snaha rozptýlit rasově vyhovující děti po území Staré říše. Na základě nařízení č. 67/I říšského komisaře pro upevnění německví z 19. 2. 1942 došlo ke stanovení konkrétního postupu a k rozdělení kompetencí.⁷ První, výběrová fáze poněmčení začínala soupisem dětí. Následovalo rasové vyšetření v lodžské pobožce Rasového a přesídlovacího úřadu (Rasse- und Siedlungshauptamt-SS, RuSHA).⁸ Vybrané děti podstoupily zdravotní testy a v případě kladného výsledku psycholo-

² Tato nejrozsáhlejší germanizační akce v historii zasáhla téměř tři miliony převážně polských obyvatel Pomoří (říšská župa Gdaňsk-Západní Prusko), Poznaňska a Lodžska (Vartská župa), jihovýchodního Pruska (vládní obvody Ciechanów a Suwałki) a Horního Slezska, kam byla za války začleněna i většina území českého Těšínska. Nejpočetnější byla skupina držitelů DVL III, německých státních příslušníků na zkušební dobu deseti let, skládající se převážně z národnostně nevyhraněných obyvatel.

³ Hrabar, R.: Janczarowie XX wieku. Katowice 1983, s. 18.

⁴ Tamtéž, s. 24.

⁵ Pojem smíšené manželství byl přitom chápán velmi široce, za Napoláky byli považováni např. i Slezané, Kašubové nebo Mazurové.

⁶ Nationalsozialistische Volkswohlfahrt (Nacionálně socialistická péče o blaho lidu) vznikla v roce 1933 a jako jeden z článků NSDAP (Gliederung der Partei) měla zastoupení na všech stranických úrovních. Spravovala rozsáhlou sítí sociálních ústavů a díky sbírkovým akcím typu Winterhilfe disponovala značnými finančními prostředky.

⁷ Srov. Hrabar, R.: Hitlerowski rabunek dzieci polskich. Katowice 1960, s. 106–109, dok. č. 3.

⁸ Rasový a přesídlovací úřad (Rasse- und Siedlungsamt, od roku 1935 Hauptamt) vznikl v roce 1931 při hlavním štábu SS jako centrum populačního plánování. Po odstavení W. Darrého, prvního vedoucího RuSHA, jeho význam upadal. V době války se úřad zaměřil na zpracovávání rasových posudků příslušníků SS či jejich manželé, žadatelů o přesídlení a germanizovaného obyvatelstva okupovaných oblastí.

gická a „charakterová“ vyšetření v župním dětském domově ve městě Bruckau (Bruczków). Ve druhé, převýchovné fázi byly vyhovující děti ve věku 2–6 let předány Lebensbornu,⁹ zatímco děti ve věku 6–12 let přebíraly tzv. Heimschulen,¹⁰ kde dostávaly nová, německá jména,¹¹ učily se německy a připravovaly se na adopci německými rodinami.

Nařízení č. 67/I bylo později rozšířeno i na děti, jejichž rodiče byli popraveni či transportováni do koncentračního tábora, a to nejen na území Polska. V druhé polovině roku 1942 se polský model uplatnil v Horním Kraňsku a Dolním Štýrsku během potlačování odporu zdejšího slovinského obyvatelstva¹² a také na území Protektorátu Čechy a Morava, ačkoli v těchto případech germanizace nikdy nenabyla takových rozměrů jako v Polsku. Přesné údaje neexistují, ale v literatuře se uvádí, že obětí nacistických únosů se mohlo stát až 200 000 polských dětí.

Okupační politika v protektorátu a osudy českých dětí

Na rozdíl od polských území se v protektorátu prosadila koncepce dlouhodobé asimilace českého obyvatelstva, jak ji ve známém pamětním spisu z 28. 8. 1940 navrhl K. H. Frank.¹³ Po dobu války měly probíhat pouze přípravné fáze, spočívající v odpolitizování českého národa a jeho rasové prověrce. Fyzický teror neměl být plošný, ale spíše adresný, zaměřený na otevřeně odpůrců a jejich rodinné zázemí, aby zastrašil obyvatelstvo, ale nedohnal je k zoufalému odporu.

S metodami plánovité internace a germanizace dětí se v protektorátu setkáváme až v souvislosti s odvetnými opatřeními po atentátu na Reinharda Heydricha, v období druhého stanného práva od 27. 5. do 3. 7. 1942. Cílovými skupinami přijatých opatření se staly děti lidických a ležáckých obětí, sirotci po popravených, děti vězňů včetně dětí narozených ve vazebních věznicích a děti, jejichž rodiče měli spojitost s pachateli atentátu.

Technicko-organizační a finanční stránku zajišťovala řídicí úřadovna gestapa v Praze, konkrétně její referáty II BM¹⁴ a II G¹⁵ ve spolupráci s tzv. Schutzhaftreferat neboli oddělením II D, které mělo na starosti spisy osob deportovaných do koncentračních táborů. Odpovědnost za kroky vedoucí k poněmčení zadržovaných dětí převzal protektorátní referát Úřadu říšského komisaře pro upevnění němectví,¹⁶ rasové vyšetření prováděla pražská pobočka Rasového a přesídlovacího úřadu.¹⁷ Od počátku se také počítalo se zapojením Lebensbornu.

⁹ Spolek Lebensborn vznikl 12. 12. 1935 z iniciativy H. Himmlera, aby podporoval rasově a geneticky hodnotné velké rodiny, staral se o nastávající matky s dobrými rasovými vlastnostmi, pečoval o jejich děti a pečoval o matky po porodu. Lebensborn byl nejprve součástí RuSHA, ale po necelém roce od svého vzniku byl jakožto Amt L podřízen přímo říšskému vedoucímu SS. Funkci vedoucího Lebensbornu vykonával od roku 1940 Max Sollmann.

¹⁰ Deutsche Heimschulen (DH) vznikly na základě Hitlerova rozkazu počátkem roku 1942, jejich řízením bylo pověřeno ministerstvo propagandy a říšský vedoucí SS. Postupně měla všechna výchovná zařízení pro mládež ve věku 6–18 let na území říše přejít pod DH. Jejich úkolem byla kolektivní výchova mládeže v duchu národního socialismu.

¹¹ Nová jména se měla foneticky co nejvíce podobat původním, aby dětem v mysli obě jména splývala. Srov. Hrabar, R.: Hitlerowski rabunek, c.d. v pozn. 7, s. 110, dok. č. 110, Eindeutschung elternloser fremdvölkischer Kinder. Verdeutschung der Namen.

¹² Hrabar, R.: „Lebensborn“ czyli źródło życia. Katowice 1975, s. 93n.

¹³ Srov. Král, V.: Chtěli nás vyhubit. Praha 1961, dok. č. 6, s. 68–75, Pamětní spis o způsobu řešení českého problému a budoucím uspořádání českomoravského prostoru.

¹⁴ Vedoucí kriminální komisař Krupke, dále kriminální zaměstnanec Dennert.

¹⁵ Vedoucí kriminální komisař Pannwitz a jeho zástupce kriminální asistent Schumm.

¹⁶ Vedoucí Ferdinand Fischer, který působil také jako správce Pozemkového úřadu v Praze.

¹⁷ Vedoucí E. Künzel, jenž byl pro nemoc dlouhodobě zastupován Hansem Preussem.

Děti hromadně deportované mimo hranice protektorátu

Osud lidických dětí předznamenal telefonický rozkaz K. H. Franka veliteli pražské služebny bezpečnostní služby (SD) Horstu Böhmovi z 9. 6. 1942. V souvislosti s vyhlazením obce Lidice na Kladensku se v něm mj. uvádí, že „děti se mají shromáždit, a pokud jsou schopny poněmčení, předat do říše do rodin SS. Zbytek bude dán na jinou výchovu.“¹⁸ Na následně zvláštní poradě na velitelství SD¹⁹ byly dojednány technické detaily akce a výše popsané rozdělení kompetencí. Zde se také rozhodlo o převezení dětí do Lodže.

Přesný soupis a první rasová selekce dětí proběhly v budově kladenského gymnázia, kde byly 10. června shromážděny spolu se svými matkami. Rasová vyšetření, jež řídil Hans Preuss z pražského RuSHA, spočívala v měření lebek a určování barvy očí a vlasů. Na základě této prohlídky bylo o dva dny později 88 dětí starších jednoho roku, jež rasově nevyhovely, odděleno od matek a za doprovodu ošetřovatelek NSV vypraveno hromadným transportem přes Lovosice a Drážďany do Lodže. Tři děti vybrané při předchozí rasové prohlídce odvezlo auto německého červeného kříže na německou dětskou kliniku v Praze 2, zřejmě k dalšímu, důkladnějšímu rasovému vyšetření.

Stejný osud potkal 24. června také 13 dětí z Ležáků. Ještě téhož dne byly v Pardubicích odděleny od svých matek a po krátkém pobytu v Praze, kde proběhlo rasové přezkoumání, opět pod vedením Hanse Preusse, byly i ony určeny k transportu do Lodže. Spolu s nimi odjely i tři vybrané lidické děti (jednomu z nich byla tehdy schopnost stát se Němcem upřena) a dvě vnoučata bývalého kancléře Přemysla Šámala.²⁰

Město L o d ž patřilo v době války k hlavním střediskům přesídlovací politiky na polském území. Jedním z důvodů byla skutečnost, že zde sídlila pobočka přesídlovací centrály, Umwandererzentrale.²¹ Transport lidických dětí sem dorazil 13. 6. 1942. Děti byly umístěny do tzv. Durchgangslager II na Gneisenau-Strasse 41, který spravovala zmíněná centrála. Tábor měl charakter sběrného a průchozího střediska. Jeho nedobrovolní obyvatelé byli na základě výsledků rasových selekcí určeni buď na nucenou práci do Říše, nebo k deportaci do Generálního gouvernementu.²² České děti podléhaly zostřenému režimu, jejich osobní údaje se neobjevily v táborové kartotéce, děti byly drženy v izolaci, jen vážně nemocné se s obtížemi podařilo umístit do provizorní nemocniční místnosti.²³

Dochované dokumenty vypovídají o tom, že příjezd transportu provázely určité organizační zmatky a vyjasňování kompetencí. Pobyt dětí byl z Berlína i Prahy předem avizován jako přechodný, avšak žádné instrukce o dalším postupu nebyly vydány. Vedoucí přesídlovací centrály, šumperský rodák Hermann Krumey, se během čekání na pokyny spojil s vedoucím místní pobočky RuSHA Walterem Dongusem, který z dětí dodatečně vybral sedm kan-

¹⁸ Moulis, M. – Tomášek, D.: K. H. Frank. Vzestup a pád karlovarského knihkupce. Praha 2003, s. 272.

¹⁹ Srov. výpověď Ferdinanda Fischera 26. 11. 1947. SÚA Praha, Ministerstvo vnitra, referát L, spis C 6174, 16-12-47.

²⁰ Jejich otec Jaromír Šámal, profesor ČVUT, byl stejně jako jeho otec účastníkem odboje a byl popraven za stanného práva 5. 6. 1942.

²¹ S ohledem na nedaleké hranice s Generálním gouvernementem spočívala její činnost ve správě tzv. sběrných a průchozích táborů, v nichž za součinnosti s místní pobočkou RuSHA probíhaly rasové selekce vysídlovaného polského obyvatelstva; pracovníci centrály pak byli v této souvislosti mj. odpovědní za technickou realizaci přesunů skupin i jednotlivců na základě výsledků těchto zkoumání. Přímý dozor nad jejich činností vykonávaly orgány Hlavního říšského bezpečnostního úřadu. Srov. Jastrzębski, W.: Hitlerowskie wysiedlenia z ziem polskich wcielonych do Rzeszy 1939–1945. Poznań 1968, s. 36n.

²² Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939–1945. Warszawa 1979, s. 292 a 297.

²³ Srov. výpověď Julie Makowské. SÚA, Ministerstvo vnitra – Referát L., kart. 13, spis 534-15-15.

didátů pro poněmčení, ačkoli byly z Prahy všechny vypraveny jako „neschopné poněmčení“ (eindeutschungsunfähig).

V následujících dnech vycházely z Lodže do Berlína a Prahy opakované žádosti o vyjádření, jak má být s dětmi naloženo, a v této souvislosti se také objevil termín „zvláštní zacházení“ (Sonderbehandlung). O obsahu odpovědi svědčí fakt, že kromě zmíněných sedmi dětí byly všechny ostatní předány gestapu a jejich osud se pravděpodobně uzavřel v nedalekém vyhlazovacím táboře v Chelmnu nad Nerem. Děti schopné poněmčení převzala expozitura RuSHA na Landsknechtstrasse.

Podobně, ale tentokrát již bez průtahů proběhlo odbavení druhého transportu, ohlášeného z Prahy 5. července 1942. Podle seznamu podepsaného Hansem Preussem zahrnoval dvanáct dětí neschopných poněmčení a šest dětí poněmčení schopných. V tomto případě již nedošlo k přezkoumání rozhodnutí pražské pobočky RuSHA a děti tak byly podle zařazení do jedné či druhé skupiny předány místnímu gestapu, nebo připojeny ke skupince sedmi dětí v táboře na Landsknechtstrasse. Zde v následujících dvou měsících proběhly důkladnější prohlídky a vyšetření, dokud děti se souhlasem poznaňské samosprávy nepřevzal sirotčinec v Puschkau.

Župní dětský domov v P u s c h k a u (Puszczykowo), kde působila jako vedoucí ošetřovatelka Meta Höpfnerová, měl v síti germanizačních středisek charakter sběrné a průchozí stanice. Kromě 13 českých dětí tudy prošlo i několik desítek polských a německy mluvících dětí. Hlavní náplní výchovy byla výuka němčiny a napravování „škod“, které dětem způsobil pobyt v jejich původním národnostním prostředí.²⁴ Pamětnice uvádí: „...za každé česky nebo polsky pronesené slovo jsme byly trestány bitím nebo odnětím jídla a za jiné prohřešky také tím, že jsme musely stát bosé a ve spodním prádle dlouho do noci na studené chodbě před ubikacemi.“²⁵

Přibližně po deseti měsících začínala další etapa – předávání dětí do vhodných pěstounských rodin. Za výběr a prověřování potenciálních rodin odpovídal župní úřad pro mládež v Poznani, ale angažoval se také Lebensborn, který poskytoval konzultace a v některých případech působil jako prostředník při předávání dětí.²⁶ Aktivitu vyvíjely rovněž místní úřadovny NSV a také pracovníci domova. Ty si některé děti dokonce samy osvojily.²⁷ Vzájemná informovanost o aktuálním stavu jednotlivých „případů“ byla založena na zasílání osobních dat a fotografií adeptů osvojení, zpráv o jejich dosavadním chování včetně výsledků prováděného psychologického zkoumání. Hlášeno bylo rovněž datum předání a adresa přijímající rodiny.²⁸

Nezbytnou součástí tohoto procesu bylo vytváření nové úřední identity osvojenčů. U českých dětí se postupovalo v souladu se zavedenou praxí – právní oddělení Lebensbornu pro ně zhotovilo jak osvědčení o německém původu, tak nové rodné listy. Kromě falešného

jména, příjmení přejatého od budoucích náhradních rodičů a nesprávného místa narození²⁹ z nich vyplývalo, že se jedná o sirotky.

Děti, pro něž se nepodařilo nalézt náhradní rodinu, převzal dětský domov v B l ü t e n a u (Mogilno). Ten byl stejně jako domov Puschkau řízen poznaňskou samosprávou a jako vedoucí ošetřovatelka zde pracovala sestra Gaudererová, dříve zaměstnaná v Puschkau. I zde po krátké aklimatizaci pokračovalo umisťování dětí do pěstounské péče. Zbylé děti, dva chlapci, které se snad z důvodů jejich menší přizpůsobivosti nepodařilo předat rodinám,³⁰ byly převezeny do dětského domova Alpenland v Oberweisu na území dnešního Rakouska.

Domov Alpenland v O b e r w e i s u byl založen v srpnu 1943 a jeho zřizovatelem a správcem byl Lebensborn. Jako jeho vedoucí zde působil nejprve SS-Oberscharführer Pfaffenberg. Od podzimu 1944 byla hlavní ošetřovatelkou Maria Merkelová, bývalá vedoucí pobočky Lebensbornu v Kaliszi. Děti nebyly trvale hlášeny ani policejně, ani v zásobovacím úřadě. Kromě dvou lidických chlapců tu bylo zadržováno kolem 200 polských dětí z dětského domova v Kaliszi.³¹ Domov fungoval jako školicí středisko napojené na Hitlerjugend. Chlapci se učili pochodovat za zpěvu nacistických písní, vládla zde tvrdá vojenská disciplína: „Vedoucím byl nějaký esesman ... trestání jsme byli velmi přísně a velmi často jsme byli bití. Často i pro nepatrnou příčinu jsme byli zavíráni do temné podzemní kobky... V temnici, jež neměla vůbec oken, byla pouze pryčna a pak tam bylo složeno nějaké staré haraburdí... Bit jsem byl velmi často, zejména rákoskou, a to i přes obličej.“³²

Na podzim 1944 bylo několik desítek starších dětí evakuováno do tábora v M a r i a - S c h m o l l. Panovaly tam ještě ořšněnější poměry než v předchozím zařízení: „Asi prvé tři dny jsme chodili do školy, ale pak návštěva školy přestala, vedoucí si naši výpravy nevšimli, jenom za každý sebemenší přestupek nás velmi přísně a nelidsky trestali. Byli jsme bití rákoskou i tyčí od vlajky a já sám, když jednou jsem opustil budovu domova a byl jsem přistižen esesmanem, byl jsem jím kopnut tak do kolena, že ještě dnes mám pod kolenem velikou jizvu. Dva měsíce jsem vůbec nemohl chodit a ležel jsem na ubikaci, avšak nedostalo se mi vůbec žádného lékařského ošetření... Jaký byl režim v tomto domově, dokazuje to, že jednoho dne jsme museli všichni nastoupit na dvoře, esesmani přivedli asi 12letého chlapce, myslím, že polské národnosti, chlapec musel položit hlavu na špalek a jeden esesman mu řeznickou nebo tesařskou sekerou usekl hlavu. Nám, kteří jsme se na to museli dívat, pak vyhrožovali, že to provedou s každým, jestliže se jakkoliv proviníme.“³³

Všech 13 dětí se po válce podařilo najít a repatriovat domů. Jejich osudy se staly nejen jedním z hlavních bodů obžaloby pro zločiny na dětech v rámci norimberského procesu a mnichovského procesu s představiteli Lebensbornu v roce 1950, ale byly i předmětem jednání během procesu s Adolfem Eichmannem v letech 1961–1962.

²⁴ V tehdejší terminologii bylo zařízení bylo určeno pro „obtížně vychovatelné děti“, resp. pro tzv. „ohrožené děti“ („umweltgefährdete Kinder“). Srov. výslech Inge Viermetzové, Wolfganga Überschaara a Fritze Barthelse 4. 3. 1948. SÚA Praha, Ministerstvo vnitra, referát L, kart. 12, spis 534-29-9.

²⁵ SÚA Praha, Ministerstvo vnitra, referát L, kart. 17, spis 534-13-21 (Marie Hanfová).

²⁶ Tuto spolupráci usnadňovala také skutečnost, že vedoucí úřadu pro mládež Franz Barthels byl již delší dobu spolupracovníkem tohoto mnichovského sdružení. Srov. Hrabar, R.: „Lebensborn“, c.d. v pozn. 12, s. 111.

²⁷ Děti byly tímto způsobem do rodin prodávány po 50 markách. SÚA Praha, Ministerstvo vnitra, referát L, kart. 17, spis 534-13-21 (Marie Hanfová).

²⁸ Potenciální pěstouni byli velmi důkladně prověřováni. Kromě vyplňování podrobných dotazníků podávali na vyzvání výše zmíněných úřadů a organizací zprávy o chování dětí. V případě, že bylo v průběhu kontrol pracovníků NSV či Lebensbornu zjištěno, že je dítě vychováno „nežádoucím“ způsobem, docházelo i k jeho odebrání a následnému umístění do rodiny vhodnější.

²⁹ Jako místo narození bylo často využíváno některé z germanizačních středisek (např. Bruckau, ale i Puschkau).

³⁰ Podle údajů říšského úřadu pro adopci (Reichsadoptionsstelle) byl však také mezi potenciálními pěstounskými rodinami výrazně vyšší zájem o osvojení děvčátek. Srov. SÚA Praha, Ministerstvo vnitra, referát L, kart. 17 (Jarmila Straková).

³¹ Hrabar, R.: „Lebensborn“, c.d. v pozn. 12, s. 129.

³² SÚA Praha, Ministerstvo vnitra, referát L, kart. 17, spis 534-13-19 (Václav Hanf).

³³ Tamtéž.

Děti hromadně internované v protektorátu

Ne všechny lidické děti byly deportovány. Nejmladší z nich, kojenci do jednoho roku,³⁴ zůstali v kladenském gymnáziu do soboty 13. 6. 1942, kdy byli označeni na levém zápěstí číslem a odvezeni do nalezince.³⁵ Čtyři ženy ve vysokém stupni těhotenství, které byly z transportu do koncentračního tábora vyňaty, zůstaly přechodně v kladenské nemocnici a odkud je Němci převezli do porodnice v Dykově ulici v Praze-Vinohradech.³⁶

Porodnice v D y k o v ě u l i c i původně sloužila jako útulek pro sociálně slabé a opuštěné ženy a částečně jako ozdravovna pro raněné příslušníky SS. V roce 1942 si jej prostřednictvím NSV pronajalo pražské gestapo. Hlavní ošetřovatelkou byla členka NSDAP a pracovnice NSV Aloisie Kührová, jako porodní asistentka zde působila zdravotní sestra Dolejšová. Lékařské prohlídky dětí do prosince 1942 prováděl dr. Allin z infekčního oddělení německé dětské kliniky. Internované ženy měly zakázáno opouštět své pokoje a personál s nimi nesměl mluvit. Na chodbách nepřetržitě hlídkovali příslušníci české protektorátní policie, civilní osoby neměly do objektu přístup. Narození dítěte se nehlásilo matričnímu úřadu, ale pouze pražskému vedení NSV a referátům gestapa II BM a II D.³⁷ Děti, které nebyly pokřtěny ani nedostaly jméno, setrvaly v objektu jen nezbytně nutnou dobu, zpravidla tři týdny až dva měsíce po narození. Po oddělení od matek je prostřednictvím Německého červeného kříže (DRK) přebíral naleziniec při německé dětské klinice v Praze II. V pozdější době byly z Ravensbrücku převezeny do Dykovy ulice další dvě lidické ženy,³⁸ které se po porodu vrátily zpět do tábora. Do zániku tohoto speciálního zařízení v polovině února 1943 jeho „služeb“ využily i tři jiné ženy zatčené v souvislosti s atentátem na Heydricha. Také ony byly později deportovány do koncentračního tábora.

Dne 13. června gestapo v doprovodu ošetřovatelek Německého červeného kříže dopravilo sedm nejmenších lidických dětí do nalezince v ulici U K a r l o v a na pražských Vinohradech. V jejich vstupních dokladech bylo zaneseno pouze jméno a příjmení (někdy s chybami), datum narození, manželský původ a v některých případech příjmení rodičů.³⁹ Děti se dostaly do německého oddělení nalezince, kde zůstaly asi tři měsíce pod dozorem MUDr. Köhlerové. Během této doby jedno z nich zemřelo. Zbývající byly předány nejprve na jiné oddělení ve třetím poschodí a v lednu 1943 na infekční oddělení německé dětské kliniky v budově bývalé české techniky. Pod falešnými německými jmény sem byly také postupně dodány děti narozené lidickým ženám v útulku v Dykově ulici; čtyři z nich zde zemřely.

Dne 14. srpna 1943 bylo šest lidických dětí, k nimž postupně přibýly dvě další, narozené již v Dykově ulici, převezeno do bývalých Masarykových domovů v P r a z e - K r ě i. Ve zvláštním izolovaném oddělení v rámci prvního a druhého poschodí, jež bylo vytvořeno na-

³⁴ Ležácké děti byly všechny starší, jednomu byl právě 24. 6. 1942 jeden rok.

³⁵ Jejich matky strávily jeden měsíc v terezínské Malé pevnosti a poté následovaly ostatní lidické ženy do koncentračního tábora Ravensbrück.

³⁶ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 28803.

³⁷ Referát II D zajišťoval zpětný transport matek do koncentračního tábora (přes pankráckou věznici); SÚA Praha, Ministerstvo vnitra – referát L, kart. 17, C 6174, 534-12-29. Výslech Aloisie Kührové.

³⁸ Jedna lidická žena porodila přímo v Ravensbrücku a její dítě tam bylo ihned usmrceno. Srov. Konopka, V.: Zde stávaly Lidice. Praha 1972, s. 131.

³⁹ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 27108, 27320, 27322, 27323 a 27325.

řízením německé ředitelky Ludwigové, nepatřily k prvním obyvatelům – již téměř 13 měsíců zde pobývalo několik desítek nejmladších příbuzných rotmistřů Kubiše a Valčíka.⁴⁰

Další skupinu tvořily děti, jejichž rodiče byli za druhého stanného práva zatčeni a popraveni v koncentračním táboře Mauthausen.⁴¹ Do konce války v Krči muselo setrvat celkem 19 dětí. Svědkyně popisuje zdravotní stav jednoho z nich: „Byla skoro holohlavá, neuměla pořádně chodit, znala jen několik německých slov, stále se bála, pomočovala se, byla nedoslýchavá a na krku měla velkou ránu. Bylo zjištěno, že prodělala oboustranný zápal plic, tuberkulózu, tyfus a paratyfus a že má poškozené ledviny.“⁴²

Do Krče však byly z této posledně jmenované skupiny umístěny pouze děti do tří let. A ty starší? Na rozdíl od postupu vůči dětem ležáckým a lidickým nepadlo rozhodnutí o jejich transportu do Lodže. Podle původního plánu se počítalo s jejich umístěním do péče NSV v rámci některého z dětských domovů v okupovaném pohraničí s předchozím pobytem v útulku v Dykově ulici⁴³ – v této souvislosti nakonec dostal přednost bývalý domov invalidů v Praze-Vokovicích zvaný Jenerálka.

Vrchní ošetřovatelkou v domově J e n e r á l k a byla zdravotní sestra Karolina Gallaová, která sem byla přidělena z krčské nemocnice. Děti byly vedeny jako vězni referátu II G pražského gestapa,⁴⁴ nesměly se stýkat s příbuznými ani známými, objekt střežila protektorátní policie.⁴⁵ Celkový počet internovaných se podle poválečných výpovědí pohyboval mezi 46–48. Jedna z pamětnic, v té době jedenáctiletá, popisuje svoji cestu do Jenerálky takto: „Po zatčení mých rodičů 18. 6. 1942... a jejich odvedení gestapáky zůstaly jsme s mladší sestrou (8 let) stát před zapečetěným bytem... Ještě týž den nás známí rodičů odvezli na Moravu... Zde nás gestapo vypátralo a byly jsme obě se sestrou zatčeny a začalo mé věznění... Gestapo mě i sestru odvezlo napřed do Petschkova paláce k jakémusi výslechu, ale po krátké době mě odvezli do Prahy-Jenerálky.“⁴⁶

Podle poválečného výslechu Fritze Dennerta proběhly v Jenerálce na Himmlerův rozkaz prohlídky z důvodu možného poněmčení zadržovaných dětí, ale výsledek byl negativní.⁴⁷

Dne 14. dubna 1944 se na pokyn velitele SD uskutečnil převoz dětí z Jenerálky do internačního tábora ve S v a t o b o ř i c í c h u Kyjova, kde byli v rámci tzv. akce E soustředění rodinní příslušníci osob, které uprchly před nacismem do zahraničí nebo bojovaly ve spojenecké armádě. Pro nové obyvatele tábora byl vyhrazen jeden z nouzových baráků, jenž původně sloužil jako karanténní stanice pro nemocné nakažlivými chorobami. Mladší dívky se později nastěhovaly do budovy bývalé četnické stanice. I v rámci svatobořického tábora podléhaly děti zvláštnímu režimu – měly být pokud možno izolovány a platil zákaz oslovovat je příjmením: „Děti nesměly po celou dobu svého věznění nikomu psát ani od nikoho dostat zprávu. Měly přísně nařízeno, že svoje jméno musí zapomenout. Byly jmeno-

⁴⁰ V souvislosti s odvetnými opatřeními byli během července a srpna shromážděni všichni příbuzní jmenovaných účastníků atentátu na Heydricha a převezeni do terezínské Malé pevnosti. Děti byly později od svých rodin odděleny a umístěny do zařízení v Praze-Krči. Rodičům byly vráceny po jejich propuštění 19. 9. 1942. Rodinní příslušníci Josefa Gabčíka byli jako státní příslušníci Slovenské republiky represálií ušetřeni.

⁴¹ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 27319 a 27321.

⁴² Tamtéž, ev. č. 27321.

⁴³ Výslech Fritze Dennerta 20. 11. 1946. SÚA Praha, Ministerstvo vnitra, referát L, kart. 17, C 6174, 534-12-29.

⁴⁴ Tamtéž.

⁴⁵ Výpověď Dagmar Melicharové 31. 8. 1946. SÚA Praha, Ministerstvo vnitra – Referát L, kart. 16.

⁴⁶ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 27429.

⁴⁷ Výslech Fritze Dennerta 20. 11. 1946. SÚA Praha, Ministerstvo vnitra – referát L, kart. 17, C 6174, 534-12-29.

vány například Jana malá, Jana velká, Helena copatá a podobně.⁴⁸ Mnohé malé děti si své příjmení po dvou letech opravdu nepamatovaly.⁴⁹ Děti byly jak po strážce fyzické, tak duševní v zanedbaném stavu, často měly potíže se čtením. V tábore existovala krátce školní jednotřídka, a když byla zrušena, spoluvězni se tajně snažili o improvizovanou výuku.

Ke konci války se osazenstvo dětského lágru asi na týden přesunulo do kyjovské školy. Po zrušení tábora v dubnu 1945 byla většina vězňů propuštěna. Gestapo odvezlo 250 vězňů spolu se všemi dětmi nejprve do Brna a posléze do pracovní-výchovného tábora v Plané nad Lužnicí,⁵⁰ kde se dočkali osvobození.

Osud dětí hromadě internovaných na území protektorátu zůstal až do konce války nejistý. Jejich pobyt v Krči, Jenerálce, resp. Svatobořicích, se považoval za přechodný, konečné rozhodnutí o dalším postupu si vyhradil říšský vedoucí SS a policie. Himmler však zřejmě váhal nebo nepovažoval tuto věc za důležitou, protože pražské gestapo v součinnosti s pražskou kanceláří říšského komisaře pro upevnění německví muselo na počátku roku 1943 jeho rozhodnutí urgovat.⁵¹ Požadovaný pokyn z Himmlerova štábu ale přišel až v polovině roku 1943.

Vedoucí Lebensbornu Max Sollmann obdržel 21. června 1943 rozkaz, aby ve spolupráci s K. H. Frankem zajistil „výchovu a umístění“ českých dětí, jejichž otcové či rodiče „museli být popraveni jako příslušníci hnutí odporu“. „Špatné děti přijdou do určitých dětských táborů. Rasově dobré děti, které by se samozřejmě mohly stát nejnebezpečnějšími mstiteli svých rodičů,... budou přes dětské domovy... zprostředkovány do německých rodin...“⁵² V dopisu se nehovoří výslovně o dětech již internovaných. Zdá se, že v polovině roku 1943 se opět rýsoval plán systematické germanizace potomků českých obětí nacismu.

Tuto domněnku potvrzuje skutečnost, že hned následující den po vydání rozkazu, který obdrželi v kopii také státní tajemník Protektorátu Čechy a Morava a velitel bezpečnostní policie v Praze, K. H. Frank nařídil shromáždit údaje o dětech všech popravených Čechů ve stáří do 16 let.⁵³ Dne 2. července přijel do Prahy z Mnichova Max Sollmann a setkal se s Frankem. Jejich schůzka vyústila v dohodu, že státní tajemník zajistí soupis dětí a jejich rasové vyšetření a Lebensborn poté převezme všechny rasově vhodné děti mladší šesti let. Současně Frank sdělil, že bude osobně informovat říšského vedoucího SS o řešení situace dětí, které se jevíly pro převzetí Lebensbornem jako nevhodné.⁵⁴

Poté však události ztratily svůj počáteční spád. Když se v lednu 1944 Himmlerův sekretář Brandt obrátil na Sollmanna s dotazem na další vývoj v této věci, vedoucí Lebensbornu mu odpověděl, „že už o té záležitosti více neslyšel“. Ani prý nemohl nic podniknout, protože obergruppenführer Frank „zcela určitě“ prohlásil, že bude říšského vedoucího SS „neprodle-

⁴⁸ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 27447.

⁴⁹ Kux, J.: *Internální tábor Svatobořice*. Brno 1995, s. 50.

⁵⁰ Vězni tohoto tábora byli propuštěni již 15. 3. 1945. Bubeníčková, R. – Kubátová, L. – Malá, I.: *Tábory utrpení a smrti*. Praha 1969, s. 170n.

⁵¹ Srov. SÚA Praha, fond 110-4/65; *Kosten für die Unterbringung von Kindern standrechtlich Verurteilter*, 20. April 1943; „Der RF-SS hat sich die Entscheidung über den Verbleib dieser Kinder vorbehalten. Sie ist durch SS-Oberstufabf. Fischer bereits vor längerer Zeit beantragt worden.“ Dále viz zprávu Brandtovi z 13. 6. 1944 (pozn. 56), kde se uvádí, že tato urgence odešla na počátku roku 1943.

⁵² *The National Archives, Washington, USA, T-175, cívka 80, č. 600234* (viz též přílohu dokumentů).

⁵³ Král, V.: *Chtěli nás vyhubit, c.d. v pozn. 13, s. 165–166, dok. č. 28, Loupež dětí*.

⁵⁴ *The National Archives, Washington, USA, T-175, cívka 80, č. 600246; Sollmannova zpráva Himmlerovi ze 7. 7. 1943. Frank prý odhadl počet dětí vhodných pro převzetí Lebensbornem na 50–100.*

ně podrobně“ informovat.⁵⁵ Brandt poté na Sollmannovo doporučení adresoval další dopis do Prahy a žádal písemnou zprávu „pro akta osobního štábu“.⁵⁶ Frankova kancelář s odpovědí nespěchala a vyžádanou zprávu odeslala až 13. 6. 1944.⁵⁷ Dokument shrnuje podniknutá opatření počínaje Sollmannovou návštěvou v Praze v létě roku 1943. Uvádí se v něm, že gestapo už pořídilo seznam dětí, jejichž rodiče byli odsouzeni stannými soudy nebo zemřeli v koncentračním táboře, ale zatím nepřistoupilo k rasovým vyšetřením, a děti většinou zůstaly u svých příbuzných. Na schůzce se Sollmannem v roce 1943 Frank ještě tvrdil, že transport dětí nevzbudí žádnou pozornost. Ve zprávě z roku 1944 se však uvádí, že děti se mezitím příliš sžily s novým prostředím. S ohledem na zachování „pracovního klidu“ a „nerušené válečné výroby“ v protektorátu se nedoporučovalo dodatečné odnímání od rodin ani rasová vyšetření dětí. V závěru se sice píše, že v budoucnu by děti měly být odvázeny už při zatýkání rodičů, ale ani tento záměr se zřejmě neuskutečnil. Zpráva se staví zamítavě také k transportu již internovaných dětí z Prahy-Krče a Svatobořic, protože by se jej nepodařilo utajit. Zaslouhou českého personálu se totiž o pobytu dětí dozvěděli jejich příbuzní.

Po ukončení pátracích a zatýkacích akcí v souvislosti s atentátem na R. Heydricha tedy praxe systematického odebrání a internování dětí zatčených nepokračovala. V archivu Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB se setkáváme s případy jednotlivců, jimž byl po uvěznění jednoho či obou rodičů přidělen německý opatrovník nebo byli posláni do dětského domova, přestože o jejich výchovu projevíli zájem jejich vlastní příbuzní; umístění do výše zmíněného zařízení svým způsobem nahrazovalo nasazení na nucenou práci, které nepřicházelo v úvahu vzhledem k nízkému věku dětí.⁵⁸

Dva žadatelé o odškodnění z německé nadace „Připomínka, odpovědnost, budoucnost“ uvedli, že před umístěním do domova podstoupili rasové vyšetření. Žadatel ročníku 1933 vzpomíná: „Po odsouzení našeho otce v létě 1943 jsme byli se sestrou předvedeni před okresního hejtmána p. Czerného a velitele gestapa. Před tímto předvedením jsme byli fotografováni a podrobeni antropologickému vyšetření... Od 1. 9. 1943 jsme byli umístěni do „kinderheimu“... V zařízení se mluvilo pouze německy, což nám činilo zvlášť výrazné problémy, protože jsme do té doby žili v ryze českém prostředí. Návštěvy matky zde byly zakázány.“⁵⁹ Nezaznamenali jsme však žádný další případ transportu do poněmčovacích zařízení Lebensbornu nebo Heimschulen na území Staré říše nebo okupovaného Polska.⁶⁰

Nejasná zůstává úloha tzv. táborů Kinderlandverschickung (KLV)⁶¹, které sloužily jako ozdravovny pro německé děti z oblastí zasažených bombardováním, o nichž se v souvislosti

⁵⁵ *The National Archives, Washington, USA, T-175, cívka 80, č. 600244.*

⁵⁶ *The National Archives, Washington, USA, T-175, cívka 80, č. 600243.*

⁵⁷ *The National Archives, Washington, USA, T-175, cívka 80, č. 600238-600241* (viz též přílohu dokumentů).

⁵⁸ Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 74362, 99081 a 102411.

⁵⁹ *Tamtéž, ev. č. 90735 a 90744.*

⁶⁰ V této souvislosti hovoříme o dětech pocházejících z protektorátu. V databázi Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB je registrován případ tří sourozenců z pohraničí, kteří byli po uvěznění matky v koncentračním táboře Osvětim odebráni otcí pracovníci NSV s odůvodněním, že se o ně kvůli své nemoci nemůže starat. Následoval jejich transport do táborů v Klosterbrücku (Czarnowąsy) a Grottkau (Grodzów), kde měli být poněmčeni a chlapci vychováni v přísně vojenském duchu. Dva z nich se po válce vrátili domů, resp. podařilo se je nalézt a repatriovat, třetí je dodnes nezvěstný. Srov. Archiv Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB, ev. č. 27970 a 30085.

⁶¹ Tato instituce vznikla v září 1940 a jejím vedením byl pověřen říšský vedoucí Hitlerjugend a vídeňský župní vedoucí Baldur von Schirach. Na její činnosti se také výrazně podílela NSV, a to i s ohledem na své dřívější zkušenosti s vysíláním mladších dětí z měst na několik týdnů na venkov do pěstounských rodin.

s naším tématem zmiňuje poválečná zpráva vyšetřovatelů UNRRA.⁶² Na základě materiálů a svědectví uložených v archivu Kanceláře se nám jasnou spojitost mezi tábory KLV a germanizací českého obyvatelstva nepodařilo prokázat.⁶³

Závěr a shrnutí

Podobně jako v okupovaném Polsku vycházel v protektorátu zájem o děti účastníků odboje z předpokladu, že aktivní odpor je vlastní rasově nejkvalitnějším vrstvám národa.⁶⁴ Potenciální příslušnost k rasově hodnotnému obyvatelstvu byla dvojsečná – na jedné straně představovala v očích německých rasových odborníků nebezpečí v podobě budoucích mstitelů zavražděných rodičů, zároveň však – s ohledem na věk – bylo možno tuto skupinu chápat jako vítaný zdroj kvalitního přírůstku německého národa.

Rasová měřítko byla ve své důslednosti nejbrutálněji aplikována na starší lidické a ležácké děti. Náznaky dalšího postupu v tomto duchu skončily ve fázi shromáždění jednotlivých skupin dětí a jejich hromadnou internací, případně již ve fázi jejich registrace. Průběh událostí nasvědčuje, že protektorátní okupační správa nebyla po skončení druhého stanného práva, zatýkacích akcí v souvislosti se smrtí R. Heydricha, nakloněna radikalismu říšského vedoucího SS. V duchu nařízení velitele bezpečnostní policie a SD v Praze z ledna 1943 počítala se všemi rodinnými příslušníky odsouzených odbojářů jako s cíli potenciálních odvetných opatření v případě zvýšené aktivity odbojového hnutí,⁶⁵ ale nechtěla zbytečně dráždit obyvatelstvo deprimované odvetnými opatřeními po atentátu v květnu 1942. Původně uvažovala o nenápadné deportaci již internovaných dětí, ale Himmlerův rozkaz z 21. června 1943 mířil mnohem dál. Výraznější zapojení Lebensbornu mohl navíc Frank považovat za zásah do svých kompetencí. Obecně se zdá, že neuskutečnění Himmlerova rozkazu je možno vysvětlit jako výsledek Frankovy protektorátní politiky, k jejímž důležitým faktorům patřily ohledy na maximální využití ekonomického potenciálu českých zemí pro německou válečnou výrobu a rozhodnutí řešit „českou otázku“ zásadnějším způsobem až po skončení války.

⁶² Report on visit to Czechoslovakia, July 1946. Child tracing. SÚA Praha, Ministerstvo vnitra, referát L, kart. 12, spis 534-23-2.

⁶³ Do táborů KLV byly jako kuchařky, uklízečky a jiné pomocné síly posílány také české ženy, které v mnoha případech požádaly o odškodnění za nucenou práci. Žádná z těchto žadatelek však neuvedla, že by se v táborech setkala s českými dětmi.

⁶⁴ Srov. rasová zkoumání v internačním táboře ve Svatobořicích, jež v říjnu 1942 provedla brněnská pobočka RuSHA, a stejně zaměřená šetření v pankrácké věznicí.

⁶⁵ Král, V.: Chtěli nás vyhubit, c.d. v pozn. 13, s. 162–164, dok. č. 27, Výběr pro Sonderbehandlung.

Prameny a literatura

Publikované prameny

Čelovský, B.: *So oder so. Řešení české otázky podle německých dokumentů 1933–1945*. Šenov u Ostravy 1997.
Král, V.: *Chtěli nás vyhubit*. Praha 1961.
Der Nürnberger Prozess. Digitale Bibliothek, Band 20. Berlin 2000.

Nepublikované prameny

The National Archives, Washington, USA, T-175, cívka 80 (sbírka B. Čelovského).
Materiály archivu Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB.
SÚA Praha, fond Ministerstvo vnitra, referát L.
SÚA Praha, fond 110-4/65.

Literatura

Bubeníčková, R. – Kubátová, L. – Malá, I.: *Tábory utrpení a smrti*. Praha 1969.
Clayová, C. – Lepman, M.: *Panská rasa. Nacistické Německo a experiment Lebensborn*. Praha 1995.
Enzyklopädie des Nationalsozialismus, hrsg. von Wolfgang Benz, Hermann Graml und Hermann Weiss, München 1998.
Hořec, J.: *... i děti šly na smrt*. Praha 1960.
Hrabar, R.: *Hitlerowski rabunek dzieci polskich*. Katowice 1960.
Hrabar, R.: *Janczarowie XX wieku*. Katowice 1983.
Hrabar, R.: *Lebensborn czyli źródło życia*. Katowice 1975.
Hrabar, R. – Tokarz, Z. – Wilczur, J. E.: *Czas niewoli – Czas śmierci*. Warszawa 1979.
Ivanov, M.: *A hořel snad i kámen*. Praha 1982.
Jastrzębski, W.: *Hitlerowskie wysiedlenia z ziem polskich wcielonych do Rzeszy 1939–1945*. Poznań 1968.
Konopka, V.: *Zde stávaly Lidice*. Praha 1962.
Kocourek, R.: *Lidice*. Praha 1972.
Kux, J.: *Internační tábor Svatobořice*. Brno 1995.
Lidice. *Čin krvavého teroru a porušení zákonů i základních lidských práv*. Praha 1945.
Mouliš, M. – Tomášek, D.: *K. H. Frank. Vzestup a pád karlovarského knihkupce*. Praha 2003.
Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939–1945. Warszawa 1979.
Sládek, O.: *Zločinná role gestapa*. Praha 1986.

PRŮBĚH A CHARAKTER REKVIZICE ČESKÝCH ZVONŮ ZA DRUHÉ SVĚTOVÉ VÁLKY

RADEK LUNGA

V březnu roku 1940 vyšel v Německu zákon o čtyřletém hospodářském plánu na shromáždění neželezných kovů,¹ jehož realizací byl pověřen Hermann Göring. Podle tohoto zákona měly být shromážděny bronzové zvony a měděné části budov z území celé Říše a neodkladně poskytnuty jako materiál pro budoucí potřeby zbrojního průmyslu. Prostředky na sejmutí a odvoz zvonů se čerpaly z říšské pokladny. Právo udělení výjimky z povinnosti odevzdat zvony, popřípadě měď, příslušelo říšskému ministru hospodářství.

Sledování osudů českých bronzových zvonů a jejich užití pro potřeby německého průmyslu v rámci takzvané rekvizice komplikuje skutečnost, že po rozbití republiky a vzniku tzv. Protektorátu Čechy a Morava se území bývalého Československa (odhlédnuto od Slovenska) rozpadlo do více správních celků. Kromě kompaktního protektorátu tu byly okupované pohraniční oblasti, rozdělené mezi několik říšských žup: Sudetenland, Bayern, respektive Niederbayern – Oberpfalz, Oberdonau, Niederdonau.

Co se týče zvonů z okupovaného pohraničí, nebyl dosud vytěžen tzv. Glockenarchiv, uložený dnes jako součást muzejního archivu Germanisches Nationalmuseum v Norimberku. V následujícím textu jsou pasáže týkající se zvonů z pohraničního území stručněji. Je to způsobeno také tím, že někdy si informace z různých pramenů protiřečí a literatura k tématu prakticky neexistuje. Naproti tomu odvoz zvonů z Protektorátu Čechy a Morava lze na základě pramenů dochovaných v českých archivech rekonstruovat snadněji.

Zvony z okupovaného českého pohraničí

Zákon z roku 1940 o shromáždění neželezných kovů platil nejen pro území tzv. Staré říše, ale i pro okupované pohraničí Českých zemí.² Pořízení aktuálního soupisu či katastru zvonů, jejich rozdělení do skupin, svěšení z věží, odevzdání, shromáždění a odeslání do Německa mělo v pohraničních oblastech podobný průběh jako v protektorátu. Zvláště praxe zabavování a zužitkování zvonů v protektorátu byla v některých bodech analogická k situaci na pohraničních územích. S evidencí zvonů se však v pohraničí začalo dříve a také časový rozvrh a koordinace akce byly částečně odlišné, stejně jako počty odevzdaných zvonů v jednotlivých kategoriích.

Za soupis a odebrání zvonů v Sudetské župě odpovídal říšský místodržitel – Reichsstatthalter, tedy Konrad Henlein. Vlastníci zvonů obdrželi tzv. ohlašovací listy (Meldebogen), které neprodleně v trojím vyhotovení vyplnili. Povinností vlastníka bylo zaznamenat do formuláře

¹ Anordnung zur Durchführung des Vierjahresplans über die Erfassung von Nichteisenmetallen. Vom 15. März 1940 (in: Reichsgesetzblatt, Jg. 1940, Teil I, Nr. 48, ausgegeben zu Berlin, den 18. März 1940, s. 510).

² Viz i Richtlinien zur Anordnung des Beauftragten für den Vierjahresplan über die Erfassung von Nichteisenmetallen v. 15. 3. 1940 ze 7. 11. 1941, a dodatek k těmto směrnicím z 20. 1. 1942.

všechny zvony spolu s jejich základními identifikačními údaji: kromě jiného místo či obec, jméno kostela nebo kaple, jméno či název vlastníka zvonu, hmotnost a spodní průměr zvonu. Dvě kopie obdržel nadřízený úřad a jednu si ponechal vlastník. Nadřízený, zpravidla církevní úřad předal ohlašovací formuláře landrátům nebo starostům měst. Ohlašovací listy se seznamy nejcennějších zvonů, kategorie D, se zasílaly do Říše, do Reichsstelle für Metalle, protože Göring si vymínil poslední slovo o počtu zvonů, které měly být zachovány. Nechvalně známý je Göringův výrok ze začátku války: „In Deutschland sollten zehn bis zwölf Glocken erhalten bleiben.“³

Při snímání zvonů pomáhaly a do sběrných středisek zvony shromažďovaly řemeslné svazy hospodářské komory, tzv. Kreishandwerkerschaft. Ty také vyhotovovaly seznamy odebraných zvonů, zasílané říšskému místodržiteli.⁴ Zvony se třídily do čtyř kategorií A, B, C, D, přičemž hledisko výběru bylo velmi přísné.⁵ Klasifikaci zvonů provedly nadřízené církevní úřady s pomocí pracovníků památkové péče. Kategorie D byla určena pro umělecky, historicky, popř. zvukově nejcennější zvony, a pouze takové měly být zachovány. Většinou se ani nesundávaly s věží a zůstaly na původním místě. Naopak zvony kategorie A byly automaticky určeny k dalšímu zpracování. Podle tehdejší definice se jednalo o zvony bez větší hodnoty – ulité v letech 1800 až 1900, či dokonce po první světové válce nebo tehdy ještě žijícími zvonáři. Následovala kategorie B jako první rezerva a kategorie C, tedy zvony umělecky a hudebně cenné. Na shromaždištích (Sammellager) měly být prozatím ponechány zvony kategorie B a co nejdéle zvony kategorie C. Památkářům bylo uloženo zvony ještě na okresních shromaždištích pokud možno podrobně zdokumentovat, popsat, vyfotografovat, případně provést analýzu jejich zvukového obrazu. Kromě toho se další dokumentace pořizovala také v říši, kde zvony čekaly na roztavení.

Do zimy roku 1941 byly pořízeny a do Berlína ke schválení odeslány seznamy zvonů klasifikovaných jako kategorie D. „Zvonová akce“ probíhala rychle. Na přelomu let 1940/1941 došlo prostřednictvím řemeslných svazů k odebrání převážné většiny zvonů kategorie A jejich vlastníkům a pravděpodobně již během roku 1941 zvony putovaly do hutě Kaiserwerke Lünen – Westfalia AG k okamžitému roztavení.⁶

Druhá fáze rekvizice proběhla v letech 1942 až 1943. V lednu 1942 ještě nebylo známo Göringovo rozhodnutí o osudu zvonů kategorie D a čekalo se na shromáždění všech zvonů kategorií B a C, aby mohly být do určených hutí zaslány společně.⁷ Zvony se zatím ukládaly v okresních shromaždištích v pohraničí.⁸ V březnu 1942 vznikl konečný plán, do které z ně-

³ „V Německu by mělo být zachováno deset až dvanáct zvonů.“

⁴ Sběrných středisek pro zvony bylo několik desítek.

⁵ Viz např. Richtlinien für die geschichtliche und künstlerische Bewertung der durch die Verordnung vom 15. März 1940 in Anspruch genommenen Bronzeglocken (zvl. oddíl II o kategorizaci zvonů), které vypracovala instituce Reichsstelle für Metalle spolu s říšským ministrem pro vědu a vzdělání dr. Robertem Hieckem.

⁶ Všeobecně pro Německo se uvádí, že skupina zvonů A tvořila 77 procent ze všech evidovaných zvonů. Viz Ludwig Veit: Das Deutsche Glockenarchiv im Germanischen Nationalmuseum 1965–1985, in: Lusus campanularum. Beiträge zur Glockenkunde (= Arbeitsheft 30 des Bayerischen Landesamtes für Denkmalpflege), München 1986, s. 92.

⁷ Teprve na jaře roku 1943 zasílaly jednotlivé řemeslné svazy seznamy odebraných (sejmutých) zvonů kategorií B+C říšskému místodržiteli. Tyto seznamy jsou dochovány jak v Čechách, tak v německém „Glockenarchiv“ v Norimberku a lze pomocí nich rekonstruovat počet odebraných zvonů kategorie B a C.

⁸ Srov. strojopisný list z registratury říšského místodržitele, kde jsou některé sběrné jmenovány (Státní ústřední archiv v Praze, fond Státní památková správa, kartón 670): Böhmisches Leipa/Česká Lípa, Falkenau/Sokolov, Freiwaldau/Frývaldov, Eger/Cheb, Karlsbad/Karlovy Vary, Mährisch-Trübau/Moravská Třebová, Neutitschein/Nový Jičín, Reichenberg/Liberec, Sternberg/Sternberk, Teplitz-Schönau/Teplice, Tetschen/Děčín, Trautenau/Trutnov, Troppau/Opava, + další, pobočné sběrné.

meckých hutí budou poslány zvony kategorií B a C z jednotlivých žup.⁹ Jako cílová stanice pro zvony z Reichsgau Sudetenland bylo určeno město Lünen, kde sídlila firma Kaiser Hüttenwerke (Eisenhütte Westfalia) AG (viz přílohu, Hieckeho oběžník z 11. 3. 1942).¹⁰

Značení zvonů z celého Německa probíhalo podle jednotného systému. Každá říšská župa dostala číslo, které tvořilo začátek identifikační rekviziční značky na zvonu. Reichsgau Sudetenland měla číslo 20, Bayern 19, Oberdonau 22, Niederdonau 23, atd.¹¹ Například pro župu Sudetenland mělo identifikační číslo tři části a čtvrtou část tvořilo označení kategorie zvonu. První číslice byla vždy 20 (tzn. Sudetenland). Následovalo číselné označení okresu (Kreis, popř. Stadtkreis), v němž sídlily řemeslné svazy (Kreishandwerkerschaft), jež zajišťovaly rekvizici. Třetí číslo bylo identifikační číslo zvonu, respektive obce; v některých případech, například v okrese Žatec/Saaz, stálo na prvním místě. Čtvrté v pořadí bylo písmeno A, B, C nebo D – podle přidělené kategorie zvonu.¹² Některé okresy zvony z kategorie D nečíslovaly, jiné ano; platí však, že tyto zvony zůstaly na svém místě nebo je vlastníci dostali zpět.

Dokladem toho, že zvony z bývalé říšské župy Sudetenland směřovaly do Lünen, je také skutečnost, že po skončení druhé světové války bylo v objektu podniku Kaiserwerke Lünen – Westfalia 435 československých zvonů (kategorie B nebo C, zcela ojediněle však i A!) nalezeno, identifikováno a vráceno původním majitelům.¹³ Nalezena a vrácena byla i dokumentace českých zvonů kategorie B a C určených k roztavení, jež obsahovala údaje o zaměření profilu žebra, obtahy, fotografie, negativy apod.

Zvony z Protektorátu Čechy a Morava

V listopadu 1941 vyšlo v Protektorátu Čechy a Morava vládní nařízení o odevzdání zvonů.¹⁴ Za jeho plnění odpovídalo především ministerstvo průmyslu, obchodu a živností ve spolupráci s ministerstvem školství a národní osvěty. Zároveň vyšla prováděcí vyhláška nazvaná Pokyny pro odevzdání zvonů.¹⁵ Ta upřesnila, že se nařízení vztahuje na všechny zvony z bronzu

⁹ Viz oběžník hlavního německého konzervátora památek (ministra dr. Hieckeho) z 11. 3. 1942 rozeslaný jednotlivým zemským konzervátorům; Státní ústřední archiv (dále jen SÚA) v Praze, fond Státní památková správa (dále jen SPS), kartón 638.

¹⁰ Některé zvony z pohraničí putovaly možná kromě hutí v Lünen i do hutí v saském Ilsenburku (určena pro zvony z župy Oberdonau, kam patřila část jihočeského území) a v Hamburku-Wilhelmsburku (pro Niederdonau a Bayern). Vzhledem k tomu, že archivní materiály jsou dochovány nejen na území dnešní České republiky, ale i Německa a Rakouska, a nebyly dosud komplexně vyšetřeny a zhodnoceny, nelze zatím s určitostí říci, zda a kolik československých zvonů z pohraničí bylo do hutí v Ilsenburku (popř. v Hamburku) odesláno. S určitostí lze ale říci, že to bylo mizivé procento z celkového počtu zvonů určených pro Lünen a hamburské podniky. Osmnáct jihočeských zvonů se po válce našlo i na shromaždišti ve Vídni.

¹¹ Viz např. oběžník hlavního německého konzervátora památek (ministra dr. Hieckeho) z 11. 3. 1942 rozeslaný jednotlivým zemským konzervátorům; SÚA Praha, fond SPS, kartón 638.

¹² Příklady označení: 20/9/26/C: zvon č. 26 ze Sudetenland, Kreis (resp. sídlo Kreishandwerkerschaft) Komotau (Chomutov), pořadové číslo 26, kategorie C (jde o rekvirovaný a nevrácený zvon od zvonaře Brikiého z Cinperka z roku 1599, o průměru 85 cm, z obce Holschütz (Holešice), okr. Chomutov; obec zanikla k 1. 1. 1980). Nebo: 94/20/17 – D: zvon č. 94 ze Sudetenland, Kreis Saaz (Žatec), kategorie D (jde o Brikiého zvon z roku 1564, průměr 92 cm, z obce Skupice, dnešní okres Louny; zvon dochován dodnes).

¹³ Viz poměrně obsáhlou korespondenci Ministerstva zahraničních věcí ČR a pražské arcibiskupské konzistoře v SÚA Praha, fond SPS, kartóny 30, 638; fond Ministerstvo hospodářství a práce – dodatky II (dále jen MHP-dod. II), kartón 5.

¹⁴ Vládní nařízení ze dne 26. listopadu 1941 o odevzdání zvonů (č. 414/1941; in: Sběrka zákonů a nařízení Protektorátu Čechy a Morava. Vydána dne 9. prosince 1941. Roč. 1941, částka 152, s. 1974–1976).

¹⁵ Cyklostylované Pokyny pro odevzdání zvonů vydané ministerstvem průmyslu, obchodu a živností jako příloha k čj. 141.254/41-I/C (dochovány např. v Ústavu dějin umění Akademie věd ČR, oddělení dokumentačních a sbírkových fondů, fond Zdeněk Wirth, sign. W-A-1-159, kart. 66, svaz. 4, inv. č. 94).

a že druh a účel zvonu nerozhodují. Nařízení zahrnuje „zvony kostelní a klášterní, ... zvony na hřbitovech, v sadech, ve školách a jiných profánních a církevních budovách“. Rekvizice zůstaly ušetřeny pouze zvony nezbytně potřebné k signálním účelům a zvony uložené ve veřejných muzeích již před vydáním nařízení o odevzdání zvonů. V každé náboženské obci či farnosti mohl být ponechán jeden zvon, užívaný k vyzvánění. Vyhláška stanovila, že se mělo jednat zpravidla o nejmenší zvon ve farnosti. Okresní úřady rozeslaly všem vlastníkům formuláře ohlašovacích listů pro bronzové zvony (Meldebogen für Bronzeglocken). Vlastníci měli povinnost formulář podrobně vyplnit údaji o hmotnosti zvonu, průměru, výšce, tónu či ladění, roku ulití, výrobci, nápisu, použití, způsobu zavěšení a důvodu, proč byl zvon vynechán z rekvizice během první světové války. Vyplněné formuláře se měly neprodleně vrátit okresnímu úřadu. Okresní úřady pak ohlašovací listy shromáždily a zaslaly je ve třech kopiích památkovému ústavu v Praze nebo jeho pobočce v Brně (viz přílohu, Ohlašovací list pro bronzové zvony).

Označení zvonů¹⁶ prováděly památkové ústavy, které ve formuláři u každého zvonu, popřípadě hodinového cimbálu, vyznačily příslušnou kategorii. Zmíněná prováděcí vyhláška roztrídila zvony do čtyř kategorií, označených A, B, C, D, přičemž zvony kategorie D byly umělecky a historicky nejceněnější a jako takové měly zůstat na svých místech. Pokud měl vlastník zvon kategorie D, nevztahovalo se na něj nařízení o zachování nejmenšího zvonu. Prováděcí vyhláška nařídila, aby zvony kategorie A, převážně zvony z první poloviny 20. století, určené k okamžitému zpracování, byly označeny zeleným pruhem, kategorie B pruhem žlutým a kategorie C červeným. Pruh měl být 10 cm široký a 20 cm dlouhý. Umístěn byl zpravidla odshora přes čepce zvonu na jeho bok. Dále mělo být na boku zvonu uvedeno místo a okres, odkud zvon pocházel, a vlastník. V ústředních sběrnách, tzv. Zentralsammelstellen, v Praze a Ostravě, dostal zvon další značku, většinou namalovanou bílou barvou podle šablony. V Praze měla značka tvar „P/P 0000“¹⁷ (Protektorat/Prag a identifikační číslo), v Ostravě „P/O 0000“ (Protektorat/Ostrau, identifikační číslo).

Do 15. února 1942 měly památkové úřady všechny zvony roztrdit a ohlašovací listy zaslat odpovědnému ministerstvu průmyslu, obchodu a živností. Ministerstvo formuláře shromáždilo a zrevidovalo, popřípadě za chodu řešilo stížnosti, omyly vlastníků a opožděné návrhy památkových ústavů, a zaslalo ohlašovací listy zpět okresním úřadům. Ty, respektive vlastníci nebo obce, zajistily sejmutí zvonů kategorie A, B, C a jejich shromáždění nejdříve v okresních a následovně ve dvou ústředních sběrnách zvonů.¹⁸ Za každý zvon či soubor zvonů vystavil okresní úřad stvrzenku třech kopiích. Jednu obdržel vlastník, druhá zůstala na okresním úřadě, třetí se zasílala ministerstvu obchodu, průmyslu a živností (viz přílohu, Stvrzenka o odevzdání zvonů).

¹⁶ Viz tištěný šestistránkový oběžník Ústředního svazu řemesel pro Čechy a Moravu (Zentralverband des Handwerks...) obsahující (I) Praktický návod pro snímání zvonů a (II) Značkování zvonů. (Dochován např. v SÚA Praha, fond SPS, kartón 638.)

¹⁷ Např. značka „P/P 58“ označovala protektorátní zvon z pražské sběrně, číslo 58 pak konkrétně značilo zvon kategorie C z roku 1744 od Františka Antonína Francka o spodním průměru 90 cm, z kostela sv. Václava v Praze 9 – Proseku.

¹⁸ První sběrna byla v Praze pod Libeňským mostem přes Vltavu v přístavišti na Manínách (Praha 8 – Libeň, přístav Maniny); byly v ní shromážděny zvony z okresů v Čechách a z moravských okresů Telč, Velké Meziříčí, Jihlava a Moravské Budějovice. Druhá sběrna byla v Ostravě-Prívově (Mährisch Ostrau-Oderfurt) pro všechny zbylé moravské okresy. Ostravská sběrna byla v létě (během června až srpna) 1942 přesunuta do Prahy, kde bylo zřízeno centrální shromaždiště zvonů pro tzv. protektorát. Kartotéka zvonů z ostravské sběrně se zachovala v SÚA v Praze, fond Ministerstvo hospodářství a práce – dodatky II, kartóny 6–9.

Odvoz zvonů po Vltavě a po Labi do Německa řídila instituce s názvem Říšský úřad pro železo a kovy (Reichsstelle für Metalle, respektive Reichsstelle für Eisen und Metalle), oddělení M, která měla hlavní sídlo v Berlíně.

Nákladní vlaky nejprve převezly zvony z ostravské sběrný do Prahy. Tam vznikl tzv. Hauptsammellager für Metalle in Prag, v němž byly na ploše cca 5000 m² soustředěny zvony kategorií A, B, C z celého protektorátu. Poté mohl započít transport zvonů dále. V Praze v přístavišti na Maninách se zvony nakládaly na loď, které směřovaly na místo určení do Německa. Platila zásada, že nejdříve se nakládaly zvony nejméně cenné – kategorie A, označené zeleným pruhem. Zvony kategorie B a C tvořily určitou rezervu.

Z dochovaných dokumentů vyplývá, že zástupce Říšského úřadu pro kovy v protektorátu, dr. Latwesen, vyzval firmu Českomoravská plavební akciová společnost labská, aby nabídla podmínky převozu zvonů z pražské centrální sběrný do Hamburku v Německu. Nabídka této firmy byla posléze přijata.¹⁹ V době od července 1942 do srpna 1942 odplulo z přístaviště Praha-Maniny pět lodí s nákladem 9801 zvonů o celkové hmotnosti 1562,926 tuny.²⁰ Náložné listy citované v poznámce 20 přesně udávají i místo určení a adresáta (viz přílohu, Náložný list): jedná se buď o firmu Zinnwerke Wilhelmsburg GmbH, která zvony soustřeďovala v Hamburg-Wilhelmsburg – Veringkanal, Neuhoferstr. 5, nebo o firmu Norddeutsche Affinerie, jež měla skladiště na adrese v Hamburg-Wilhelmsburg – Müggenger-Kanal.

O účasti dvou konkrétních německých podniků na zpracování zvonů z Protektorátu Čechy a Morava pro potřeby německého průmyslu svědčí kromě jiného i dva dopisy odeslané přímo výše jmenovanými podniky a týkající se převozu zvonů do Hamburku (viz přílohu, dopis firmy Norddeutsche Affinerie z 7. 7. 1942, dopis firmy Zinnwerke Wilhelmsburg z 11. 5. 1942).²¹

Aktuální stav provedení rekvizice zvonů dobře ukazuje dokument „Aufstellung der gemäss Reg. Vdg. vom 26. November 1941, Slg. Nr. 414/41 abgelieferten und aus dem Protektorate Böhmen und Mähren an die Hütten im Altreich abtransportierte Glocken“ z konce srpna 1942 (viz přílohu). Ten obsahuje přehlednou tabulku, kolik v kategorii A, B nebo C bylo již sňato zvonů a kolik jich bylo odvezeno do dvou výše jmenovaných německých podniků. Na tomto místě je nutno upozornit, že šlo v převážné většině o zvony kategorie A. Zbylé zvony, kategorie B a C, stále čekaly ve skladišti v Praze na Maninách.

Zmíněné německé podniky byly pro české zvony konečnou stanicí. Svědčí o tom například i korespondence důstojníka anglického letectva dr. Josefa Schücka, jenž byl českým ministerstvem průmyslu po válce pověřen pátráním po českých zvonech v Německu. V dopise z 23. 7. 1945 adresovaném ministerstvu Schück mimo jiné píše, že navštívil osobně oba podniky, a dodává: „Na prvé adrese (tj. Norddeutsche Affinerie – pozn. autora) jsem mluvil s bývalým ředitelem, který tvrdil, že dvě nebo tři zásilky zvonů z Československa tam došly, ale bohužel byly zpracovány na válečný materiál. V části továrny, kde zvony rozbíjeli pro

¹⁹ Spis ministerstva hospodářství a práce, v SÚA Praha, fond MHP-dod. II, kartón 4. V konspektu informace o Latwesenově aktivitě na rubu prvního listu spisové složky se uvádí mj. že „jmenovanou plavební společnost nutno ... upozorniti ..., že ponor ve Vehringkanalu spojujícím Hamburg s Wilhelmsburgem nesmí býti větší než 2 m“.

²⁰ Vyplývá to z údajů uvedených v tzv. náložných listech (Ladescheine), které musely být vyhotoveny ke každé zásilce zvonů. Listy jsou z 2. 7. 1942 (odesláno 2605 zvonů), 14. 7. 1942 (2577 zvonů), 10. 8. 1942 (2618 zvonů), 20. 8. 1942 (1880 zvonů) a 28. 8. 1942 (121 zvonů). Náložné listy dochovány v SÚA Praha, fond MHP-dod. II, kartón 4.

²¹ Dopis z 7. 7. 1942 od firmy Norddeutsche Affinerie, a dopis z 11. 5. 1942 od firmy Zinnwerke Wilhelmsburg GmbH; oba dochovány v SÚA Praha, fond MHP-dod. II, kartón 4.

slévárnu, jsem na vlastní oči viděl asi 20–30 zvonů, avšak žádný z nich neměl české nápisy ani označení...“

Na základě archivních dokladů a řídké české i německé tematické literatury lze tedy konstatovat, že v průběhu poměrně krátké doby, necelého roku, proběhla na příkaz říšských úřadů rekvizice, shromáždění a transport téměř 10 000 zvonů z protektorátu do Německa. Dva průmyslové podniky tento materiál o celkové hmotnosti 1 563 tun okamžitě zpracovaly, a zlikvidovaly tak podstatnou část zvonového inventáře Čech a Moravy.

Už v roce 1942 byla „zvonová akce“ v podstatě skončena.²² Není však vyloučeno, že ztráty na protektorátních a také obecně československých zvonech dosáhly ještě větších rozměrů, protože nikdy nebyl stanoven rozdíl v počtu a skladbě zvonů před jejich odevzdáním v době druhé světové války (tzn. údaje v ohlašovacích listech) a po skončení války.

V ústřední sběrně zvonů a kovů v Praze na Maninách zůstalo ještě cca 277 tun zvonů kategorie B a C – historik Zdeněk Wirth uvádí číslo 2184 zvonů a hodinových cimbálů.²³ Tyto zvony do Německa nikdy odeslány nebyly a po skončení války se vrátily do vlastnictví původních majitelů.

Celkové ztráty na zvonech

V otázce kvantifikace ztrát na zvonovém inventáři se všeobecně přijímá údaj, že z bývalých německých říšských území včetně okupovaného pohraničí ČSR bylo odebráno a roztaveno 42 583 zvonů církevních a 1 193 zvonů radničních, věžních a školních. Z ciziny, včetně Protektorátu Čechy a Morava, to bylo cca 33 000 zvonů.

Český kampanolog Jaroslav Dobrodinský, který rekvizici zvonů v letech 1940 až 1945 ze své profesní povinnosti sledoval, uvádí, že v Čechách zbylo z předválečného počtu 13 procent, na Moravě 6 procent zvonů.²⁴

Hrubým odhadem, na základě dílčích soupisů a přesných údajů o zvonech z protektorátu, lze dospět k počtu 10 000 zvonů odebraných z protektorátu a cca 3 500 až 4 000 zvonů odebraných z obsazeného pohraničí. Celkem tedy bylo použito pro potřeby německých podniků 13 000 až 14 000 českých zvonů.

Shrnutí

Předložený stručný rozklad sleduje cesty českých zvonů za druhé světové války. Na základě archivní dokumentace dospívá k závěru, že tyto zvony, jak protektorátní, tak z okupovaného pohraničí, posloužily jako surovina na další zpracování pro tři německé podniky: Zinnwerke Wilhelmsburg GmbH – Hamburg; Norddeutsche Affinerie – Hamburg; Kaiserhütte Westfalia Lünen AG (= Gewerkschaft Eisenhütte Westfalia GmbH) – Lünen.

²² Srov. také zprávu o sběru kovů vypracovanou po návštěvě zástupce Reichsstelle für Metalle na protektorátním ministerstvu hospodářství a práce z 6. 7. 1944. Uvádí se v ní mj.: „(I) Glockenaktion. Diese Aktion ist grundsätzlich beendet. Abgeliefert wurden insgesamt 1563t Glockengut. Derzeit wird noch die Abnahme von 13 Glocken aus dem Bereiche des SS-Truppenübungsplatzes Beneschau vorbereitet. (...)“. Strojopisná kopie uložena v SÚA Praha, fond MHP-dod. II, kartón 4.

²³ Pražský kalendář 1946. Kulturní ztráty Prahy 1939–1945, úvod a text Zdeněk Wirth, Praha 1945, s. (IV).

²⁴ Jaroslav Dobrodinský, Památková ochrana zvonů, in: Zprávy památkové péče 15, 1955, č. 3, s. 103.

Podle dosavadních poznatků jiné firmy české zvony nezužítkovaly. Není proto třeba, aby jednotliví vlastníci zvonů dokazovali konečný osud jejich majetku, protože cílem všech zvonů z obsazeného pohraničí se stalo město Lünen, výjimečně i Hamburk, a všechny protektorátní zvony pak putovaly do Hamburku. Z prostudovaných archivních podkladů dále vyplývá, že pokud má vlastník nějaký doklad o odebrání zvonů v období 1940–1945 a po skončení války mu tyto zvony nebyly vráceny zpět, je s maximální možnou jistotou prokázáno, že je zužitkoval německý průmysl.

Prameny

- Státní ústřední archiv (=SÚA) v Praze, fond Ministerstvo hospodářství a práce – dodatky II, zvláště kartóny č. 1–37.
- Státní ústřední archiv v Praze, fond Státní památková správa Praha, zvláště kartóny č. 30, 638, 666–676, 688–689, 733.
- Deutsches Glockenarchiv, (integrován v Archiv für bildende Kunst v norimberském Germanisches Nationalmuseum), Verzeichniss Nr. I/14 – tzv. Kreishandwerkerliste pro říšské župy Bayern – č. 19, Sudetenland – č. 20, Oberdonau – č. 22, Niederdonau – č. 23.

Literatura

- Heinz Glade: *Erdentiefe – Turmeshöhe. Von Glocken und Glockengiessern*, Berlin 1965, s. 153–162, 172–201.
- Pražský kalendář 1946. *Kulturní ztráty Prahy 1939–1945, úvod a text Zdeněk Wirth*, Praha 1945.
- Christhard Mahrenholz: *Das Schicksal der deutschen Kirchenglocken. Denkschrift über den Glockenverlust im Kriege und die Heimkehr der geretteten Kirchenglocken*, Hannover 1952.
- Claus Pese: *Das Deutsche Glockenarchiv*, in: *Claus Pese: Mehr als nur Kunst. Das Archiv für bildende Kunst im Germanischen Nationalmuseum, Ostfildern-Ruit 1998*, s. 136–145 (= *Kulturgeschichtliche Spaziergänge im Germanischen Nationalmuseum, Band 2*).
- Percival Price: *Campanology. Europe, 1945–1947. A report on the condition of carillons on the continent of Europe as a result of the recent war, on the sequestration and melting down of bells by the central powers, and on research into the tonal qualities of bells made accessible by war-time dislodgment*, Ann Arbor 1948.
- Ernst Sauermann. *Die deutsche Glocke und ihr Schicksal im Krieg*, in: *Deutsche Kunst und Denkmalpflege*, Jg. 1952, s. 14–32.
- Sigrid Thurm: *Die ersten vier Bände des Deutschen Glockenatlas*, in: *Jahrbuch für Glockenkunde*, Band 1–2, 1989/1990, s. 111–122.
- Sigrid Thurm: *Die Glocken im Krieg und in der ersten Nachkriegszeit*, *Das Münster. Zeitschrift für christliche Kunst und Kunstwissenschaft*, Jg. 43, 1990, Heft 1, s. 37–42.
- Ludwig Veit: *Das Deutsche Glockenarchiv im Germanischen Nationalmuseum 1965–1985*, in: *Lusus campanularum. Beiträge zur Glockenkunde* (= *Arbeitsheft 30 des Bayerischen Landesamtes für Denkmalpflege*), München 1986, s. 91–98.